

А.М. Плешкановська
О.Д. Савченко

А.М. Плешкановська, О.Д. Савченко

ЕПОХИ ТА МІСТА

ЕПОХИ І МІСТА

ІНСТИТУТ
УРБАНІСТИКИ

Світова історія – це історія міської людини.

Народи, держави, політика і релігія, всі галузі мистецтв, всі науки ґрунтуються на найдавнішому феномені людського існування – місті.

Душа міста говорить на мові, яка є тотожною мові культури взагалі. Будь-яка політична і економічна історія може бути зрозумілою тільки в тому випадку, якщо зрозуміти місто.

Освальд Шпенглер

А. М. Плешкановська, О. Д. Савченко

ЕПОХИ ТА МІСТА

Київ
Інститут Урбаністики
2019

*Рекомендовано до друку Вченою радою Київського національного
університету будівництва і архітектури
протокол № 66 від 24 червня 2011 року*

*Науковий редактор: Г. Й. Фільваров, д-р архіт., професор
Рецензенти: В. І. Нудельман, д-р геогр. наук, професор
Т. Ф. Панченко, д-р архіт., професор
І. М. Прибиткова, д-р екон. наук, професор*

Плешкановска А. М., Савченко О. Д.
П 38 Епохи та міста. Вид. 2-е, доповн.— К.: Логос, 2019. — 264 с.

У книзі розповідається про долю міст, роль яких в цивілізаціях різних регіонів та епох була і залишається ключовою в контексті світових урбанізаційних процесів. Розглянуто історичні умови і чинники, які мотивували розвиток та забудову міст. Особливу увагу приділено найбільш яскравому прояву містобудівної активності — так званим будівельним бумам, і їх ролі в процесах містобудівного розвитку різних регіонів. Охарактеризовані сучасні тенденції формування глобальної мережі світових міст, а також нових типів міського розселення — еко- і арко полісів та інноваційних міст.

Книга розрахована на фахівців в галузі містобудування та архітектури, викладачів і студентів вищих та середніх навчальних закладів відповідного профілю, а також на широке коло читачів, які цікавляться історією розвитку міст.

УДК 711.424

ЗМІСТ

Передмова	6
ВСТУПНА СТАТТЯ	9
Розділ I. ДЕМОГРАФІЯ І ДИНАМІКА УРБАНІЗАЦІЇ.....	15
Світові процеси.....	15
Процеси урбанізації в Україні. <i>Території і міста. Стадії урбанізації. Динаміка зростання міст</i>	20
Розділ II. БУДІВЕЛЬНА АКТИВНІСТЬ: МІСЦЕ І ЧАС.....	31
Стародавній світ. <i>Дворіччя. Стародавній Єгипет. Персія</i>	33
Античний світ. <i>Стародавня Греція. Карфаген. Рим</i>	47
Феодална Європа. <i>Виникнення і зростання міст. Відродження у Флоренції, Венеції, Римі</i>	68
Промисловий переворот в Європі. <i>Англія. Нідерландська Республіка. Франція</i>	81
Період індустріального зростання. <i>Реконструкція Парижа. Модерн в Європі. Зародження міжнародного стилю. Фашистська Німеччина</i>	93
Економічне зростання в США. <i>Вибух містобудування. Чиказька школа. Епоха «просперіті»</i>	107
Україна і Росія: занепад і піднесення. <i>Київська Русь. Московська держава. Розквіт імперської архітектури. Українське відродження</i>	118
Розділ III. ФЕНОМЕН БУДІВЕЛЬНИХ БУМІВ	143
Продуктивні і презентативні періоди будівництва. <i>Типи періодів будівельної активності. Умови розвитку та структура</i>	143
Психологічні чинники виникнення сучасних будівельних бумів.....	152
Будівельна діяльність в контексті теорії етногенезу Льва Гумільова.....	154
Буми після Другої світової війни. <i>Франція. США. Німеччина. СРСР</i>	159
Київ: часи зростання.....	174
Розділ IV. СВІТОВІ МІСТА	179
Сучасні глобальні міста.....	180
Як виникають глобальні міста	184
Мегалополіси	186
Єрусалим: пристрасті за світовим містом.....	192
Київ – світове місто	200
Розділ V. МАЙБУТНЄ МІСТ	203
Пошуки ідеального міста.....	204
Прогнози та загрози урбанізації.....	208
Якісний перехід. <i>Екологічні проекти. Аркологічні проекти.</i>	211
Інноваційні міста. <i>Інновації зсередини. Місто під ключ</i>	230
ЗАКЛЮЧНІ МІРКУВАННЯ.....	255
Післямова.....	258
Література.....	260

ПЕРЕДМОВА

Наслідки урбанізації суперечливі: іноді вони вражають величчю інтелектуальних і фізичних перемог людства, а часом виявляються зовсім невтішними. І постає питання: чи спроможне людство керувати містобудівними процесами, або ж місто – вільна стихія, до якої можна лише пристосовуватися, у кращому разі пізнавши її закони?

На функціонування міста впливають природні й соціальні чинники, і не всіма ними можна керувати. Але, поза сумнівом, їх можна пізнавати й використовувати, реалізуючи властиве людині прагнення до вдосконалення навколишнього середовища.

Виявленню цих чинників і присвячені представлені нариси. У них розглянуто певні процеси, що призводять до створення, розвитку, піднесення і, на жаль, іноді до загибелі міст.

Розділ I «Демографія й динаміка урбанізації» стосується зростання чисельності населення Землі й містить аналіз відповідних процесів у Європі й Україні минулого століття. Демографічні процеси є погано керованими, але знання про них – основа міського планування. Чи розвиваються міста України у руслі європейських тенденцій?

Розділ II «Будівельна активність: місце і час» розповідає про окремі яскраві періоди міського розвитку в деяких країнах і регіонах на різних історичних етапах. Доведено, що ці періоди мають чіткі часові межі, а будівельна діяльність може мати різну мету.

Класифікацію періодів активного будівництва й аналіз умов їх настання містить розділ III «Феномен будівельних бумів». Що саме створює міста: тиск капіталу, політичні амбіції чи, можливо, духовні потреби? Яку роль відіграє кожен із цих чинників?

Розділ IV «Світові міста» присвячений такому, здавалося б, новому явищу, як міста глобального значення, що мають загальносвітовий вплив. Але такі міста відомі з давніх-давен, і багато з них процвітають і досі. У чому таємниця привабливості й вагомості

світових міст у сучасному світі і чи не знайдеться серед них місце Києву?

Завершує книгу розділ V «Майбутнє міст». Якими можуть бути людські поселення, чи вдасться вирішити їхні численні проблеми і які підвалини майбутнього закладаються вже сьогодні?

В другому виданні книги додано інформації до розділів III й IV, а також збільшено обсяг розділу V з огляду на швидкість, з якою ідеї й зусилля людей з усього світу перетворюють майбутнє на дійсність.

Навряд чи коли-небудь будуть знайдені вичерпні відповіді на всі питання, пов'язані зі штучним (або природним?) середовищем проживання людини – містом. Але, можливо, навіть дещия знання про процеси урбанізації допоможе більш виважено й прагматично поставитися до далеко не завжди впорядкованих сучасних містобудівних реалій. Як зазначав класик урбаністичних досліджень Джей Форрестер, місто не завжди кероване, адже воно є системою, пізнаваною лише на інтуїтивному рівні.

Під час роботи над книгою авторами був залучений значний обсяг різногалузевої інформації про взаємини людини й міста. Висловлюємо глибоку повагу авторам професійних книг і публікацій, виданих у різний час, – архітекторам, мистецтвознавцям, економістам, історикам, соціологам тощо. Їхні дослідження допомогли зрозуміти процеси, охарактеризовані в нарисах.

Автори особливо вдячні доктору архітектури Генріху Йосиповичу Фільварову, який взяв активну участь в обговоренні ідей цієї книги. Також велика подяка рецензентам – д-ру геогр. наук В. І. Нудельману, д-ру арх. Т. Ф. Панченко й д-ру екон. наук І. М. Прибитковій за увагу, приділену нашій праці.

І нарешті, автори вдячні створювачам інтернет-ресурсів, які безкорисливо популяризують архітектурні й будівельні досягнення людства на своїх сайтах. Візуальний ряд цього видання сформований здебільшого з їхньою допомогою.

Книга адресована викладачам і студентам, які вивчають різні аспекти управління розвитком міст, і всім, хто цікавиться цим питанням із професійних чи світоглядних міркувань.

*Алла Плешкановська,
Олена Савченко*

ВСТУПНА СТАТТЯ

Світова історія – це історія міст і містян. Саме місто – феноменологічне вираження людської цивілізації, місце, у якому втілюється колективна воля до панування й розвитку. У наш час, як і в давнину, місто є символом, невід'ємним від уявлень про багатство, славу й успіх.

Усі великі культури були міськими. Держава, політика, релігія, усі види мистецтва ґрунтуються на найдавнішому феномені – місті. Не окремий будинок, не палац і не храм, і тим більше не зразки ремісничої майстерності, а образ міста як духовної єдності й матеріальної цілісності стає предметом історії форм і стилю культури народу. Місто розмовляє тією мовою, яка ототожнюється з мовою культури як такої. Окремі археологічні знахідки поза міським контекстом дозволяють не більше ніж домислити, а потім і міфологізувати якийсь культурний ландшафт місцевості й епохи. Але якщо зрозуміти місто, стають зрозумілішими політична й економічна історія держави, звичаї, догмати віри, знання і мистецтво народу цієї країни.

Нині проблеми міст зазвичай пов'язують із процесами урбанізації. При цьому найчастіше ці процеси розглядають у контексті двох останніх століть. Але фактично урбанізація як перехід від рурального етапу формування цивілізації до міського має прадавню історію, що призвела до виникнення міст-держав у первинному їх вигляді – поселення-центру й підпорядкованої йому території, великої чи малої, для якої це поселення виконувало обмінні, охоронні й культові функції.

Можна стверджувати, що урбанізація – одна з основних умов політичного формування нації. Не випадково німецький історик і філософ Освальд Шпенглер стверджував, що нації – це народи, які будують міста.

Не претендуючи на наукове дослідження, пропоновані нариси покликані дати загальне уявлення про містобудівні процеси в різних

країнах і регіонах – найбільших осередках світової цивілізації – на різних історичних етапах їхнього розвитку. Розглянуто переважно міста, які традиційно належать до регіонів з типом господарювання, що відповідає або передувє європейському. Зазвичай ці міста демонструють два основні просторові типи урбанізації – морський і континентальний – з різними географічно й історично зумовленими формами країно- й містоутворення. Вони здебільшого є прикладами багатовікової урбаністичної стійкості, що протистоїть історичним колізіям і природним катаклізмам.

Неподібність умов містобудування в різних регіонах і державах може справити враження просторової й часової роз'єднаності містобудівних процесів у розглянутих країнах. Дійсно, нелегко знайти основу, яка поєднала б ці процеси в єдину світову урбанізаційну тканину, особливо якщо зважити на те, що цивілізації народжувались і вмирили, залишаючись розділеними не лише простором і часом, але й світоглядними системами, релігіями, культурами, політичним устроєм.

Однак є два головні чинники, що пов'язують процеси розвитку міст у єдину сутність. Це, з одного боку, політичні й економічні чинники виникнення міста, а з іншого – духовні і міфологічні джерела й пояснення його появи.

Найбільше значення має зв'язок між розвитком економіки та розвитком міст. Економічне зростання чи занепад країни прямо впливає на стан міст. Соціально-економічна організація суспільства знаходить вираження в архітектурно-просторовому устрої міст, який, своєю чергою, впливає на економічний і політичний устрій країни. Саме в місті яскраво проявляється зв'язок між суспільно-політичними формами та їх матеріально-просторовим вираженням.

Виникнення осередків концентрованого розселення в першу чергу пов'язане з початковим періодом суспільного розподілу праці, у який обмін товарами – результатами людської діяльності – став нормою мирних відносин між племенами й народами. Зміцнілі торговельні центри перетворилися на вирішальний чинник подальшого економічного розвитку територій і формування суспільно-політичних механізмів керування ними.

Але крім економічної є ще одна площина, необхідна для розуміння міста як феномена. Розгляд долі міст у контексті політичного й економічного розвитку держав і регіонів, зіставлення етапів зміни їхніх суспільно-політичних й економічних систем з містобудівною активністю дозволяють зрозуміти функцію

містобудування як процесу матеріального втілення фізичної й духовної (надматеріальної) моці цивілізацій і культур.

Становлення й розвиток майже будь-якої держави історично супроводжувалися просторовою експансією (економічною, військовою чи – на самому початку – землепрохідною) з метою або ресурсного забезпечення держави, або розселення зростаючого населення, або утвердження політичного й духовно-культового панування (формула «життєвого простору» виникла ще за давніх, племінних часів). Заходячи на нові території, держави й народи фіксують свою присутність на них, будуючи поселення.

Але людині притаманне прагнення не лише до підкорення та привласнення простору, але й водночас до подолання часу, підпорядкування його собі – інакше кажучи, бажання зупинити час.

Суспільству необхідне усвідомлення минулого та його продовження в сьогоденні як свідчення стабільності, підтвердження історизму свого існування і навіть ширше – підтвердження національно-історичної правомірності свого існування й безперервності свого буття. Це отримує прояв у міфотворчості, у формуванні традицій і канонів. Невипадково кожне історичне місто, велике чи мале, має свій міф про заснування. Найяскравіші приклади – Рим і Київ, міфологічні витoki яких широко відомі.

Досягнення цих цілей виходить за межі суто прагматичного розуміння феномена міста в категоріях економіки торгівлі, оборони, фінансового й політичного панування (чи просто амбіцій). Місто набуває особливого ціннісного значення, у певному сенсі містичного сенсу. Правитель території стає богом, правитель міста – царем, а головними об'єктами міста стають храм і палац. Так формується надматеріальний, духовний сенс феномена міста, його міфологія. І в цій подвійній сутності, матеріальній і духовній, полягає роль міста в історії цивілізацій, а отже, роль містобудування в постійному закріпленні міської форми.

В ідеалі після виникнення поселення як ядра градоутворення розпочинається складний, не завжди лінійний процес становлення міста та його подальшого розвитку.

Посталі на тому чи іншому причинному підґрунті міста у процесі розвитку змінюють свої первинні функції, набувають більш складної структури, хоча й зберігають у зовнішньому вигляді колишні риси. На певному етапі життя міста стають об'єктами так званого будівельного буму, що свідчить про розквіт їх як центрів економічної,

політичної й духовної активності. Такі міста зазвичай закріплюються в історії та світовій суспільній свідомості й міфологізуються – формують соціально-психологічні стереотипи своєї ідентичності й набувають особливої, магічної привабливості для людей. За часів античності Олександрія була символом інтелектуалізму (у сучасному його розумінні), наукового знання й теології, Карфаген – торгівлі, Рим – військового й політичного панування, Афіни – культури. Сьогодні Лондон – центр капіталу й біржі, Нью-Йорк – політичного і фінансового впливу, Париж – мистецтва й моди, Токіо – наукових досягнень й інноваційних технологій.

Досягнувши розквіту, ставши, наприклад, столицею імперії, найбільшим економічним, духовним чи культурним центром, місто стабілізується в цій ролі або, через зміну зовнішніх і внутрішніх обставин, занепадає й помирає. Місто може зникнути, якщо вичерпався ресурс, на основі якого воно виникло. Це може бути природний ресурс (наприклад, так гинуть міста у відпрацьованих вугільних басейнах) чи політичний, коли вичерпуються можливості впливу на навколишні території й руйнуються імперії. Чинниками згасання можуть бути і зміни в економіко-географічному положенні (наприклад, при зміні напрямків транспортних комунікацій, як це сталося з Великим шовковим шляхом або з трансконтинентальною залізницею в США). Є міста, які втратили своє значення через те, що перестали бути опорними пунктами в системі ліній і форпостів оборони країни.

Особливе місце в розвитку світових урбанізаційних процесів належить так званім глобальним містам. Вони демонструють найвищу концентрацію економічних, політичних, культурних, наукових функцій у містах і є географічно визначеними регіональними утвореннями. Кожне з них можна розглядати як цілісну структуру з високим ступенем функціональної взаємопов'язаності складових. Разом глобальні міста формують глобальну мережу урбанізованих територій – новий щабель у світовому урбанізаційному процесі. При цьому всередині кожного з глобальних регіональних утворень вирішується індивідуальна доля міст, що входять до їхнього складу.

Сьогодні ми стикаємося з принципово важливим і порівняно новим явищем у містобудуванні: вигляд міста, його функціональні й естетичні якості, можливості подальшого розвитку визначаються різноспрямованою дією, а часто і протидією безлічі професійних, особистих і групових (економічних і соціальних) інтересів і уявлень

про те, яким бути місту. Час покаже, яким шляхом підуть у своєму розвитку сучасні міста. Це залежить не стільки від ідеалізованих моделей міст, розроблених архітекторами й містобудівниками, не стільки від будівельної активності інвесторів і влади чи від громадської волі городян, скільки від принципових засад, що будуть покладені в основу політичного, соціального й економічного майбутнього світової спільноти.

Доктор архітектури, професор Генріх Фільваров

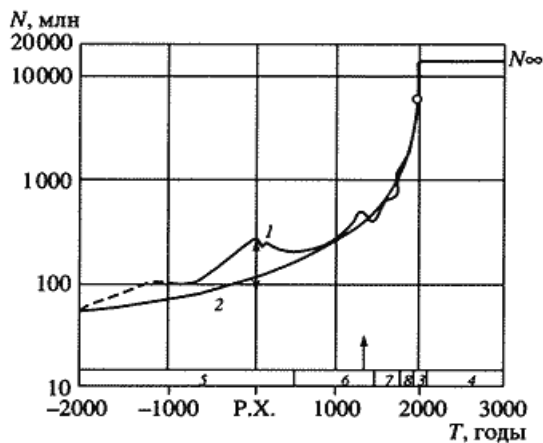
Розділ I

ДЕМОГРАФІЯ Й ДИНАМІКА УРБАНІЗАЦІЇ

За тисячолітню історію людство розселилося практично по всій земній кулі. Минали льодовикові періоди, рівень Світового океану коливався на сотні метрів, змінюючи географію Землі, роз'єднувалися материки, росли й руйнувалися гори, а людина освоювала нові території, створюючи міста як матеріальне свідчення своєї присутності.

СВІТОВІ ПРОЦЕСИ

Чисельність населення земної кулі постійно зростала — спочатку повільно, а потім з усе більшою швидкістю. За оцінками демографів, за всю історію людства на Землі проживало близько 100 млрд осіб.

Дані щодо динаміки
чисельності населення
Землі наведені за
матеріалами статті
С. П. Капіци
«Глобальна
демографічна
революція і майбутнє
людства»

Населення світу з 2000 р. до н. е. Межа зростання, $N_{\infty} = 10-12$ млрд.
1 – населення світу з 2000 р. до н. е. за Ж.-М. Бірабеном; 2 – крива
гіперболічного зростання чисельності населення світу

Стрімке зростання чисельності населення Землі змусило вчених засумніватися у здатності ресурсного потенціалу планети витримати такий антропогенний тиск. Виникли теорії (наприклад, модель експоненціального зростання чисельності населення за лінійного зростання виробництва продуктів харчування Томаса Мальтуса), які прогнозували вичерпання ресурсів, що загрожувало голодом, політичними потрясіннями, епідеміями й війнами. У XX столітті такі ідеї й дослідження, що отримали розвиток у глобальних моделях Римського клубу, допомогли усвідомити значимість глобальних проблем, але, на щастя, виявилися помилковими.

За останніми оцінками Організації Об'єднаних Націй, починаючи з 1965 року темпи зростання населення планети почали сповільнюватися. У 2000 році загальна чисельність населення склала 6 млрд осіб порівняно з 2,5 млрд в 1960 році і 4,4 млрд в 1980 році. За прогнозами населення Землі збільшиться приблизно до 8 млрд у 2025 році й до 9,3 млрд у 2050 році. Темпи зростання чисельності населення, сягнувши максимального рівня (2 %) у 1965 році, сповільнилися до 1,7 % у 1980 році й до 1,3 % у 2000 році. Прогнозують, що у 2020 році вони знизяться до 1 %, а у 2050 році – до 0,5 %, при цьому після 2025 року населення збільшуватиметься завдяки країнам, що розвиваються. Останні дослідження свідчать про те, що цей показник стабілізується до 2100 року, сягнувши 10–12 млрд осіб на планеті.

Проте чисельність населення, що мешкає в містах, продовжує зростати. Ще в період неоліту (близько 10 тис. років тому) люди почали будувати міста, які поступово перетворилися на переважну форму розселення. Зі збільшенням чисельності людей на Землі змінювався й рівень макроурбанізації – частина населення, що мешкає в містах. Міське населення планети збільшилося з 30 % у 1950 році до 47 % у 2000 році й 55 % у 2010 році.

До XIX століття рівень макроурбанізації зростав повільними темпами. Хвилеподібні коливання чисельності міського населення були пов'язані лише з важливими суспільно-економічними подіями світового масштабу. А починаючи з 1800 року містян стрімко більшало.

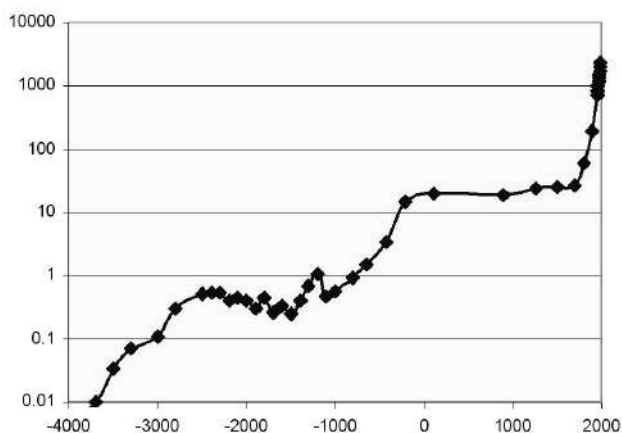
На рисунку (у логарифмічному масштабі часу) добре помітні три періоди швидкого зростання чисельності міського населення:

- 1) друга половина IV – перша половина III тисячоліття до н. е.;
- 2) I тисячоліття до н. е.;

3) XIX–XXI століття.

Водночас спостерігаються і два періоди повільного зростання (див. рис. Динаміка чисельності міського населення світу):

- 1) середина III тисячоліття до н. е. – кінець II тисячоліття до н. е.;
- 2) I–XVIII століття н. е.

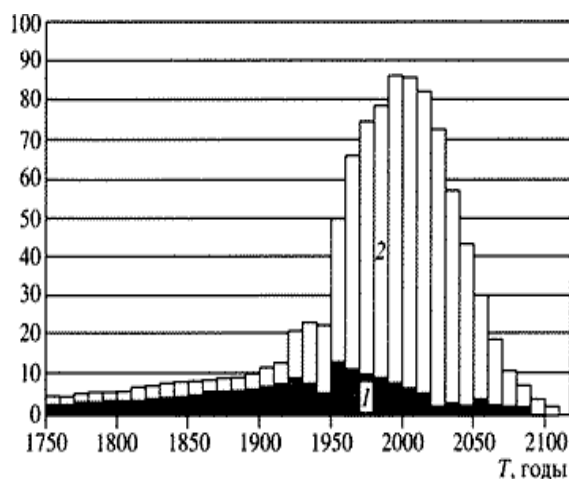

Дані щодо динаміки чисельності міського населення Землі наведені за матеріалами статті А. В. Коротаєва «Макродинаміка урбанізації Світ-Системи: кількісний аналіз»

Динаміка чисельності міського населення світу, млн осіб, для міст з чисельністю населення понад 10 тис. осіб (5000 р. до н. е. – 1990 р. н. е.)

Із 60-х років XX століття спостерігається зниження відносних темпів зростання міського населення світу (UN Population Division 2006). А за прогнозами (див., наприклад, Gruebler 2006) у найближчі десятиліття почнуться зниження й абсолютних темпів зростання, внаслідок чого міське населення світу у XXII столітті стабілізується на рівні 7 млрд осіб. Це дасть початок третьому періоду повільного зростання чисельності міського населення на тлі стабілізації чисельності населення світу, і макроурбанізація сягне рівня насиченості.

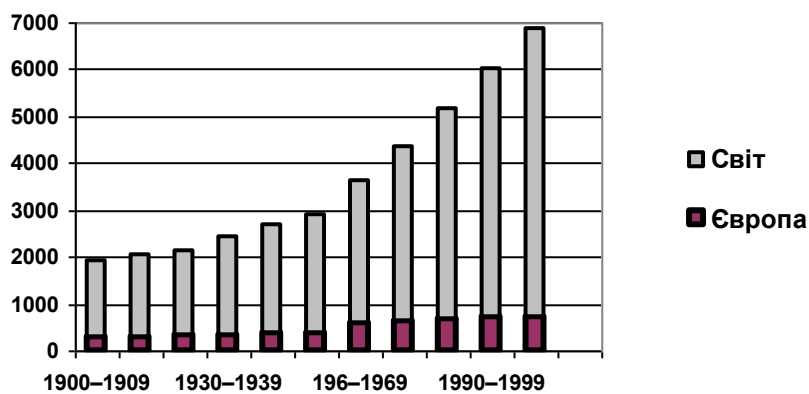
Моделі демографічного розвитку, що на глобальному рівні описують стан макросистеми «Світ», аналогічним чином характеризують і стан окремих частин світу чи країн з урахуванням конкретних умов їхнього соціально-економічного розвитку. Так, на рисунку можна побачити, що період демографічного переходу (різке скорочення темпів приросту населення), який у розвинених країнах розпочався в 1955 році й за прогнозами закінчиться у 2045 році, у країнах, що розвиваються, розпочався лише в 1995 році.

Дані щодо динаміки й чисельності населення Землі наведені за матеріалами статті С. П. Капіци «Глобальна демографічна революція і майбутнє людства»

Демографічний перехід у 1750–2100 рр. Приріст населення світу в середньому по декадах. 1 – розвинені країни; 2 – країни, що розвиваються

Цікаво порівняти динаміку чисельності населення Європи, країни якої мають давню історію й розвинений економічний потенціал, із загальносвітовою. На рисунку можна побачити, що протягом останніх 30 років чисельність населення Європи, у тому числі країн колишнього СРСР, практично не змінювалася: вона коливалася в межах 700–730 млн осіб. Природне зменшення населення Європи в умовах демографічного переходу компенсується завдяки міграції населення з країн, що розвиваються. Це відбивається і на динаміці чисельності населення найбільших європейських міст.

Динаміка чисельності населення світу та Європи (у тому числі країн колишнього СРСР), млн осіб

Нині вивчення соціально-демографічних циклів перетворилося на доволі розвинену галузь історичної науки. Один з лідерів цього напрямку, С. О. Нефьодов, так характеризує типовий соціально-демографічний цикл:

«Кожний демографічний цикл розпочинається з **періоду внутрішньої колонізації**, для якого характерні наявність вільних земель, зростання населення, збільшення посівних площ, будівництво нових (або відновлення зруйнованих раніше) поселень, низькі ціни на хліб, дорожня робочої сили, відносно високий рівень споживання, обмежений розвиток міст і ремесел, а також оренди й лихварства.

Після вичерпання ресурсів вільних земель настає **період стиснення**. Для нього характерні відсутність вільних земель, високі ціни на землю, селянське малоземелля, розорення селян-власників, поширення лихварства й оренди, розвиток великого землеволодіння, низький рівень споживання основної маси населення, падіння рівня реальної заробітної плати, дешевизна робочої сили, високі ціни на хліб, часті повідомлення про голод і стихійні лиха, припинення зростання населення, відхід розорених селян до міст, у яких вони намагаються заробити на життя ремеслом або дрібною торгівлею, зростання міст, розвиток ремесел і торгівлі, велика кількість безробітних і жебраків, голодні бунти й повстання, активізація народних рухів під гаслами перерозподілу власності й вимог соціальної справедливості, спроби здійснення соціальних реформ з метою полегшити становище народу, іригаційні роботи, спрямовані на збільшення продуктивності земель, заохочувальна політика в галузі колонізації й еміграції, зовнішні війни заради отримання нових земель і послаблення демографічного тиску на територію.

Зрештою збільшується диспропорція між чисельністю населення й наявними продовольчими ресурсами, що призводить до **екосоціальної кризи**. Для цього періоду характерні голод, епідемії, повстання та громадянські війни, загибель великих мас населення, що набуває характеру демографічної катастрофи, руйнування або запустіння багатьох міст, занепад ремесел і торгівлі, високі ціни на хліб, низькі ціни на землю, загибель значної кількості великих власників і перерозподіл власності, соціальні реформи, які в деяких випадках набувають масштабів революції».

Такі соціально-демографічні цикли були невід'ємною частиною й найпотужнішими чинниками історії аграрних імперій. Досить добре вивчені соціально-демографічні цикли в історії Китаю, Єгипту, Іраку, Індії, Росії, середньовічної Західної Європи тощо.

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Цікаво порівняти демографічну динаміку України загалом, а також окремих регіонів і міст з демографічними процесами, що відбувались у світі.

Україна як держава з її теперішніми кордонами формувалася тривалий час, зазнаючи істотних адміністративно-територіальних, соціально-економічних і політичних змін. У різні історичні періоди народ України потерпав від війн, голоду, репресій і депортації.

Розглянемо динаміку урбанізаційних і містобудівних процесів в Україні за два останні століття. Вибір цих часових меж зумовлений тим, що, по-перше, територіальні межі України цього періоду найбільше відповідають сучасним, по-друге, наприкінці XVIII століття на цій території було закладено багато міст, а по-третє, цей час співпадає із третім періодом прискореного зростання макроурбанізації у світі (XIX–XXI століття).

ТЕРИТОРІЙ І МІСТА

В історії XVIII–XX століть можна виокремити такі значні події. У 1764 році імператриця Катерина II ліквідувала Гетьманщину, а в 1775 році – Запорізьку Січ. Після поділу Польщі в 1772–1795 роках Галіція перейшла у володіння австрійських Габсбургів, а решта Правобережної України – у володіння Російської імперії. Внаслідок Російсько-турецької війни 1768–1774 років Кримське ханство було визнано незалежним від будь-якої сторонньої влади, а в 1783 році його землі увійшли до складу Росії. На приєднаних до Російської імперії степових землях півдня й південного сходу України (у так званій Новоросії), на землях Тавриди й на місцях татарських поселень закладають нові міста. До кінця XVIII – початку XIX століття Україна була переважно аграрною країною, а вже із середини XIX століття в теперішніх східних регіонах України, а потім і на Київщині розвивається промисловість.

У 1938–1939 роках автономна Підкарпатська Русь у складі Чехословаччини внаслідок Мюнхенської угоди й поділу Чехословаччини була захоплена Угорщиною.

17 вересня 1939 року відповідно до Угоди про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом СРСР ввів війська на територію II Речі Посполитої, анексувавши її східні землі. На приєднаних до Української Радянської Соціалістичної Республіки територіях було

утворено шість областей: Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Станіславська, Волинська й Рівненська.

28 червня 1940 року на територію Бессарабії, що входила до складу Румунії, були введені війська Червоної армії. У листопаді 1940 року бессарабські повіти Ізмаїльський, Аккерманський (Білгород-Дністровський) і Хотинський були приєднані до УРСР, а східне узбережжя річки Дністер – до Молдавської РСР.

У 1945 році до УРСР була приєднана Підкарпатська Русь, що отримала назву Закарпатської області. У 1954 році зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу УРСР була передана Кримська область.

Для детального аналізу урбанізаційних процесів і динаміки чисельності населення вибрали 34 міста, у тому числі всі обласні центри, міста державного підпорядкування й основні за чисельністю населення міста країни. Розглянуті населені пункти відрізняються за розмірами й періодами створення, проте всі вони в різні історичні періоди відіграли помітну роль у становленні країни і стали центрами системи розселення українських регіонів – Центрального, Східного, Західного й Південного.

Серед розглянутих міст до стародавніх (час створення – до 1200 н. е.) на території сучасної України належать: Керч (VII століття до н. е.), Київ (482), Житомир (884), Ужгород (892), Чернігів (907), Кам'янець-Подільський (1062), Луцьк (1085) і Полтава (1174).

Другу групу становлять міста, що виникли в 1200–1700 роках (період існування Галицького князівства й захоплення значної частини території Золотою Ордою): Львів (1256), Рівне (1283), Вінниця (1362), Чернівці (1408), Тернопіль (1540), Кременчук (1571), Харків (1654), Суми (1655), Івано-Франківськ (1662), Макіївка (1690).

До третьої групи увійшли міста, утворені за часів Російської імперії: Кіровоград (Єлисаветград, 1754), Запоріжжя (1770), Кривий Ріг (1775), Дніпропетровськ (1776), Херсон і Маріуполь (1778), Горлівка (1779), Севастополь (1783), Сімферополь і Мелітополь (1784), Миколаїв (1789), Одеса (1794), Луганськ (закладка Луганського заводу, 1795).

Для аналізу динаміки чисельності населення були використані статистичні дані переписів населення на території сучасної України:

- перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року;

- перепис населення 1920 року, що охопив лише 72 % населення країни, оскільки в деяких районах відбувалися воєнні дії;
- перепис міського населення 1923 року;
- всесоюзні переписи населення 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 років;
- всеукраїнський перепис населення 2001 року.

Для уточнення чисельності населення України загалом й окремих міст були також використані дані інших історико-демографічних джерел та офіційних сайтів міст. Дані щодо динаміки чисельності населення України наведені в таблиці.

Чисельність населення України вперше була визначена на початок XVII століття – 5–6 млн осіб (1629). У феодальну епоху зростання населення гальмували часті війни, епідемії й неврожаї. Важливим чинником демографічного розвитку стало освоєння нових земель після приєднання їх до Росії в XVII столітті на північному сході й у XVIII столітті на півдні сучасної України. У 1870 році чисельність населення сягала 18,7 млн осіб. Аграрне перенаселення України призвело в кінці XIX – на початку XX століття до масової міграції селян за межі України, здебільшого до Сибіру й на Далекий Схід (переселилося близько 1,6 млн осіб). Значним було й переселення за океан у 1895–1913 роках (413 тис. осіб) із західноукраїнських земель – Галичини, Північної Буковини та Закарпатської України, що входили до складу Австро-Угорщини. Еміграція із західноукраїнських земель, щоправда в менших масштабах, тривала і в 1919–1939 роках.

У XX столітті Україною прокотилося кілька трагічних війн, що суттєво вплинули на демографічну ситуацію. Перша світова війна, Жовтнева революція 1917 року та Громадянська війна спричинили численні жертви й еміграцію внаслідок бойових дій, погромів серед мирного населення, масових репресій по відношенню до аристократії, інтелігенції, духовенства. Це призвело до скорочення чисельності населення приблизно на третину (з 35,2 до 25,6 млн осіб).

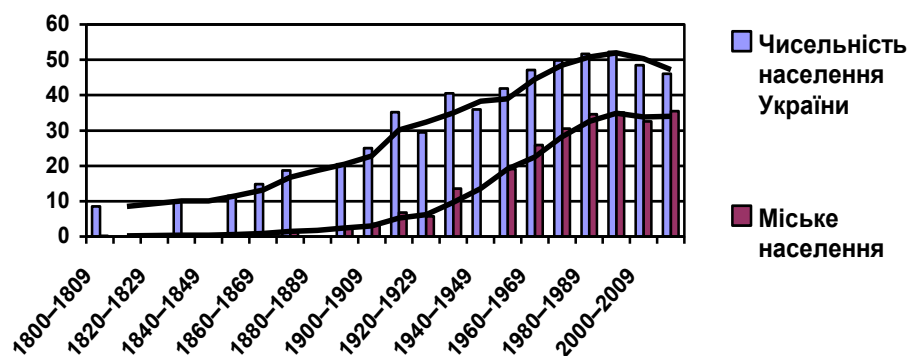
Наступний проміжок часу – 1930–1939 роки – характеризувався різновекторними тенденціями. Голод 1932–1933 років, що забрав життя мільйонів людей, переважно сільських мешканців, і політичні репресії 1936–1939 років, що стосувалися всіх прошарків суспільства, призвели до скорочення населення України. Однак розпочатий процес індустріалізації спричинив відносне зростання міського населення, особливо у великих індустріальних центрах країни.

Динаміка чисельності населення України

Період, роки	Населення, млн осіб	Період, роки	Населення, млн осіб	Період, роки	Населення, млн осіб
1800	8,5	1930– 1934	28,4	1970– 1974	47,1
1870	18,7	1935– 1939	40,5	1975– 1979	49,1
1897	28,4	1940– 1944	41,2	1980– 1984	49,9
1905– 1909	30,8	1945– 1949	32,3	1985– 1989	50,7
1910– 1914	35,2	1950– 1954	36,8	1990– 1994	51,8 (52,2)
1915– 1919		1955– 1959	41,9	1995– 1999	51,7
1920– 1924	25,6	1960– 1964	42,5	2000– 2004	49,4
1925– 1929	29,5	1965– 1969		2005– 2009	46,1

Друга світова війна, яка забрала десятки мільйонів життів по всьому світу, і зокрема в Україні, та голод, що настав у подальші роки, зумовили ще одне значне падіння чисельності населення – з 41,2 до 32,3 млн осіб. І тільки з кінця 40-х років XX століття спостерігалось доволі стрімке зростання цього показника, що продовжувалося практично до середини 90-х років минулого століття. Максимальна чисельність населення України становила 52,24 млн осіб у 1993 році.

Цей рік став точкою зворотного відліку. За останні 20 років населення України скоротилося майже до 45 млн осіб. Згідно з прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук, що були оприлюднені в жовтні 2004 року, до 2050 року чисельність населення України може скоротитися до 35 млн осіб. Однак слід зауважити, що рівень урбанізації, який в Україні з 1900 року був доволі високий, останні 20 років залишається практично незмінним: 67,5–68,5 %.

Динаміка чисельності населення України, млн осіб

СТАДІЇ УРБАНІЗАЦІЇ

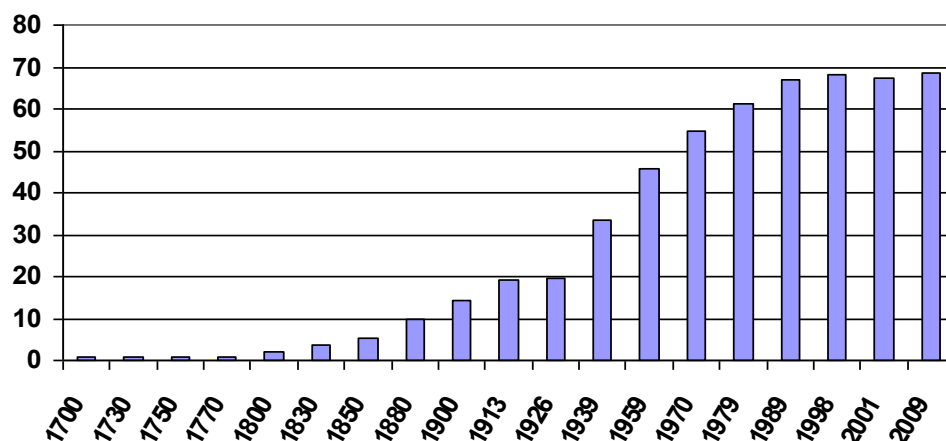
З плином часу характер розселення в будь-якій країні зазнає деяких змін. Це пов'язано зі зміною типу відновлення населення й типу господарства. Американський географ Дж. Джіббс (J. Gibbs, 1963) виокремив п'ять основних стадій формування системи розселення, що їх пройшли або пройдуть усі країни світу на певному етапі розвитку. Головний критерій виокремлення стадій урбанізації – співвідношення міського й сільського населення.

Перша стадія урбанізації, за Джіббсом, має такі ознаки: доіндустріальний устрій господарства, традиційний тип відтворення, щільна й доволі рівномірна мережа сільських поселень. На цій стадії розвитку урбанізації міське населення зростає повільно, тому його частка може навіть зменшитися за абсолютного переважання сільського населення.

Друга стадія урбанізації збігається із процесом індустріалізації. На цій стадії сільське населення масово мігрує до міст, але завдяки природному приросту частка сільських мешканців у загальній кількості населення країни повільно зростає. Водночас міське населення збільшується значно швидше.

Третя стадія характеризується тим, що демографічний перехід уже завершено. Міграційний відтік і природний убуток призводять до скорочення сільського населення. Зростає частка міського населення, що зумовлює його переважання над сільським.

На четвертій стадії урбанізації міське населення продовжує повільно збільшуватися, а сільське – зменшуватися.

Динаміка рівня урбанізації в Україні, %

П'ята стадія урбанізації властива постіндустріальним країнам, у яких зникають соціальні відмінності між містом і селом та підвищується цінність екологічного чинника у свідомості людей. Скорочується чисельність міського населення й зростає чисельність сільського. Система розселення знову набуває стану рівноваги.

Проаналізувавши дані щодо демографічного розвитку України, можна дійти висновку, що вона перебуває на третій-четвертій стадії урбанізації.

ДИНАМІКА ЗРОСТАННЯ МІСТ

Розвиток міста можна охарактеризувати за допомогою безлічі кількісних і якісних показників. Проте один з головних – чисельність населення, яка свідчить про привабливість того чи іншого населеного пункту як місця проживання.

На початку XIX століття п'ятірку найбільших міст на території сучасної України складали (тис. осіб): Львів (38), Харків (30), Київ (27,2), Херсон (25), Севастополь (20). Наприкінці XIX століття (1897) до п'ятірки вже входили Одеса (403,8), Київ (247,7), Харків (174), Львів (127,9) і Дніпропетровськ (112,8).

За даними на 2009 рік, на території України розташовані 454 міста й 1344 селища міського типу, з них чотири міста з чисельністю населення понад 1 млн осіб: Київ (2 769 300), Харків (1 456 000),

Дніпропетровськ (1 017 000), Одеса (1 008 000). Донецьк втратив статус міста-мільйонника (974,6 тис.).

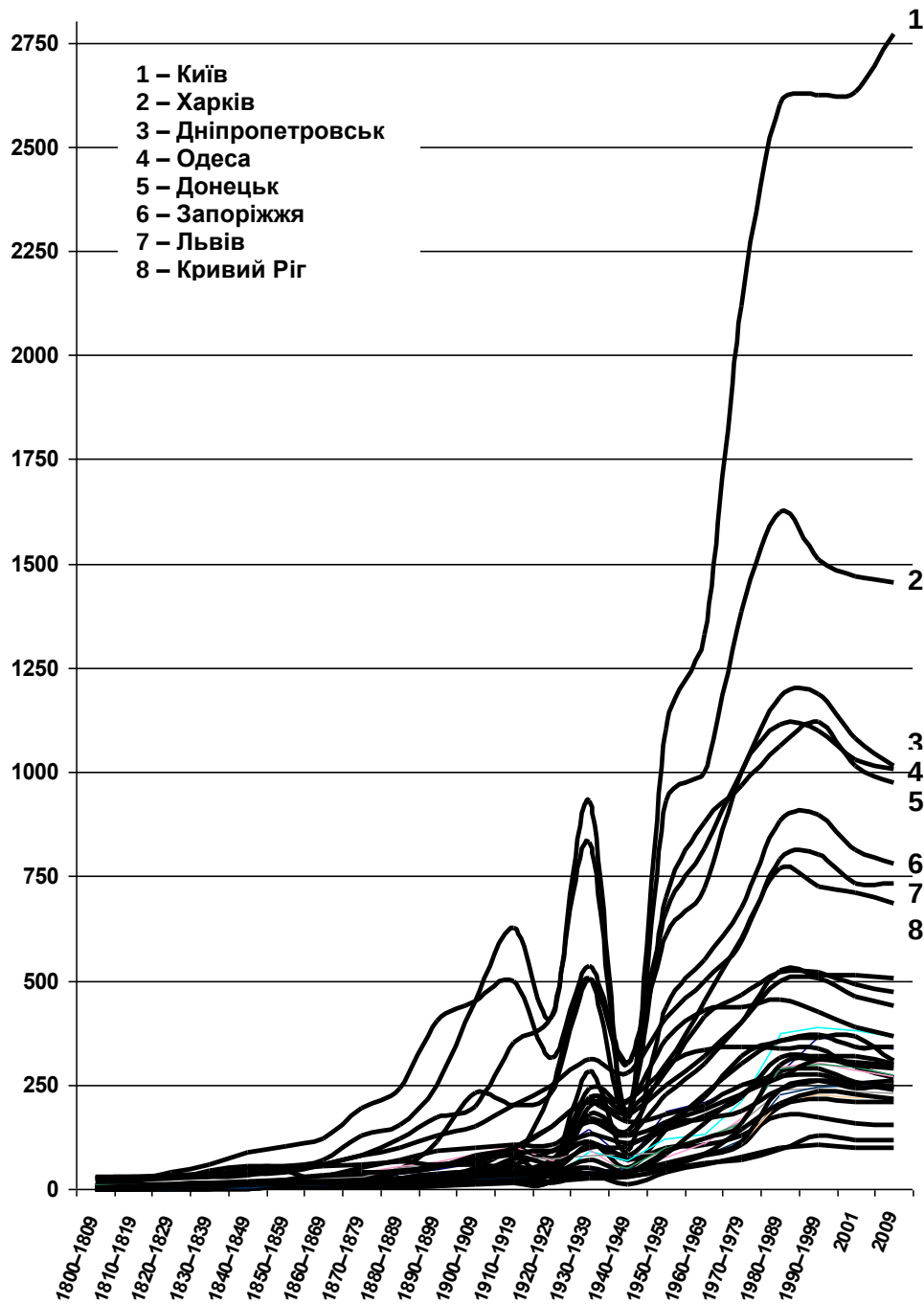
Звісно, динаміка чисельності міського населення не мала лінійного характеру і в різні періоди можна було спостерігати різкі підйоми та спади відповідно до соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні. На рисунку наведено графік зміни чисельності населення великих міст починаючи з 1800 року. Добре помітно, що практично до кінця XIX століття міське населення збільшувалося доволі повільно, а у XX столітті цей показник зазнавав істотних коливань.

Можна виокремити три періоди значного збільшення населення міст, особливо великих: 1890–1914 роки, 1926–1940 роки й 1947–1990 роки. Різке скорочення чисельності населення зафіксували в 1915–1925 й 1941–1946 роках, а починаючи із середини 90-х років XX століття і дотепер практично у всіх містах (за винятком Києва) спостерігається повільне, але стійке зменшення населення. Ці процеси мають загальний характер, притаманні різним категоріям міст і відповідають особливостям соціально-економічного й політичного розвитку країни. Відрізняються лише темпи приросту або падіння чисельності населення. При цьому що більше місто та його значення в системі розселення, то яскравіше проявляються коливання.

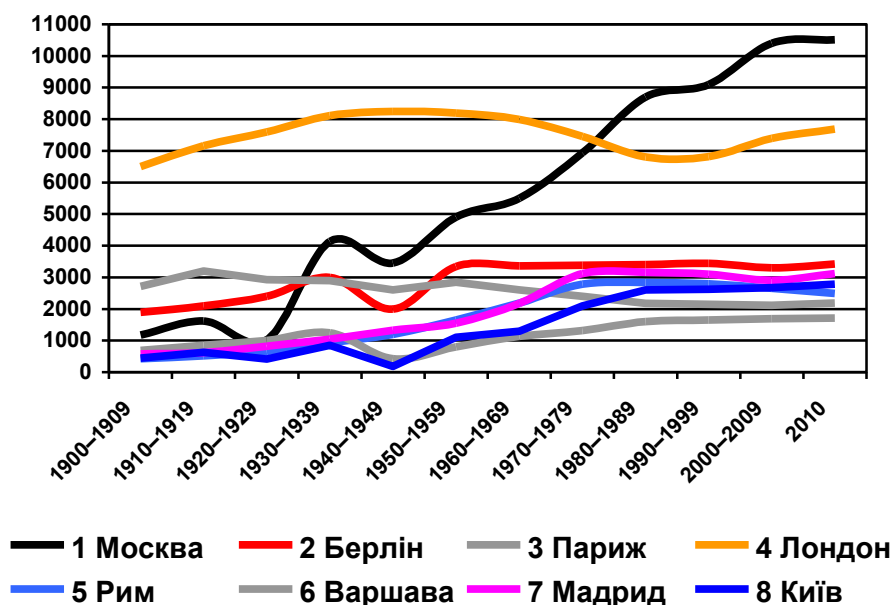
З погляду чисельності населення й динаміки її зміни Київ відповідає загальноєвропейським тенденціям. До середини минулого століття в столиці України коливання чисельності населення збігались із середніми показниками європейських столиць, а кількість мешканців була однією з найменших. Потім до 90-х років XX століття темпи зростання населення Києва збільшилися, і кількість мешканців сягнула середньоевропейського рівня. Зараз чисельність столичного населення в Європі здебільшого стабілізувалася, а в Україні продовжує зростати, але темпи приросту незначні. У загальну тенденцію не вписується Москва, у якій чисельність населення швидко зростала все минуле століття.

Аналізуючи динаміку розвитку міст з урахуванням динаміки чисельності населення, можна дійти таких висновків:

- різке скорочення чисельності міського населення пов'язане насамперед з воєнними діями, а найбільш і темпи приросту

Динаміка чисельності населення основних міст України,
тис. осіб

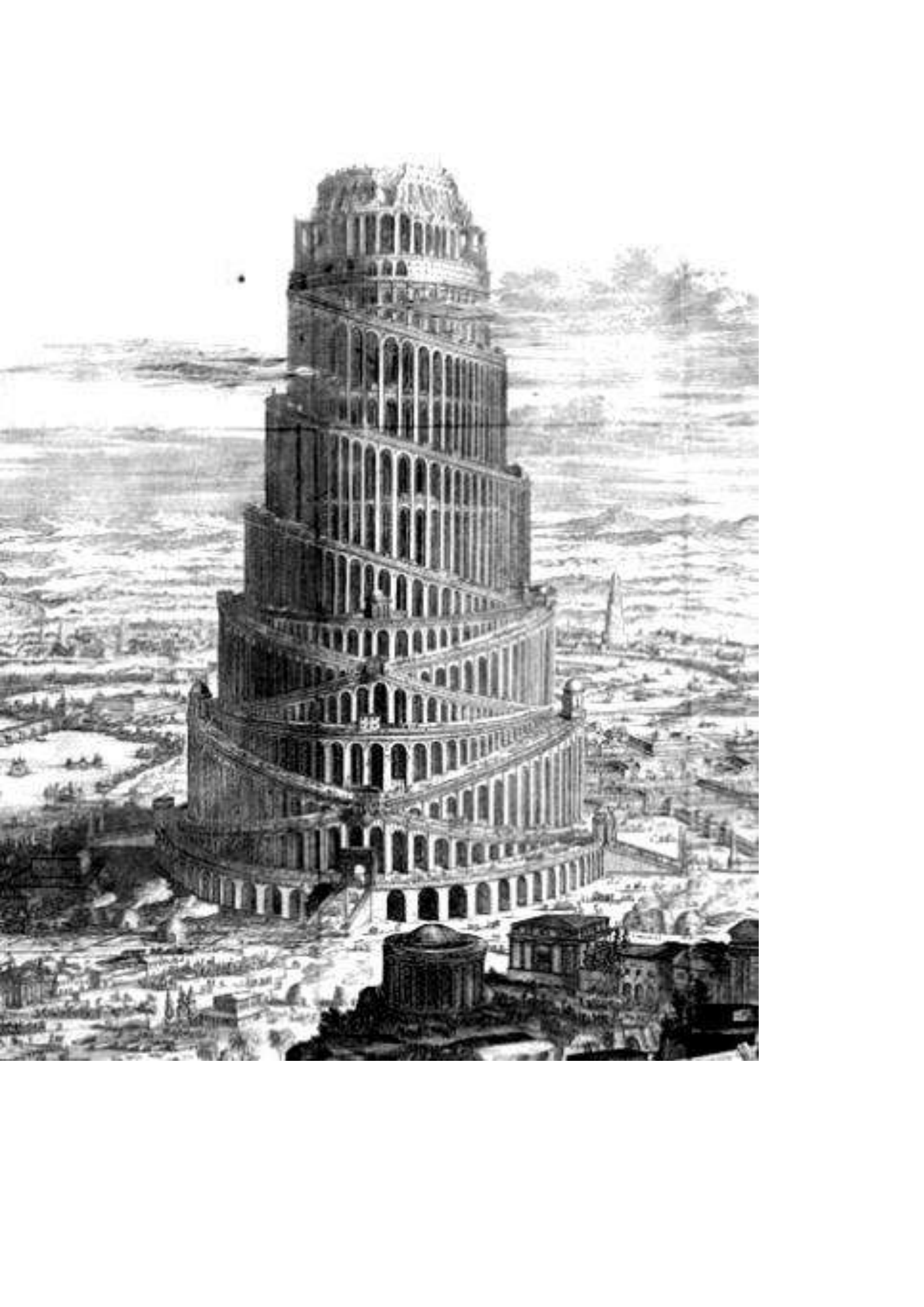

Динаміка чисельності населення Києва й інших європейських столиць, тис. осіб

населення – з післявоєнним економічним відродженням. Більш-менш значні коливання чисельності міського населення пов'язані з активізацією чи спадом економічної активності. Наприклад, економічний спад, що відбувся в Україні наприкінці 80-х років минулого століття, проявився і в зниженні рівня урбанізації;

- різке збільшення чисельності населення, пов'язане з економічним зростанням, зазвичай стимулює будівельну активність. Так, період 1890–1914 років, у які спостерігався масовий приплив населення до міст України й стрімкий розвиток капіталістичних відносин, відповідає періоду масового будівництва в містах виробничих підприємств із супутньою інфраструктурою. Другий період будівельної активності (1926–1940) відповідає процесу соціалістичної індустріалізації, а третій (1947–1990) – періоду відновлення країни після Другої світової війни й нарощування економічної потужності;
- проте схожість демографічних тенденцій в Україні й інших європейських країнах не означає ідентичності процесів у

будівництві. Так, після Другої світової війни приріст міського населення лише ненадовго спричинив масове індустріальне житлове будівництво в містах Західної Європи, але в Україні воно лишалося провідним протягом 30 років. При цьому рівень забезпеченості населення України житлом дотепер значно нижчий, ніж європейський, що за сприятливого сценарію розвитку країни має стимулювати суттєве підвищення будівельної активності.

Розділ II

БУДІВЕЛЬНА АКТИВНІСТЬ: МІСЦЕ І ЧАС

Історія цивілізованого суспільства розгортається на тлі вдосконалення умов проживання людини, у тому числі й засобами архітектури. Будівництво – таке значуще явище, що вивчення його об'єктів дозволяє скласти уявлення про матеріальне й духовне життя суспільства. Про економічний стан держави можна судити з якості середовища проживання людей, а про її духовну складову – з якості архітектури.

Але перш за все будівельна діяльність – нагальна потреба й умова виживання людини. Втім у різні часи ця потреба реалізується з різною інтенсивністю. Навіть побіжного погляду на історію архітектури достатньо, щоб побачити, що періоди активної творчої діяльності перемежуються періодами спаду. На шкалі часу це помітно завдяки згущенню архітектурних пам'яток, раптовій появі нових архітектурних стилів, вибуховому зростанню міст, а іноді й їх подальшому занепаду.

Циклічність і дискретність характерні для більшості природних процесів. Злетів і падінь не уникнути. Але цілком зрозуміле бажання пом'якшити кризи й продовжити підйом змушує замислитися про те, які чинники й умови перетворюють будівництво на пріоритетний напрям людської активності.

Чи є у періодів посиленої уваги до будівництва особливості, що відрізняють їх від інших часів? Скільки вони тривають – 10, 20 чи 100 й більше років – і від чого це залежить? Хто типові ініціатори будівельного буму: диктатор, аристократія, «грошові мішки» чи, може, вирішальний внесок робить пересічне населення? Чи має значення для тривалості й інтенсивності періоду підвищеної будівельної активності політична система, економічна ситуація, ідеологія суспільства й рівень розвитку техніки?

Здавалося б, періоди будівельного буму можна визначити, порахувавши кількість побудованих квадратних метрів на одиницю населення країни або ж частину національного валового доходу,

спрямованого на будівництво. Але, крім того що ці дані навряд чи доступні для використання, важливо також, що саме будували, як і з якою метою. Робити висновки можна, тільки маючи різнобічну інформацію про будівництво й історичну ситуацію в певні періоди.

Орієнтиром при визначенні таких періодів може стати відповідь на запитання: як висока інтенсивність будівництва позначається на якості архітектури? Чи створюються в цей час шедеври або ж для нього більш характерне масове, типове, утилітарне будівництво?

Завдяки чому в історії фіксується таке явище, як будівельний бум? Не тільки через значні обсяги будівництва. Не в останню чергу (і це особливо помітно в історичній перспективі) увагу привертають естетичні якості архітектури. Крім того, щоб споруди стали пам'ятками, вони повинні зберегтися, а отже, мають бути якісно зроблені з довговічного матеріалу. Тільки тоді в них є шанс стати надбанням історії й свідченням справжнього будівельного буму. Мабуть, не лише некоректно, але й неможливо судити про розквіт будівництва за кількістю хатин в сільських поселеннях. Будівництво пов'язане насамперед (хоч і не тільки) з поняттям «місто», і рівень будівельної активності найкраще характеризується інтенсивністю розвитку міст: ансамблів, інфраструктури, культових і житлових об'єктів. Економічне зростання чи занепад країни неминуче впливають на стан міст, соціальна організація знаходить вияв у їхньому просторово-архітектурному устрої, духовні орієнтири людей формують образ міста.

Певна річ, демографічні процеси також впливають на активність будівництва і, зокрема, на розвиток і занепад міст. Але прямої залежності все ж немає. Нагальні будівельні потреби, пов'язані з формуванням середовища проживання, яке передбачає житло, а також соціальну інфраструктуру, забезпечення прийнятних санітарних умов і безпеки для все більшої кількості мешканців іноді виявляють зв'язок з іншими сферами життєдіяльності суспільства або навіть ігноруються. У результаті відповідь на «демографічний тиск» далеко не завжди буває адекватною: вона відображає не стільки потреби, скільки можливості суспільства й вольові рішення володарів і власників капіталу. Адже будівництво характеризується значною капіталоемністю і трудомісткістю, архітектура – найдорожче з мистецтв, яке до того ж впливає на людину як на свідомому, так і на підсвідомому рівні. Недивно, що будівельна діяльність цілком залежить від статків замовника і його забаганок, а як важливий інструмент керування суспільством вона тісно пов'язана з політикою й

ідеологією. Тому причини будівельного ажіотажу й архітектурних досягнень можна розглядати з економічного, політичного й ідеологічного погляду.

Зіставлення економічних, політичних й ідеологічних реалій суспільства під час періодів підвищеної будівельної активності з архітектурно-будівельною практикою, можливо, дозволить виявити характерні особливості будівельних бумів: їхню тривалість, необхідні для розвитку чинники, властивості суб'єктів, що беруть участь у будівництві, структуру інвестицій, а також ознаки архітектури, яка зберегла свою значущість на довгі роки (що і дозволяє виокремити такі історичні періоди). Такий аналіз дозволить також простежити наслідки цих періодів і те, наскільки будівельний бум сприяє процвітанню міст і держав як під час їхнього розвитку, так і в майбутньому.

Можливо, відповіді на ці питання допоможуть привернути увагу до аспектів будівельної діяльності, корисних для суспільства загалом, і сприятимуть свідомому керуванню розвитком міст.

Ми зосередимося тих періодах різних історичних епох, які характеризуються підвищеною будівельною активністю і помітними архітектурними досягненнями. Розглянемо їх з урахуванням, з одного боку, чинників політики, ідеології й економіки, а з іншого – особливостей містобудування й архітектури.

*Нічне
освітлення
Європи
дозволяє
побачити
наслідки
підвищеної
будівельної
активності –
великі
міста й
урбанізовані
території*

СТАРОДАВНІЙ СВІТ

Якщо історію людства від зародження перших держав до наших днів розділити на дві рівні частини, то виявиться, що перша половина – це історія країн Стародавнього Сходу. Дані археологічних розкопок і літературні джерела свідчать: економічна й політична специфіка культур Стародавнього світу здебільшого ґрунтувалася на пануванні деспотичних режимів.

З погляду сучасної економічної науки головним чинником, що підтримує існування таких режимів, є державна власність на землю. У східних деспотіях ця форма власності була значною мірою зумовлена якістю землі: обмеженістю родючих ділянок і необхідністю централізованого зрошення. Без води земля фактично не має цінності. Так виникає азійський спосіб виробництва, за якого люди, позбавлені землі, повністю залежать від держави, а общинна трудова повинність, характерна для груп осіб, які проживають спільно, перетворюється на державну. Це призводить до встановлення деспотичних режимів різного ступеня суворості.

Суспільно-державна власність на землю – основний засіб виробництва – заважає формуванню особистої заповзятливості, і вважається, що розвиток у таких країнах зупиняється (виникає характерна «східна стагнація»).

Імовірно, у деяких країнах Стародавнього світу не було приватних володінь: територія держави фактично становила особистий маєток правлячої верхівки. Не багатство визначало статус людини, а, навпаки, статус визначав її заможність. Раби не утворювали головну продуктивну силу суспільства, їх здебільшого використовували для задоволення приватних інтересів. Виробництвом займалися переважно ті, кого формально вважали вільними, але через залежність від держави їхню працю можна було використовувати доволі марнотратно, централізовано, у тому числі на громадських роботах великого масштабу. На відміну від рабів їх не треба було навіть годувати: «вільні» працівники забезпечували себе самі. Така економіка передбачала різні варіанти залежно від тих чи інших умов.

Отже, стародавні деспотичні держави були здатні концентрувати й централізовано використовувати величезні кошти. Ці структури мали особливу галузь управління – управління громадськими роботами. Для будівництва цей факт має величезне значення. Про значні капіталовкладення й розмах громадських робіт

свідчать архітектурні пам'ятки Стародавнього світу, що вражають гігантськими масштабами й обсягами будівництва. Відмінна якість будівництва дозволяє через кілька тисячоліть оцінити вправність стародавніх майстрів. І цілком зрозуміло, що активна будівельна діяльність авторитарних стародавніх держав не могла бути постійною. Вона мала свої пікові періоди, адже кошти слід було спочатку накопичити. Наведемо кілька прикладів.

ДВОРІЧЧЯ

(V — середина I тисячоліття до н. е.)

Вавилон ще можна побачити, але він настільки зруйнований і спустошений, що вже не здається таким високим, яким був колись; до того ж він кишить усілякими страховиськами й дикими звірами, і до нього ближче ніж на півмилі не підійдеш.

Раувольф. Дорожні записи, 1583 р.

Географічний район Дворіччя («колиска людства»), розташований у долинах річок Тигр і Євфрат, мав природні межі у вигляді перських гір на сході й безводної Сирійської пустелі на заході. Дворіччя було щільно заселене (імовірно, у найкращі часи населення району становило до 1 млн осіб), племена постійно воювали одне з одним.

Періодично тут виникали потужні міста-держави, які багатіли, а потім розпадалися під натиском сусідів. Влада монархів була необмеженою. Релігійні погляди народів, які населяли Дворіччя, мали спільні риси й вимагали відповідного представлення.

Землеробство й торгівля становили економічну основу господарства. Родючі райони нижньої течії річок потребували будівництва численних каналів й іригаційних систем. Це вимагало великої кількості працівників, організації колективної праці й такого укладу суспільства, який сприяв би централізованій реалізації великих будівельних проєктів. Усе це забезпечували деспотичні режими, здатні концентрувати й розподіляти громадські кошти. У будівництві основними об'єктами ставали іригаційні споруди й захисні укріплення міст.

Містобудування сягнуло найвищого рівня. Міста-фортеці мали чітку форму та планування. Архітектура значною мірою визначалася місцевими умовами. Ґрунти Дворіччя не витримували значних навантажень, тому великі палацові та храмові комплекси зводили на широких насипних платформах, висота яких сягала 15 м. Так

сформувалися архітектурні типи неприступних фортець і святилищ на подіумах (зиккуратів), піднесених на недосяжну висоту. На рівнинах вони стали найефективнішим захистом від повеней, нападів ворогів, а також композиційним прийомом виокремлення найважливіших споруд забудови. У будівництві використовували очерет, пальму і цеглу-сирець, на півночі – камінь, який був вельми коштовним.

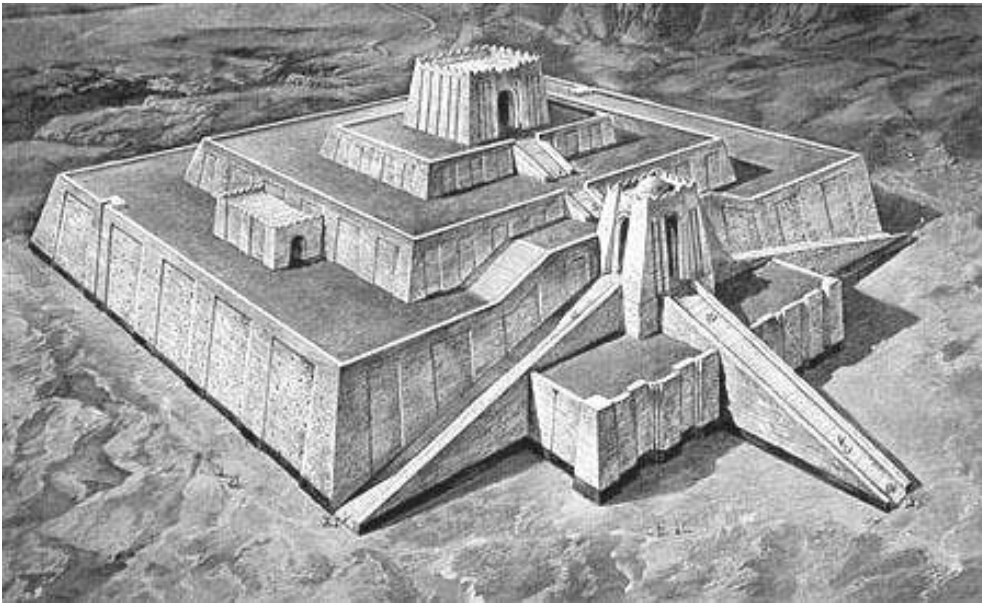
Історію архітектури Дворіччя поділяють на чотири періоди відповідно до часів економічного розквіту держав, що по черзі перебирали на себе роль культурного центру. Їхні історії багато в чому схожі.

Найдавніші монархії Шумеру й Аккаду (V–II тисячоліття до н. е.) сформували архітектурний тип зиккурата – композиційного центру міст Дворіччя. Після об'єднання Шумеру і Аккаду центром культури стало місто Ур, що існувало з IV тисячоліття до IV століття до н. е. У місті переважала двоповерхова забудова, багаті будинки мали всі досяжні тоді вигоди. Кілька разів місто руйнували та знову відбудовували.

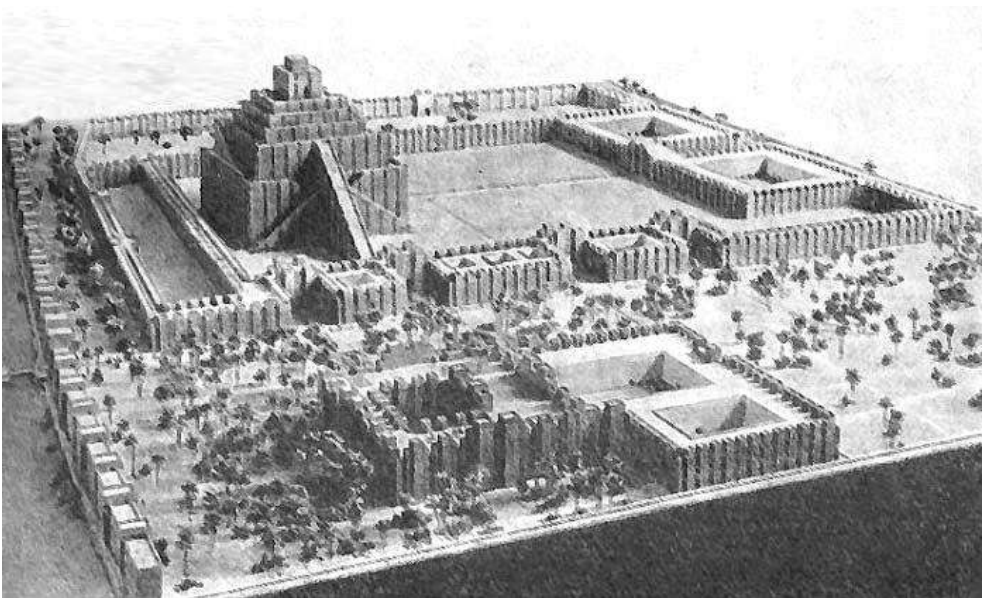
Стародавнє Вавилонське царство (2150–1000 роки до н. е.) досягло найвищого розквіту за царя Хаммурапі (XVIII століття до н. е.), і на цей період припадає бум будівництва. Тоді була наново відбудована столиця – місто Вавилон. Однак через 150 років він упав через внутрішні чвари і навали хетів.

Ассирію (XX–VII століття до н. е.) через успішні завойовницькі війни стала величезною державою зі столицею в Ніневії. Бум будівництва тут припав на VIII–VII століття до н. е. Будували фортеці, палаци, мости, шляхи. Одразу після розквіту, у VII столітті до н. е., настав занепад. Економіку виснажили війни та грандіозне будівництво. Ассирію знищили, Ніневію зрівняли із землею.

Новий Вавилон (625–539 роки до н. е.) постав завдяки успішним війнам і розташуванню на вигідних торговельних шляхах. Будівельний бум тривав у ньому близько 50 років, у період правління Навуходоносора II. У ті часи Вавилон став центром світової торгівлі з чисельністю населення більше мільйона осіб. Сади Семіраміди, тричотириповерхові будівлі, стіни міста заввишки до 20 м і завширшки до 7 м вражали уяву сучасників. Загальна довжина анфілади дворів у палаці царя сягала 300 м, тронний зал розміром 17 × 52 м прикрашали панно з кольорової глазурованої цегли. Але вже в 539 році до н. е., через 30 років після грандіозного будівництва, Новий Вавилон упав під натиском кочових племен персів.

Зиккурат Етеменнігуру в Урі, реконструкція. Мав план розміром 64 x 46 м і висоту до 30 м

Зиккурат Етеменанкі – Вавилонська башта (макет), зодчий – Арадаххеш, VII–VI ст. до н. е.

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

(III — середина I тисячоліття до н. е.)

Єгиптяни першими привели до ладу архітектуру, але, не задовольняючись лише гарним смаком і пристойною благоліпністю, почали поважати в першу чергу саму лише величезність, через що і піраміди їхні, піднімаючись у небо, землю обтяжують.

Василь Баженов, 1768 р.

Господарство і культура Стародавнього Єгипту виникли на вузькій смужі (завширшки 15–20 км) родючої долини Нілу, затиснутій між Лівійською й Аравійською пустелями. Родючі ґрунти цієї місцевості забезпечували значний додатковий продукт: родина єгипетського селянина отримувала втричі більше продовольства, ніж було необхідно для задоволення її потреб.

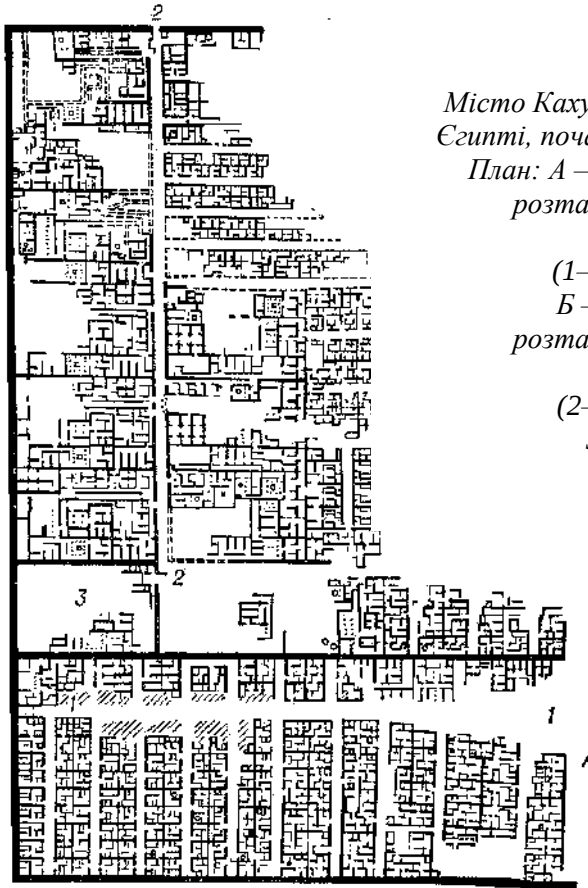
Тут, у долині Нілу, зосереджені найдавніші архітектурні й археологічні пам'ятки, що належать до трьох періодів історії Стародавнього Єгипту.

Стародавнє царство

(3000–2400 роки до н. е.)

Ідеологія і релігія ґрунтувалися на культі місцевих і кількох верховних богів, а також на культі й необмеженій владі верховного правителя. Політика мала на меті збереження єдиної держави й існуючого ладу. В економіці країни переважало землеробство, а велика частка продукції та доходів перебувала під контролем держави. У будівництві панувала «трудова повинність», використовувалася праця рабів. Централізовано проводили масштабні гідротехнічні роботи, будували облаштовані вілли для державних чиновників і примітивне глинобитне житло для решти населення. Проте містобудування не отримало в цей період помітного розвитку – можливо, через землеробську спрямованість економіки.

Переважає більшість архітектурних пам'яток Стародавнього царства, що збереглися до наших днів, – культові споруди, зведені протягом недовгого періоду, приблизно за 100 років (2600–2500 роки до н. е.). Найбільш відомі з них – піраміди в Гізі. Будівництво кожної з них тривало близько 20 років і було унікальною подією для країни. Тільки піраміди й найважливіші культові споруди були з каменю, в інших випадках в якості будівельного матеріалу використовували глину, зрідка – дерево.

Місто Кахун в оазисі Файюм у Єгипті, початок II тис. до н. е.

План: А – район, де ймовірно розташовувалося житло будівельників (1–1 – головна вулиця);
Б – район, де ймовірно розташовувалося житло царя та знаті (2–2 – головна вулиця, 3 – царський палац)

Піраміда Хеопса, 2590–2568 рр. до н. е.

На її будівництво пішло 2,3 млн кам'яних блоків середньою вагою 2,5 т кожний. Загальна вага піраміди – 6,4 млн т

Протягом 100 років після зведення пірамід масштаби будівництва зменшуються. Архітектурних пам'яток цього періоду немає. Потім держава розпадається внаслідок внутрішніх протиріч.

Середнє царство

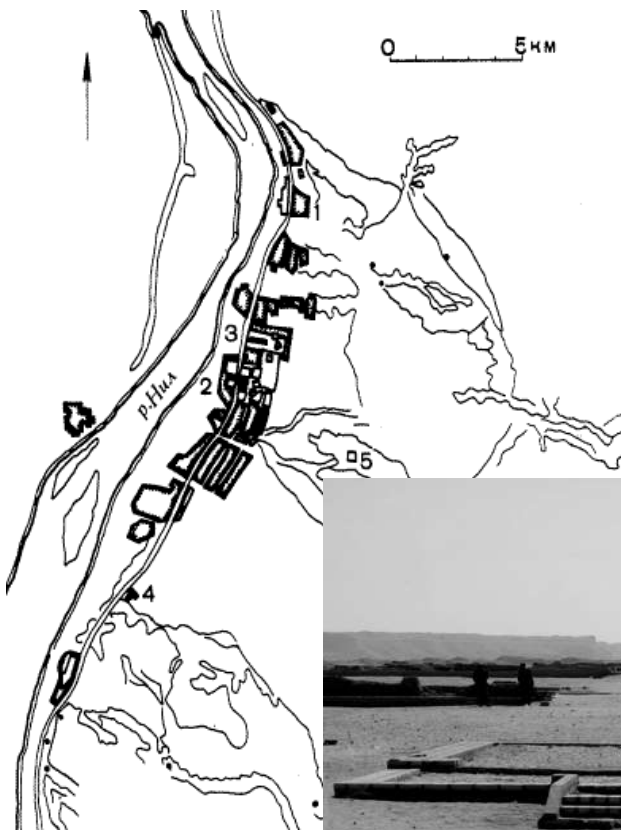
(2100–1700 роки до н. е.)

Через 300 років відбувається нове об'єднання країни й розширення її території. В ідеології, як і раніше, панує абсолютна влада верховного правителя, однак збільшується значення чиновництва. Економіка відтепер ґрунтується на загарбницьких війнах, які є вельми успішними та призводять до розширення кордонів держави й примноження її багатств. Населення займається переважно землеробством і військовою справою.

У державному будівництві зберігається трудова повинність, використовується праця рабів і кошти, отримані від пограбування захоплених територій. У цей час проводять інтенсивні гідротехнічні роботи: розширюють мережу зрошувальних каналів, осушують великі території дельти, споруджують греблі й водосховища. Палаці зводять на величезних насипних терасах. Для кожного нового правителя будують нову резиденцію, поруч виникають нові квартали, а старі занепадають. Але, незважаючи на вельми інтенсивне будівництво, храмів й ансамблів меншає.

Містобудування представлено невеликими фортецями й містами зі стихійним, але компактным плануванням. В архітектурі спостерігається розвиток місцевих стилів, розробка нових типів споруд, удосконалюються прийоми декоративного облаштування будівель. Однак архітектурних пам'яток цього періоду майже немає. Можливо, тому, що в якості будівельного матеріалу навіть при зведенні палаців і резиденцій, не кажучи вже про пересічне житлове будівництво, використовують зазвичай цеглу-сирець. А можливо, більшість пам'яток були зруйновані в наступні, вельми бурхливі часи.

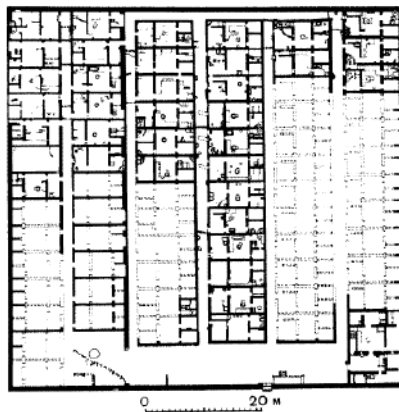
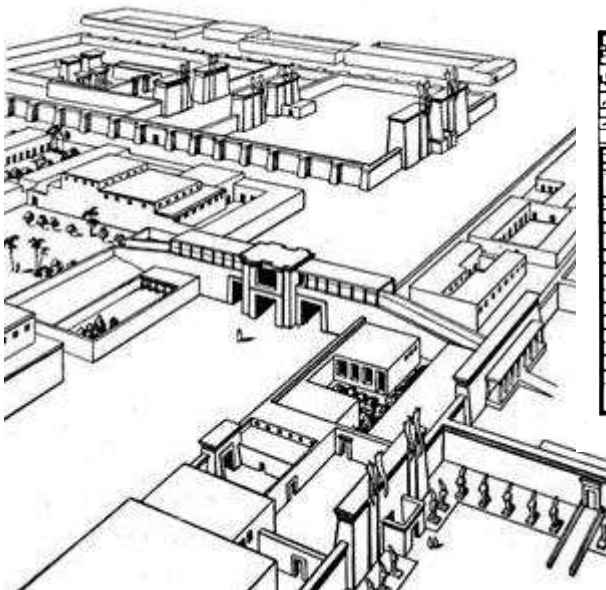
Поступово народні повстання та вторгнення завойовників призводять до руйнування країни. Близько 1780 року до н. е. соціальні протиріччя, імовірно, спричинили вибух народного невдоволення. На короткий час влада перейшла до народу. У країні запанувала анархія. Ситуацією вдало скористалися гіксоси (семітські кочові племена), які вже мешкали в Нижньому Єгипті. Вони захопили владу спочатку в дельті Нілу, а потім й у Верхньому Єгипті.

Ахетатон. План:

- 1 – Північний палац;
- 2 – Центральний палац;
- 3 – Великий храм Атона;
- 4 – Південний палац;
- 5 – Східний квартал рабів

Храм Атона

Ахетатон, квартал
житлової забудови,
реконструкція
палаців

Нове царство

(1584–1071 роки до н. е.)

Гіпостильний зал, Рамессіум й Абу-Сімбел представляють архітектурні досягнення того століття, але, відверто кажучи, жодна із цих споруд не задовольняє найбільш високим художнім запитам. Вони імпозантні, значні, величні – але не прекрасні. Порівняно з перлиною Хатшепсут у Дейр-ель-Бахрі храми Рамзеса насилу посідають друге місце в усьому, крім розмірів.

Барбара Мерц. Стародавній Єгипет

Через 120 років Стародавній Єгипет відроджується, його територія розширюється за рахунок узбережжя Середземного моря. В ідеології та політиці спостерігається значне послаблення «абсолютизму», відбувається релігійна реформа. Економіка розвивається завдяки інтенсивній, у тому числі торговій, взаємодії із сусідніми цивілізаціями, і стародавня держава досягає найвищого економічного й культурного розквіту. Будівництво, що ведеться з розмахом і не лише коштом держави, але й із залученням пожертв, відрізняється новачками й типологічним розмаїттям.

Про високий рівень містобудування можна судити, взявши за приклад місто Ахетатон – величезну нову столицю Єгипту, збудовану у стислий термін. У місті були зведені не тільки гігантські палаци (центральный мав розміри 700 × 300 м) і храми (головний займав ділянку розміром 800 × 300 м), але й великі житлові квартали, а також окремі квартали для рабів. Архітектура того часу представлена безліччю чудових пам'яток. Саме тоді був сформований класичний тип єгипетського храму, вдосконалена художня тектоніка конструктивної стійково-балкової системи, винайдені засоби тонкої орнаментальної обробки кам'яних стовпів й інших елементів культових споруд, досягла апогею виразності архітектурна організація простору.

Період найвищого розквіту єгипетської архітектури, до якого належить більшість пам'яток Нового царства, тривав близько 100 років (1480–1390 рр. до н. е.) Саме на початку цього періоду постав визначний храм Хатшепсут (1473).

Надалі обсяги будівництва стають помірними, а архітектурні рішення канонізуються. Згодом руйнівні війни, пожертви на будівництво палаців і храмів виснажують економіку країни, і вторгнення персів довершує її розпад.

ПЕРСІЯ

(середина II тисячоліття до н. е. — IV століття н. е.)

Дарій, сидючи на троні, побачив знамення і засмутився: завалилися палац царя Ксеркса і впала його статуя.

Повість про народження та перемоги Олександра Великого, X ст.

Історія стародавньої Перської імперії, якої сягає корінням сучасний Іран, розпочалася ще за 1500 років до н. е. Куруш, перський правитель, відомий як Кір Великий, у надзвичайно короткий термін розширив свої володіння від Еламу до Мідії, на захід і північ. Він вторгся в Малу Азію і, завоювавши лідійців, утворив Велику Перську імперію, яка потім ще довго перебувала під владою його нащадків – Ахеменідів.

Гідним продовжувачем справи Кіра став перський цар Дарій Великий (522–486). Він істотно зміцнив державу завдяки внутрішній економічній єдності, запровадив централізоване управління, яке підтримувала складна система зв'язку, першим раціонально й ефективно використав коней задля транспортування та сполучень. Дарій також розширив кордони імперії та продовжив політику Кіра, спрямовану на заохочення й розвиток культури численних народів всередині держави. Незважаючи на таку терпимість, єгиптяни, лідійці й вавилоняни постійно піднімали повстання, які безжалісно придушувалися Дарієм.

Близько 520 року до н. е., щоб підкреслити блиск імперії Ахеменідів, Дарій Великий наказав на додаток до двох наявних столиць закласти третю і назвати її Парсокарта («місто персів»), або, як називали її греки, Персеполь. Нову столицю планували вельми ретельно. Царські архітектори старанно втілювали задум Дарія, який забажав, щоб у Персеполі – загальнодержавному культовому центрі – можна було влаштовувати пишні церемонії та державні свята.

Місто зводилося на монументальній терасі, вирубаній у природній скелі гори Рахмат у провінції Фарсі, близько Ширази. Загальна площа забудови становила 125 тис. кв. м. Частково основу під будівництво створили штучно, частково розширили територію, скопавши схил гори Кухе-Рахмат (гора Милосердя). Западини земної поверхні засипали ґрунтом і валунами, які з'єднали за допомогою металевих скоб.

Кам'яні будівлі, споруджені за наказом Дарія I, були квадратними і точно прив'язаними до прямокутної системи координат. Окремі споруди з'єднали майданами. Шлях на територію міста, що

височило на 20 м над землею, пролягав сходами, що були завширшки 7 м і мали 111 сходинок. Вони були розраховані на те, що поважні персони в'їжджатимуть до міста верхи.

Царські палати розташовувалися на платформі з вапняку, що займала ділянку розміром 448 × 297 м. У царській резиденції була безліч підземних споруд і продумана система водогону, у скельних породах проробили каналізаційні канали та видовбали величезний резервуар для прісної води. Задля оборони на трьох мурах, що оточували місто, розташували вежі, а самі стіни захистили валами. Трохи подалі від центральних сходів височіла Брама Ксеркса, вхід до палацу охороняли кам'яні бики з крилами, що були характерними елементами оформлення палаців Ассирії.

До архітектурного комплексу Персеполя входили будівлі різного призначення і масштабу. Його головною частиною була ападана (своєрідний аудієнц-зал) – квадратне в плані приміщення площею 360 кв. м і заввишки майже 18 м, розраховане на зібрання більше 10 тис. осіб. Дах ападани, імовірно, був дерев'яним. Його підтримували 72 кам'яні колони заввишки 24 м, 13 з яких збереглися дотепер. Було в Персеполі і приміщення ще просторіше, ніж ападана, – зал Ксеркса (так званий Стоколонний зал) площею майже 500 кв. м. Центральній частині цієї споруди містила приміщення, дах якого спирався на 100 колон. По боках північного портика були встановлені великі кам'яні бики, вісім кам'яних брам прикрашали сцени із царського життя та ілюстрації битв царя з демонами.

Персеполь ставав все могутнішим, але в 300 році до н. е. сталася велика пожежа, яка знищила більше половини будівель. Існує версія, що пожежу влаштували за наказом Олександра Македонського, який дуже розлютився на персів через руйнування Акрополя і спалив великий палац «царя царів». Ця трагедія значно послабила місто. Олександр Великий скористався цим і в 331 році напав на Персеполь, захопив його і зруйнував остаточно.

*Комплекс
Накш-Рустам в Ірані,
стародавні скельні рельєфи,
які оберігають поховання
перських царів. Вік
пам'ятника –
понад 3 тис. років*

У Персеполі збереглися руїни споруд стародавнього періоду.
Сучасний вигляд славнозвісного палацу із церемоніальним
Стоколонним залом

Спрощена схема, звісно, не дає уявлення про всі будівельні перипетії стародавніх держав. Їхні міста руйнували й відбудовували безліч разів. Тут наведено дані про найбільш потужні будівельні сплески, наслідки яких збереглися навіть до сьогодні. Але, як можна побачити з цього короткого огляду, будівельна політика деспотичних держав була багато в чому схожа.

Звитяжна війна сприяла залученню коштів. Іншим засобом накопичення багатств (але, мабуть, у Стародавньому світі недостатньо надійним без військової підтримки) ставала вдала торгівля із сусідніми країнами. Будівництво розпочиналося з нагальних, життєво важливих робіт (гідротехнічних, іригаційних, фортифікаційних). А на завершальному етапі розвитку (звісно, не здогадуючись про близький занепад) держава зосереджувалася на зведенні «ідеологічних» споруд: величних палаців, храмів, гробниць тощо. Дещо діставалося й громадянам, які будували для себе розкішне житло. Застосовували величезну кількість землі й каміння, у роботах брали участь тисячі підданих. Архітектура ставала досконалою. Але в історії навіть найпотужніших держав цей період тривав не більше 100 років. Потім розпочиналася стагнація або через 50–100 років відбувалася руйнація держави.

Що ж спричиняло драматичний розвиток подій? Можна припустити, що колосальні й на останньому етапі непродуктивні будівельні витрати підривали економіку країни. Але чому вдавалися до таких витрат? Можливо, надмірні обсяги «презентаційного» будівництва свідчать про нездорові тенденції в суспільстві: деспотична держава, що гине, рятує свій імідж засобами архітектури і намагається об'єднати народ шляхом участі у спільній справі. Отже, будівництво величезних споруд – не перший щабель консолідації, а остання спроба зберегти суспільство, що розпадається. А яка схема діє в демократичних державах?

АНТИЧНИЙ СВІТ

Знання про античний світ дозволяє докладно розглянути характерні для нього періоди підвищеної будівельної активності. Антична архітектурна спадщина розкидана по чималому історичному відрізку – з XII століття до н. е. по V століття н. е. (1700 років). І не всі періоди були однаково продуктивні. Стародавні Греція, Карфаген і Рим – найяскравіші приклади античних держав. Але їхні економіка й суспільний лад значно різнилися, а отже, різнилась і їхня архітектура.

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

(XII століття до н. е. – I століття н. е.)

Місто має надавати людям безпеку й водночас робити їх щасливими.

Аристотель. Політика

Культурі античної Греції передувала культура Егейської цивілізації, яку історики ще відносять до Стародавнього світу. Вона досягла розквіту в XIII столітті до н. е. та, в повній відповідності до наведеної вище схеми, через 100 років несподівано занепала під тиском «дикунів»-дорійців. Ці завойовники представляли одне з трьох племен, які пізніше утворили народ Стародавньої Греції.

Територія давньогрецької держави вирізнялася надзвичайно різноманітними й сприятливими природними умовами. Головним комунікаційним шляхом стало Середземне море. Така ситуація від початку стимулювала зв'язки із зовнішнім світом і розвиток торгівлі, що призвело до економічної незалежності окремих суспільних утворень.

У Стародавній Греції виникла система полісів – міст-держав із прилеглими землями, зазвичай розташованими на узбережжі й островах. Важливі питання громадяни вирішували разом, збираючись на міській площі. Це свідчить про невелику чисельність населення поліса (хоча в період найбільшого розквіту Афін кількість вільних громадян становила близько 200 тис.). Однією з особливостей полісного устрою було те, що за збільшення населення його частина переселялася на нові землі. Так виникали колонії, і грецька культура з Балкан поступово поширилася на велику територію. Замість завойовницьких війн греки обирали культурну й економічну експансію.

Ідеологія і релігія у всіх полісів були спільними. І, незважаючи на періодичні війни й суперництво, греки відчували себе єдиним народом. Головну роль в економіці полісів відігравали ремесла й торгівля, на ґрунті яких сформувалася демократична (а потім республіканська) форма правління. Її підтримували економічні гарантії: вільній бідноті держава забезпечувала прожитковий мінімум, отримуючи кошти у вигляді податків від багатіїв. Кожен громадянин мав право володіти тільки невеликою ділянкою землі, велике землеволодіння заборонялося. Використання рабської праці обмежувалося домашнім господарством.

Соціально-культурна традиція давньогрецької демократії стримувала прагнення розкоші та змушувала громадян витратити значну частину доходів на потреби міста. Кожен мешканець поліса вважав своїм обов'язком брати участь у громадському будівництві відповідно до своїх статків, і здебільшого на цей кошт споруджували храми, театри, гімнасії та стадіони.

Історію Стародавньої Греції прийнято ділити на три періоди.

Архаїчний період

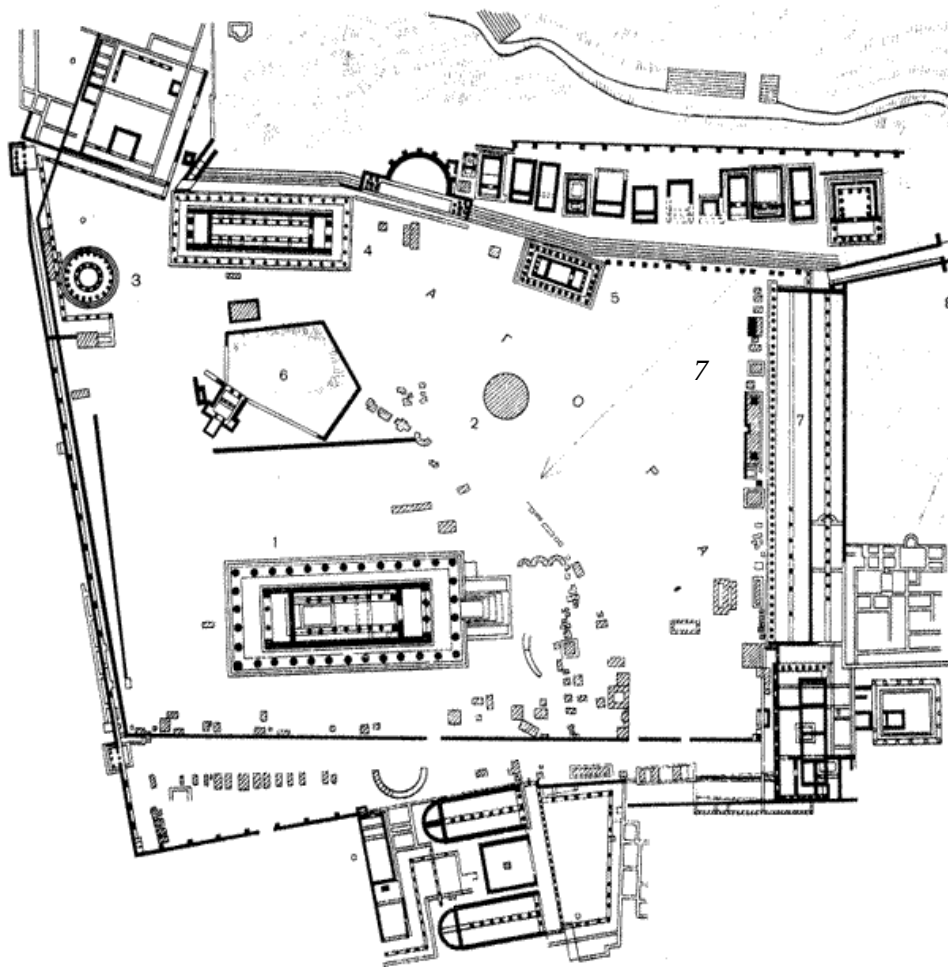
(VII–VI століття до н. е.)

У цей час ведеться активне будівництво, оскільки відбувається становлення й забудова полісів, що неодноразово руйнуються і відновлюються під час військових дій. Містобудування зазнає розквіту. Виробляються чіткі містобудівні принципи: вільне планування і двочастинна структура міста зі священною ділянкою – акрополем на скелі або на вершині укріпленого пагорба – і житловими кварталами, агорою (торговою площею) та громадськими спорудами біля підніжжя. Акрополь призначався для проведення релігійних й урочистих церемоній і водночас правив населенню міста за укріплену цитадель.

В архітектурі в цей час формуються доричний та іонічний ордери (ці терміни походять від назв грецьких племен, які першими почали використовувати відповідні елементи оздоблення колон), типи й канони релігійних споруд, а також типологія давньогрецьких міських будівель. Кількість архітектурних пам'яток, що збереглися дотепер, і їхній будівельний масштаб збільшуються під кінець періоду (наприклад, стадіон в Олімпії був розрахований на 40 тис. глядачів). Храми, архітектурні канони яких склалися до VII століття до н. е., споруджували на узвишші або на березі моря. Архаїчні споруди

здебільшого збереглися в руїнах – храми Гери в Олімпії, Аполлона в Коринфі, залишки фундаментів в афінському Акрополі, у Малій Азії та на островах.

У технології будівництва громадських споруд спостерігається перехід від сирцевого мурування до кам'яного (з вапняку й мармуру). Але звичайні житлові будинки, як і раніше, зводять з дерева та цегли-сирцю, тому до сьогодні від них збереглися лише незначні фрагменти, є також описи у поемах Гомера. Відомо, що житлова садиба мала у центрі двір (ауле), а деякі господарчі споруди зберігали в плані стародавню форму кола.

Олімпія. План святилища (Альтіса): 1 – храм Зевса; 2 – вівтар Зевса; 3 – Філіппейон; 4 – храм Гери; 5 – храм Матері богів (Метроон); 6 – гай і поминальний пагорб легендарного Пелопса; 7 – стоа «Відлуння»; 8 – стадіон

Класичний період

(V–IV століття до н. е.)

У V столітті до н. е. греко-перські війни закінчуються перемогою греків й остаточною перемогою демократії над родовою аристократією. Військові й економічні успіхи сприяють піднесенню Афін, Спарти, Сіракуз. Політичний, культурний та економічний розквіт грецьких міст-держав припадає на нетривалий період – другу половину V століття до н. е. Виконавча влада в цей час належить своєрідним колегіям, підпорядкованим Народним зборам. Загальна скарбниця союзу грецьких полісів (загалом їх було близько 250) зберігалася в Афінах.

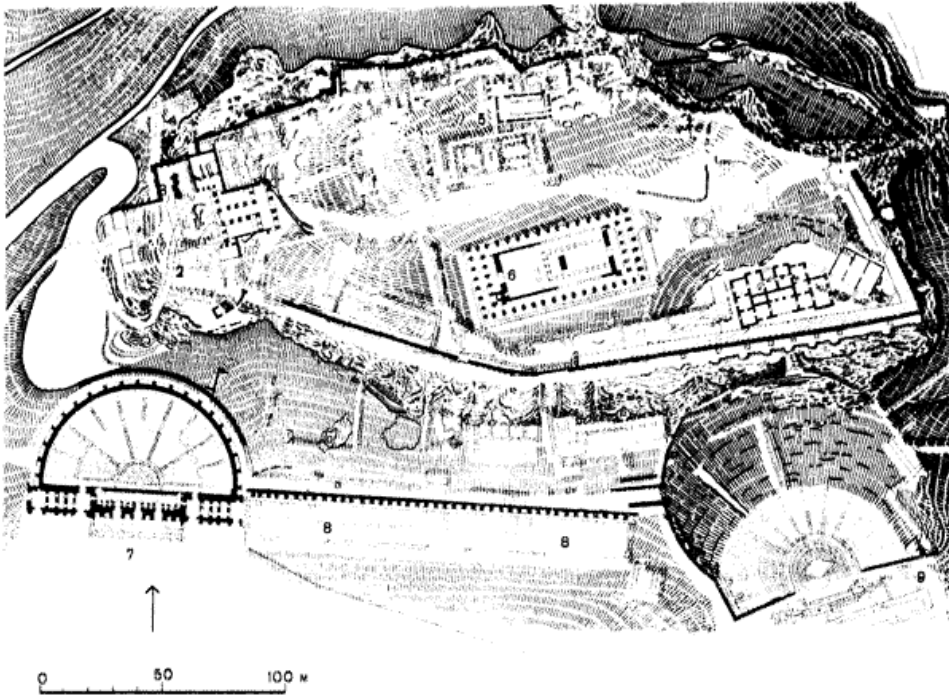
У будівництві також настав напроцуд насичений, зоряний період. Це час зведення афінського Акрополя – найбільш цілісного та значного витвору грецької архітектури, а також Парфенона – ідейного центру й головного храму Греції. Були змуровані так звані довгі стіни, що з'єднували Афіни і Пірей (торгову гавань Афін).

Водночас поширюється вплив греків на Середземномор'ї, швидко зростають міста Балканського півострова й особливо колоній. У ці часи вже формуються засади регулярного планування міст, розробляється і застосовується на практиці власна теорія містобудування.

В архітектурі реалізуються канонічні типи будівель і споруд, а також посилюються декоративні тенденції. Ведеться потужне, різноманітне за типологією суспільне будівництво. Наприклад, по периметру афінської агори було зведено громадські й культові будівлі різного типу, а вздовж її контуру висаджено платани. Що стосується Акрополя, невідомо, чи мав він загальний композиційний задум, але незаперечна його потужна ідеологічна концепція.

Економічні можливості окремих полісів не дозволяли створювати такі великі споруди, як за деспотичних режимів. Та й житло афінян було скромним, таким, що відповідало демократичним засадам.

Будівельний бум класичного періоду тривав близько 50 років. Потім наприкінці V століття союз полісів розпадається, між ними розпочинається Пелопонеська війна, погіршується економічний стан грецьких міст. І нарешті, у середині IV століття до н. е. цар Філіп II, виходець зі зміцнілої околиці грецького світу – Македонії, підпорядковує своїй владі всі грецькі поліси.

Афіни. План Акрополя: 1 – залишки бронзової статуї Афіни Промахос (була виліплена Фідієм і встановлена в 448 р. до н.е.); 2 – храм Ніки Аптерос; 3 – цоколь статуї Агріппи, що не збереглася, на схід – Пропілеї; 4 – субструкція Стофутного храму (VI ст. до н. е.); 5 – Ерехтейон; 6 – Парфенон; 7 – Одеон Герода Аттика (II ст. н. е.); 8 – стоа Евмена (сер. II ст. до н. е.); 9 – театр Діоніса (будівництво розпочато в V ст. до н. е., завершено в 326 р. до н. е.)

Афіни, Парфенон

*Елліністичний період**(IV століття до н. е. – VI століття н. е.)*

У політиці цей період розпочинається із завоювання Малої Азії та Єгипту – від Балкан до Індії – і зі створення імперії Олександра Македонського (332 рік до н. е.), яка незабаром розпалася на кілька елліністичних держав з республіканською формою правління. В економіці спостерігається розквіт грецьких колоній, активний культурний і товарний обмін.

Олександр Македонський щедро жертвував кошти своєї імперії на будівництво міст, храмів і громадських будівель. У нетривалий імперський період будівельна діяльність активізується, отримуючи рівний інтенсивний розвиток. Послідовники Олександра продовжували його політику (у тому числі й меценатство), містобудівна діяльність і надалі не втрачала розмаху. Зводили нові міста («Повість про народження та перемоги Олександра Великого» говорить, що він побудував 12 міст), розширювали і реконструювали старі. Широкомасштабні роботи здійснювали у стислі строки. Міста мали переважно чітку структуру з поділом на квартали, виокремлені громадські й релігійні центри та регулярне планування, яке все ж таки пристосовували до рельєфу: зайвих коштів на його перетворення (як за часів деспотії) не було.

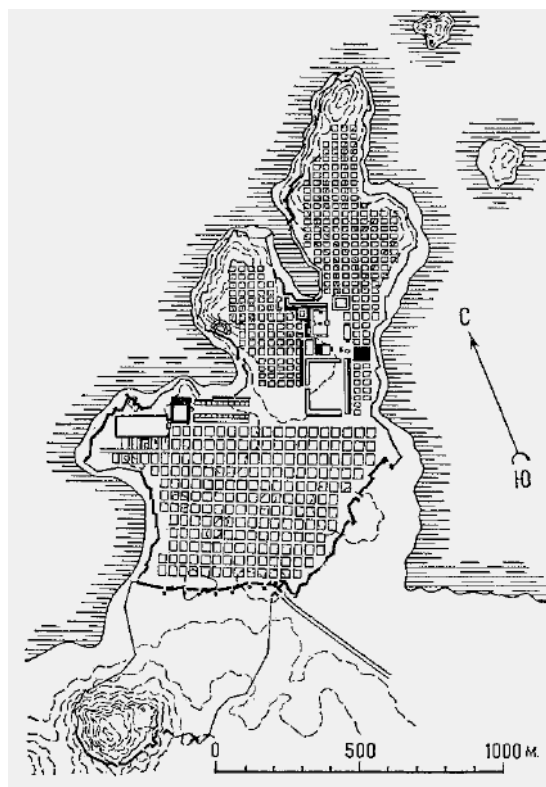
В архітектурі спостерігається відмова від канонічних схем, зменшуються обсяги культового будівництва. Проте будують багато житла, створюють великі архітектурно насичені ансамблі. Виробляється спільна для всього еллінського світу космополітична архітектурна мова з новими, східними елементами. До цього періоду належить і спорудження гігантських маяків у Малій Азії – Родоського (235 рік до н. е., 33 м заввишки) і Фароського (280 рік до н. е., 135 м заввишки). Перший зруйнувався через 60 років, другий простояв майже тисячоліття.

А в 146 році до н. е. еллінський світ остаточно став римською провінцією.

Які ж висновки можна зробити? За винятком гігантоманії (окремі ознаки якої можна побачити лише наприкінці елліністичного періоду) в будівельній історії демократичного режиму Греції спостерігаються ті самі тенденції, що й за деспотичних режимів. Спочатку відбувається

Мілет – велике місто-держава – забудовувався, за археологічними даними, чітко за планом. На рисунку зображено центральну частину міста та навколишні житлові квартали

Руїни храму епохи еллінізму

стрімкий розвиток міст з економним і поміркований вкладанням коштів. Період інтенсивного будівництва та найвищий рівень архітектури співпадають з найбільшим політичним й економічним розквітом грецьких полісів і тривав близько 50 років. У цей час крім іншого з особливим натхненням зводять ідеологічно значущі споруди. Після цього швидко настає політичний занепад держави – не в останню чергу через внутрішні чвари (причина, поширена і за деспотичних режимів). І все ж слід визнати: суспільно корисні споруди становили основний зміст будівництва полісів у Стародавній Греції від початку до кінця її існування як держави. Можливо, це пов'язано з безпосередньою матеріальною участю громадян в інвестуванні будівництва.

Елліністичний період, що тривав близько 500 років й охопив значну територію, становить окрему і складну будівельну тему. Загалом він не заслуговує на визначення «стагнація» і може бути поділений на динамічні будівельні історії окремих міст і держав, які на грецькому підґрунті втілювали свої власні погляди на будівництво.

КАРФАГЕН

Дванадцять куль із синього кришталю обрамляли зал, їх підтримували чудовиська, схожі на тигрів, лупаті, як равлики; підібгавши короткі ноги, чудовиська дивилися вглиб залу, туди, де на колісниці зі слонової кістки сяяла верховна Раббет, все запліднююча, остання в сонмі вигаданих божеств.

Густав Флобер. Саламбо

Карфаген був заснований у 814 році до н. е. колоністами з фінікійського міста-держави Тір (розташованого на узбережжі сучасного Лівану). Фінікійці, славетні мореплавці й торговці давнини, як і греки, активно колонізували середземноморське узбережжя. Виведення колоній і торгівля здійснювалися за підтримки і навіть з ініціативи уряду Тіра. Влада царя міста Тір у колоніях була міцною, спроби ухилитися від сплати данини спричиняли каральні експедиції з метрополії.

Однак Карфаген був єдиним винятком з-поміж усіх колоній Тірської держави. Після невдалого заколоту проти царя Тіра Пігмаліона його організатора, жерця Мелькату Ахерба, було страчено, а його вдова і сестра царя з групою знаті, яка її підтримувала, втекла з Тіра та стала засновницею Карфагена. Тому від самого початку існування Карфаген був незалежним від Тіра, хоча карфагеняни завжди відчували культурний зв'язок зі своєю прабатьківщиною.

Попри те що в Фінікії правив цар і засновницею Карфагена, за легендою, була цариця Дідона, у Карфагені влада належала аристократії. Найвищим правлячим органом була Рада старійшин, яку очолювали десять (пізніше 30) осіб. Певну роль, більш формальну, відігравали Народні збори. Сенат опікувався фінансами, зовнішньою політикою, оголошенням війни та миру. Виконавча влада була покладена на двох виборних магістратів-суфетів. Римляни називали їх *sufetes* («шофтім», тобто «судді» за Старим Заповітом). Разом з командувачами армією їх обирали Народні збори. Такі самі посади запроваджували у містах, які перебували під владою Карфагена.

Головними божествами Карфагена були Ваал (Баал) і богиня Таніт (Тинніт), небесна цариця. Релігії карфагенян вирізнялася вірою в дієвість культової практики та людськими жертвопринесеннями, що їх практикували у скрутні часи. Для кожного з божеств будували окремий храм, де відправляли притаманний йому культ, зберігали коштовні пожертви. Втім, про храми саме Карфагену відомо небагато.

*Географічне положення
Карфагена,
військова й торговельна гавані,
місто й руїни часів Римської імперії*

*Один з варіантів реконструкції плану стародавнього Карфагена,
(автор реконструкції – Леонід Ленський)*

Чимало аристократів Карфагена володіли величезними сільськогосподарськими угіддями, однак це не було єдиним критерієм високого соціального статусу. Цілком поважним заняттям вважалася торгівля. Карфаген створив потужну торговельну мережу (насамперед з ввезення металів) і підтримував свою монополію на торгівлю за допомогою потужного флоту та найманого війська. Карфагенські купці постійно шукали нові ринки. У 480 році до н. е. мореплавець Гімількон висадився в британському графстві Корнуолл, багатому на олово. А через 30 років Ганнон, виходець із впливової карфагенської сім'ї, очолив експедицію з 60 кораблів, на яких було 30 тис. чоловіків і жінок. Людей висаджували в різних частинах узбережжя, щоб вони засновували нові колонії. Не виключено, що, пропливши вздовж берегів Західної Африки, Ганнон досяг Гвінейської затоки і навіть берегів Камеруну.

Підприємливість і ділова вправність допомогли Карфагену стати найбагатшим містом Стародавнього світу. Основними джерелами добробуту були торгівля – карфагенські купці торгували в Єгипті, Італії, Іспанії, на Чорному та Червоному морі – і сільське господарство, ґрунтоване на застосуванні рабської праці. Після зникнення фінікійського впливу Карфаген підпорядкував собі колишні фінікійські колонії. До початку III століття до н. е., взявши під контроль Південну Іспанію, Північну Африку, Сицилію, Сардинію й Корсику, він став найбільшою державою Західного Середземномор'я. Карфаген прагнув монополізувати товарообіг, тому всі колонії були зобов'язані торгувати тільки за посередництва карфагенських купців. Це забезпечувало величезні доходи і водночас гальмувало розвиток підвладних земель, що давало чималий політичний зиск. Грецький історик Аппіан писав про карфагенян: «Могутність їх у військовому відношенні зрівнялася з еллінською, їхнє багатство посідало друге місце після перського».

Лідерству Карфагена в морській торгівлі Середземномор'я сприяло також географічне положення міста. Воно було засноване на мисі з виходом до моря на півночі й півдні. Усі судна, що перетинали море, неминуче проходили між Сицилією й узбережжям, на якому розташовувався Карфаген. У межах міста вирили дві великі штучні гавані: одна призначалася для військового флоту і вміщувала 220 кораблів, інша – для комерційної торгівлі. На перешийку, що відділяв гавані, звели величезну башту, оточену муром. Місто було неприступне з моря і суші та повністю пристосоване для ефективної комерції.

Сучасні археологічні дані про стародавній Карфаген не дозволяють створити незаперечну реконструкцію міста

Торгова та військова гавані Карфагена з'єднувалися каналом завширшки 20 м. Просторий басейн військової гавані оточувала величезна кільцеподібна будівля, колони якої підіймалися з води. Трієри, що пропливали між колонами всередину арсеналу, похилою площиною піднімали в сухі доки, де їм забезпечували огляд і ремонт.

Карфаген був величезним на ті часи поселенням з чисельністю населення 700 тис. осіб. Місто мало величезне кладовище, культові місця, ринки, муніципалітет, вежі, театр. Територія була розділена на чотири однакові житлові райони. Майже в центрі міста височіла цитадель, яку називали Бірса. Протяжність масивних міських стін становила 37 км, а їхня висота в деяких місцях сягала 12 м. Мури, зведені на березі, забезпечували неприступність з боку моря. Внутрішній простір морських укріплень перевищував 20 кв. км.

За розмірами Карфаген перевершував найбільші міста не тільки Середземномор'я, але й усього Стародавнього світу: Вавилон часів Навуходоносора, що розкинувся на 10 кв. км, Олександрію з такою ж площею і Рим, що за правління Авреліана, у III столітті н. е., був оточений стіною завдовжки 19 км і мав загальну площу 18 кв. км.

Проте вже наприкінці III століття до н. е. внутрішні протиріччя між аристократичними угрупованнями та родинами, аристократією і плебсом, Карфагеном і колоніями послабили державу. Потім розвинулося суперництво з Римом, що набував воєнної сили і впливу, й у 264 році до н. е. розпочалася I Пунічна війна за панування над Сицилією. За півстоліття Карфаген позбувся колоній і в середині II століття до н. е. поступився Риму в III Пунічній війні.

Переможці знищили місто вщент. І хоча не минуло й століття, як на руїнах постав новий, уже римський Карфаген, він не здобув колишньої слави і не уникнув швидкого руйнування.

СТАРОДАВНІЙ РИМ

(VIII століття до н. е. — V століття н. е.)

*Я не хочу примениувати чудовий інженерний геній
Стародавнього Риму, але, ймовірно, політична структура, яка
відповідала завойовницьким прагненням Римської імперії та
відображалася в монументальних спорудах, виключала всі ті якості,
які могли призвести до єдності художнього образу й тектонічної
сутності споруди, тобто до архітектури ...*

*Рим був у сенсі культури провінцією Греції, такою ж, як
Америка була по відношенню до Європи.*

А. К. Буров. Про архітектуру

Історія цієї держави у всіх подробицях ілюструє народження, розквіт і загибель величної цивілізації. Будівельна історія Риму по-своєму відображає цю долю і змушує замислитися над вищим сенсом архітектури: архітектурні пам'ятки Стародавнього Риму досі працюють на славу, престиж та економіку Італії, спадкоємниці Риму.

Природні умови уможливили створення на Апеннінському півострові заможної держави. Сухопутні та морські шляхи сполучення сприяли успішному завойовницькому розширенню країни та процвітанню торгівлі, а родючі землі й клімат — продуктивному сільському господарству.

Будівельних матеріалів виявилось вдосталь. На території були будівельний ліс, базальт, туф, вапняк і навіть природний цемент. Це стимулювало розвиток будівельної технології: використання бетону на відміну від грецького мурування насухо. З'явилася можливість будувати швидко із грубо обробленого каменю, використовуючи працю некваліфікованих робітників, зводити споруди з великими прогонами та складними конструктивними рішеннями.

Історію Стародавнього Риму прийнято ділити на три періоди з різною соціальною організацією суспільства.

Військова демократія, етрусський, або царський, період

(VIII–VI століття до н. е.)

Державний устрій етрусків мав ознаки родового ладу. Політика військової демократії спиралася на владу родової аристократії, обмежену Народними зборами. Економіка ґрунтувалася на пограбуванні сусідів і використанні рабської праці.

З погляду будівництва й архітектури цей період відомий насамперед становленням Рима (кінець VII століття до н. е.) як античного поліса. Навколо нього зводять оборонні стіни й інженерні споруди, на Капітолійському пагорбі — культові об'єкти та палаци. Поблизу на рівнинах проводять масштабні іригаційні роботи, будують мости, протяжні дороги й фортеці-міста з регулярним плануванням. Уже в період архаїки загадкові етруски (які, імовірно, прийшли з Малої Азії) мають розвинені будівельні навички. Конструкції арки, різного типу склепіння, принцип групування приміщень навколо атріуму римська архітектура запозичила саме в них.

Але вже через 100 років після зведення Рима, наприкінці VI століття до н. е., етрусських царів вигнали місцеві італійські народи, що встановили республіканський лад.

Республіка

(VI–I століття до н. е.)

На цьому етапі розвитку Стародавній Рим перетворюється з поліса на столицю величезної імперії. Влада в державі належить аристократичним родам, ідеологія має на меті уславлення військових успіхів і величі міста. Релігія ж не відіграє вирішальної ролі у формуванні ідеологічних засад. Політика міста-держави вирізнялася агресивністю, і війни стали для нього дуже успішними. Після перемоги над Карфагеном у трьох Пунічних війнах уже в середині II століття до н. е. Рим запанував у всьому Середземномор'ї.

Але за своїм устроєм він залишався типовим античним полісом. Окрім експлуатації провінцій підгрунтя його економіки складала антична власність на землю: її повноправними власниками були тільки члени полісної громади — корінні римляни (квірити). Дрібні господарства, розташовані навколо міста і в провінціях, виробляли зерно на експорт. Військова здобич з неозорих завойованих територій і величезні доходи від торгівлі концентрувалися в Римі та становили статки родової й військової аристократії. У місті налічувалося близько 300 знатних родів, решту населення складали вільні іноземці та раби.

З розквітом міських ремесел і торгівлі доволі забезпеченим стало й життя плебеїв (простолюду). Завдяки цьому швидко утворилася нова соціальна верства — нобілі («нові багатії»). Уже на початку III століття до н. е. вони значно обмежили родову аристократію у прагненні політичної влади.

Багатство міста сприяло інтенсивному будівництву. Воно велося на приватні кошти. Знатних громадян зобов'язували витрачатися на міську інфраструктуру. Більшає населення та площа міста, розвивається міське господарство. Розгортається будівництво масштабних оборонних, інженерних і господарських споруд, складних суспільних комплексів, храмів і площ, здатних вмістити десятки тисяч осіб. На всі боки від Рима прокладають якісні шляхи, у місті вдосконалюють систему водопостачання й каналізації. Активно перетворюють рельєф – навіть на це є кошти. Використання бетону дозволяє прискорити і здешевити будівельні роботи. У містобудуванні при закладанні численних міст на підлеглих землях переважають регулярне планування й чіткий поділ території на квартали. Усе це свідчить про тотальний контроль держави над будівельними роботами.

Архітектура цього періоду звертається до еллінської культури, багаті садиби будують у грецькому стилі. За грецькими прикладами розробляють п'ять римських ордерів. Однак набувають популярності й регулярні осьові композиції, особливо при зведенні парадних ансамблів. Римський форум (форум Романум) – головний торговий майдан – перетворюється на політичний центр, архітектурно позначений величними пам'ятниками і храмами.

Період стабільно високої будівельної активності розтягнувся на 200 років. А на наступному етапі розвитку держави стався справжній будівельний бум.

Імперія

(I–V століття)

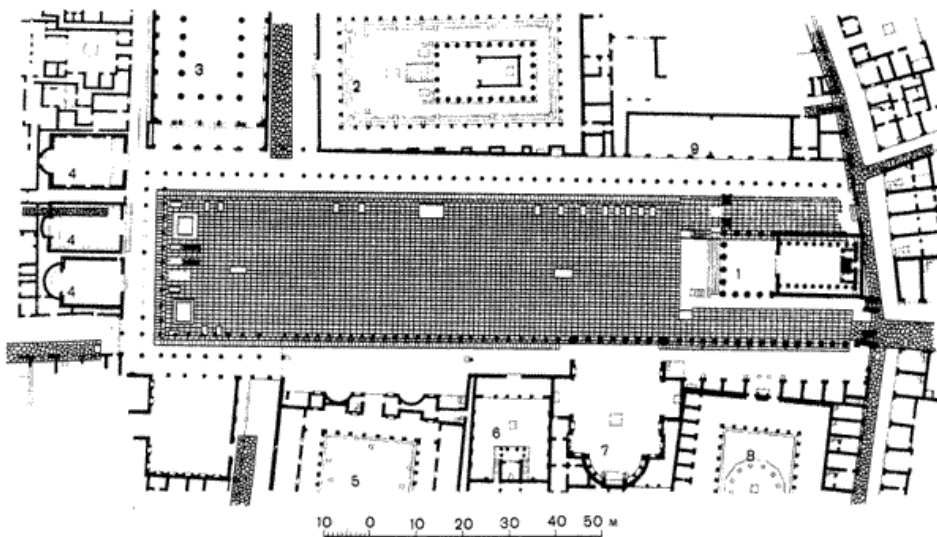
Місто, яке не мало вигляду, відповідного до величності імперії через часті потопи та пожежі, [імператор Октавіан Август] так відбудував, що справедливо прославляють його за те, що залишив його мармуровим, хоча й отримав цегляним. Про безпеку на майбутнє подбав настільки, наскільки можливо було передбачити людським розумом.

Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів

«Завоювання світу» позначилося на політиці й економіці держави. Після багаторічної громадянської війни в 30 році до н. е. Октавіана Августа було проголошено імператором. Рим став імперією. Водночас мешканці провінцій здобули рівні права з римлянами, а система хазяйнування й економіка суттєво змінилися.

Рим, Аппієвий шлях, прокладений у 312 р. до н. е.

Помпеї. План Головного форуму: 1 – храм Юпітера (побудований близько 80 р. до н. е.); 2 – храм Аполлона (120 р. до н. е.); 3 – базиліка; 4 – адміністративні будівлі; 5 – будівля жриці Евмахії (покровителька сукноробів); 6 – храм культу імператорів; 7 – храм Подарунків міста; 8 – Мацеллум (ринок), побудований в I ст. н. е.; 9 – овочевий ринок і праворуч від нього (з виходом на вулицю) громадські вбиральні

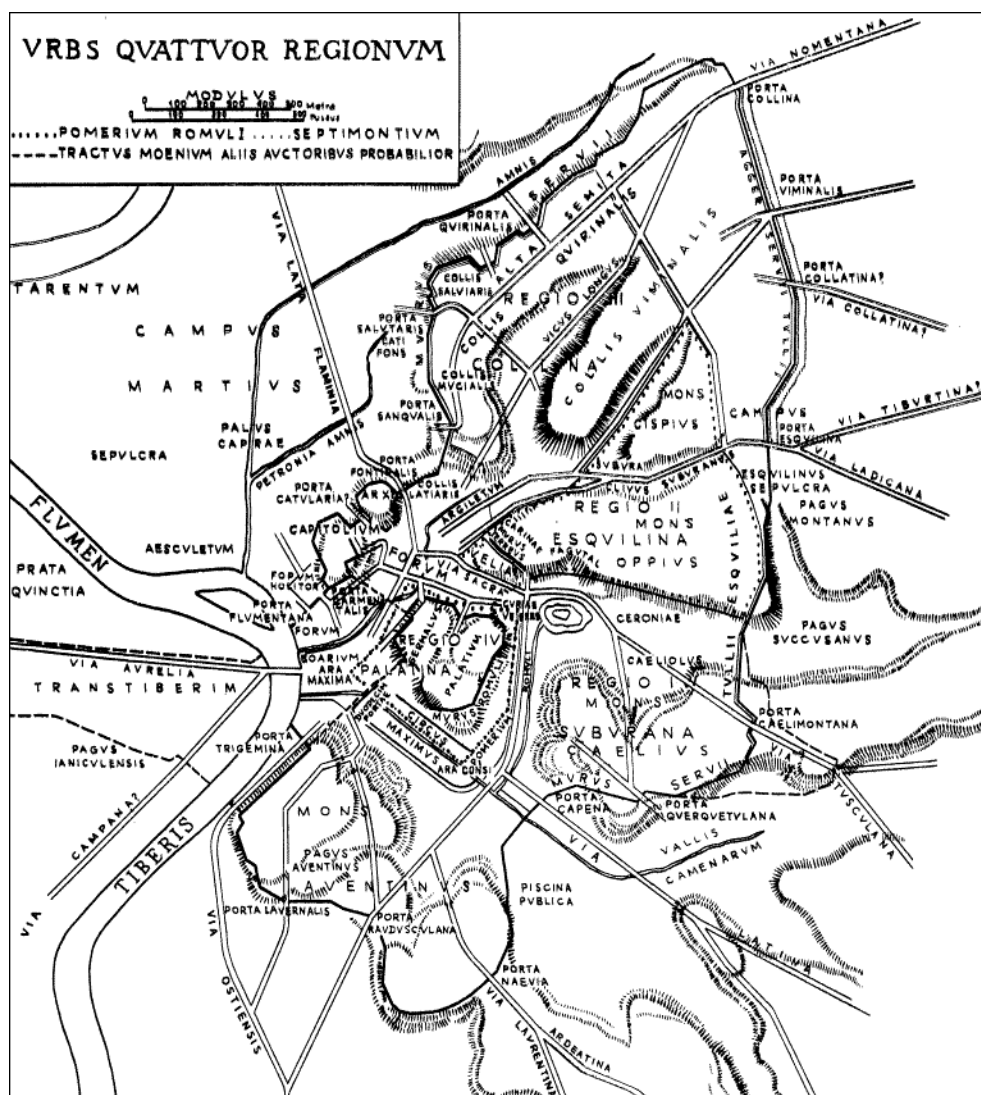
Із заморських провінцій надходить дешеве зерно. Дрібні господарства втрачають рентабельність, селяни розоряються, деякі господарства укрупнюються, адже вкладати гроші в землю стає вельми вигідно і престижно (великі землевласники отримують на додачу політичну вагу). Селяни, які лишилися засобів до існування, прямують до міст, посилюється майнова нерівність. Але Рим, населення якого сягає 1 млн осіб, як і раніше, залишається найбагатшим містом. Незаможні римляни отримують державну допомогу. Міський бюджет формується за рахунок пожертв багатих громадян, податків, мита й надання міських земель в оренду. Значну частину цих коштів витрачають на будівництво.

Найбільш активно Рим забудовують за часів правління Августа. Місто швидко зростає й охоплює нові території. З кінця I століття до н. е. розпочинають грандіозні будівельні роботи, щоб надати Римові блиску, гідного імперської столиці. Август будує нові форуми, палаци, храми, гігантські базиліки для проведення народних зібрань, реконструює старі будівлі. Величезні кошти спрямовують на благоустрій міста. Споруди вирізняються небаченою розкішшю.

У житловому будівництві з'являються багатоповерхові прибуткові будинки (інсули), які поступово стають переважним типом масового житла. З метою пожежної безпеки законодавчо обмежується висота будівель – не більше 21 м. Основним будівельним матеріалом стає цегла, практикується коштовне облицювання фасадів та оздоблення інтер'єрів.

Це була золота доба римського мистецтва. Саме в цей час Вітрувій створив свої «Десять книг про архітектуру», досягли розквіту будівельні технології, була вдосталь робочої сили (у будівництві масово застосовували й рабську працю). За 30-річний період Риму цілком вдалося досягти столичного блиску.

З різною інтенсивністю (залежно від примх імператорів) будівельний бум тривав близько 150 років. Величні споруди, що мали засвідчувати владу Риму, зводили й у провінціях. Але після правління Августа настала 50-річна перерва, протягом якої Рим не тільки не прикрасився новими будівлями, але й, навпаки, зазнав руйнації через пожежі та грабіжницьку політику імператорів. Щоправда, Нерон збудував для себе величезний палацовий комплекс – Золотий будинок, – але він поглинув усі кошти імператорської скарбниці. А під час сумнозвісної катастрофічної пожежі 64 року вщент вигоріла центральна частина міста.

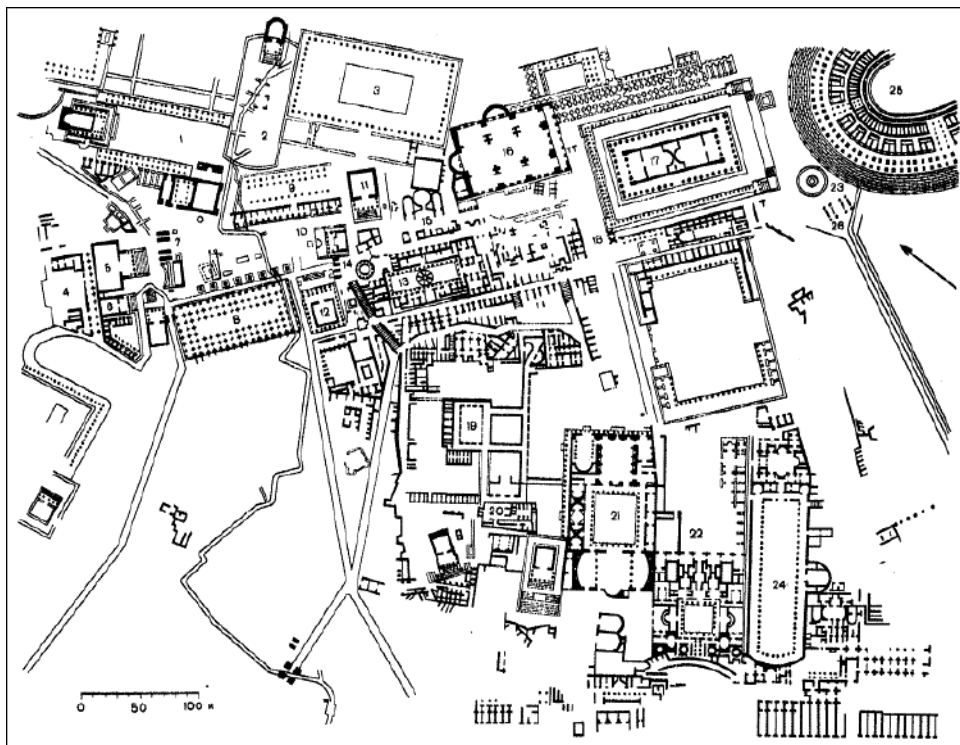
Рим, територіальне зростання міста. На плані показані межі древнього поселення на Палатинському пагорбі – Квадратного Рима. Пунктиром позначені кордони першого померіума, що проходили біля підніжжя Палатинського пагорба.

Нанесені також контури Рима в межах стін Сервія Туллія (IV ст. до н. е.), що оточували Капітолійський пагорб, який слугував цитаделлю. Рим у цей період складався з чотирьох округів.

На початку I ст. н. е. округів стало 14, і кожен з них був поділений на 265 кварталів (такий поділ дозволяв налагодити роботу пожежних).

Периметр міста в цей час дорівнював 20 км

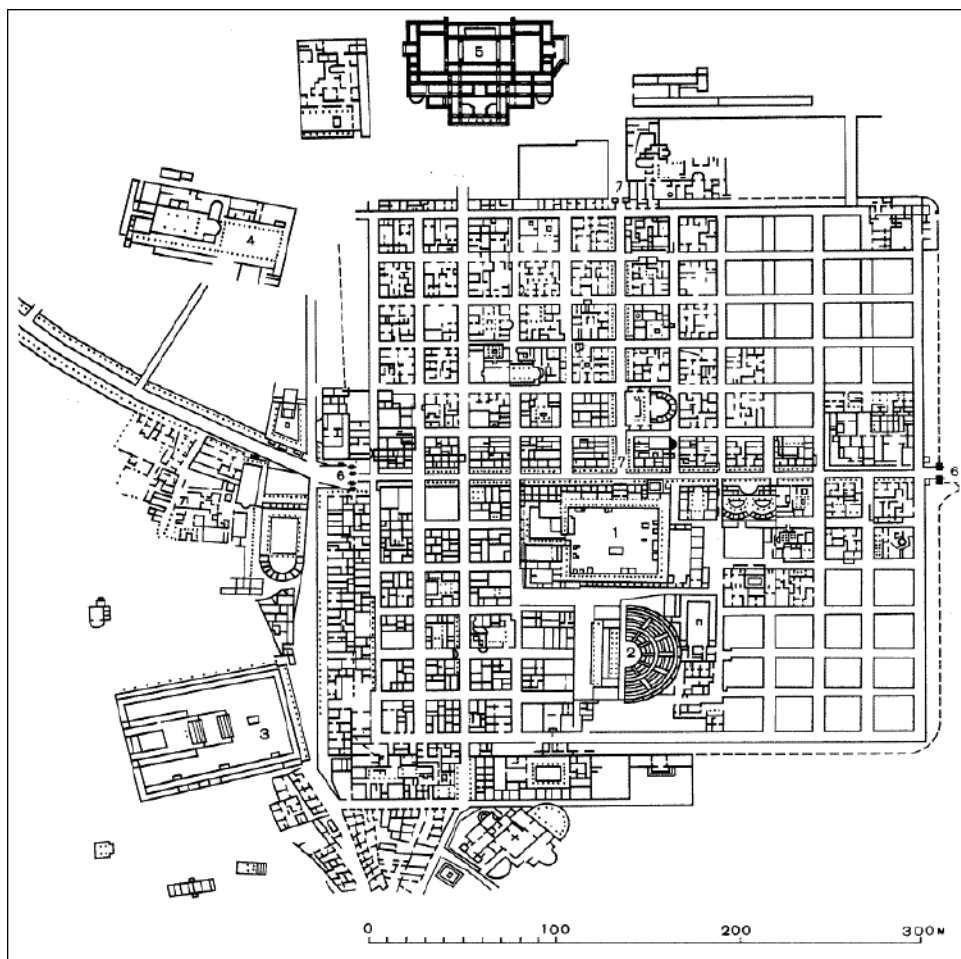
Але Вічне місто не здалося і на межі I–II століть сягнуло вершини свого розвитку. Будівельна діяльність знову пожвавилася, з'явилися нові монументальні споруди. Цей час позначений будівництвом Колізею (його зводили протягом п'яти років), який став центрувальною спорудою міста, піднявшись навіть над пагорбами Рима. Загалом помітно збільшився масштаб будівель. Наприклад, тронний зал Флавіїв у плані має розміри 29×35 м (його можна порівняти з тронним залом Навуходоносора у Вавилоні), а форум Траяна стає найвеличнішим громадським комплексом Рима.

Рим. План центру міста: 1 – форум Цезаря; 2 – прохідний форум Нерви; 3 – форум Миру (Веспасіана); 4 – Таоуларій; 5 – храм Конкордії (Згоди); 6 – храм Веспасіана; 7 – арка Септимія Севера; 8 – базиліка Юлія; 9 – базиліка Емілія; 10 – храм Цезаря; 11 – храм Антоніни і Фаустини; 12 – храм Кастора і Поллукса; 13 – атрій Весталок; 14 – храм Вести; 15 – тероон Ромула (сина Максенція); 16 – базиліка Максенція; 17 – храм Венери і Роми; 18 – арка Тита; 19 – палац Тиберія; 20 – будинок Лівії; 21 – палац Флавіїв; 22 – будинок Августа; 23 – Мета Судане; 24 – Стадій; 25 – Колізей; 26 – арка Костянтина

Римське містобудування процвітає. Але провінційні міста (їх в імперії налічувалися десятки тисяч) не набувають значних розмірів (зазвичай кількість населення становить 2–6 тис. осіб), хоча й добре впорядковуються. Нових міст уже майже не виникає.

Римська архітектура часів імперії, особливо за Августа, досягає максимальної виразності, найвищого розвитку і типологічного різноманіття. Збільшується ансамбль форумів, будують триумфальні арки, меморіали, театри, мавзолеї, грандіозні імператорські палаци й терми (функціонують 11 імператорських терм).

Тімгад, місто в Північній Африці (засноване Траяном на початку II ст. н. е.):
1 – форум; 2 – театр; 3 – Капітолій; 4 – базиліка; 5 – великі північні терми;
6–6 – декуманус максимумус; 7–7 – кардо

Зводять Колізей (кінець I століття), величезні терми Каракалли (початок III століття), перебудовують Пантеон (початок I століття). Стають розкішними інтер'єри. Приділяється увага відновленню старих храмів. Конструктивні рішення споруд досягають технічної досконалості. Наприкінці періоду в архітектурі з'являються елементи, характерні для Стародавнього Єгипту, усе більше дається взнаки гігантоманія.

Останній період процвітання Риму тривав близько 100 років. У III столітті почало деградувати сільське господарство, остаточно припинилися завоювальницькі війни, але у провінціях постійно спалахували повстання. Держава фактично розпалася. У V столітті Рим неодноразово зазнавав грабіжницьких нападів варварів. І зрештою в 476 році останнього римського імператора позбавили влади.

Драматична історія Риму ілюструє загальні тенденції будівельної історії як демократичних, так і деспотичних суспільств. На ранніх стадіях розвитку, у період накопичення багатства, держава ініціює жваве та життєво необхідне будівництво, всебічно розвиває інфраструктуру на своїй території. Цей час можна розглядати як активний період, особливо плідний у галузі містобудування. Тоді ж формується власна типологія, конструктивні особливості об'єктів, засоби їхньої архітектурно-художньої виразності.

Подальший розвиток відбувається по-різному. За демократичних режимів у період політичного піднесення й економічного розквіту попри художню виразність та ідеологічну спрямованість архітектури обсяги будівництва залишаються помірними (щоправда, і це не рятує суспільство від майбутнього занепаду). Така стриманість певною мірою пов'язана з розосередженням коштів і громадським контролем над їх використанням.

Будівництво власних палаців розпочинається тоді, коли приклад подає держава. Воно співпадає з накопиченням надмірного багатства, а головне, із занепадом демократії. У будівництво вкладають надлишкові кошти. Але в цей, зазвичай недовгий період, архітектура позначається виразністю, приплив коштів стимулює конструктивну і художню винахідливість митців. Тривалість завершального етапу підвищеної будівельної активності, імовірно, залежить від економічної потужності країни, адже її ресурси в цей час виснажуються. Могутній

Рим протримався близько 200 років, але в деяких випадках можливостей держави вистачає лише на 50. Далі через одне-два століття відбувається остаточний занепад.

Складається враження, що для якості архітектури і навіть для обсягів та типології будівництва не має вирішального значення, на які кошти – приватні чи державні – воно ведеться. Джерела фінансування знаходяться у будь-якому разі. Можливо, це свідчить про суспільне значення архітектури, навіть якщо об'єкт споруджується на приватні кошти і для власних потреб: з часом він все одно стає надбанням суспільства. І що якісніше він зроблений, то більша його цінність.

Не зовсім зрозуміло, як впливають на активність будівництва земельні відносини. Вище було зазначено, що приватне або державне володіння землею загалом визначає, який політичний устрій існуватиме на території: демократичний чи деспотичний. Але чи є пряма залежність між ним і будівельною галуззю? Можливо, знайти відповідь допоможуть епізоди будівельної й архітектурної активності Європи останнього тисячоліття, з більш прозорими економічними і земельними відносинами, аніж у давнину.

ФЕОДАЛЬНА ЄВРОПА

Після загибелі Риму п'ять століть у Європі відбувається економічний регрес і формується нова культура. Європейці ведуть натуральне господарство і мало будують. Майже зникають, перетворюючись на руїни, римські міста. У той час по всій Європі виникають укріплені монастирі й замки феодалів із прилеглими до них маленькими поселеннями. Християнство стає ідеологічною основою нового суспільства. Накопичення будівельного досвіду пов'язане в першу чергу зі зведенням культових споруд нових типів, відмінних від античних, і фортифікацій.

У цей період усталюються феодальні відносини. Виникає феодальне землеволодіння – приватна власність на землю, що дає право стягувати фіксовану феодальну ренту, тобто «податок», з осіб, які мешкають на цій землі (найбільшим феодалом була церква з її монастирями). Утім у надрах феодалізму зароджуються товарні капіталістичні відносини.

ВИНИКНЕННЯ І ЗРОСТАННЯ МІСТ (X–XII століття)

Із житла починається архітектура, із житла починається місто.

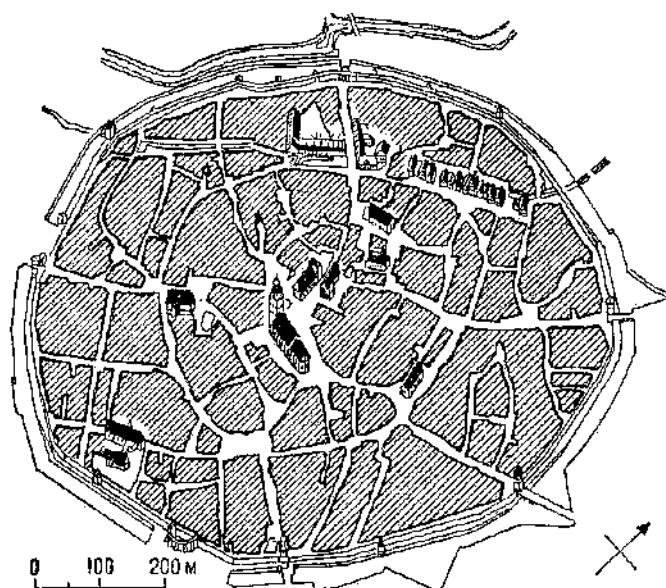
А. К. Буров. Про архітектуру

Переходу від натуральних відносин до товарних певною мірою сприяли Хрестові походи – знайомство лицарів і паломників з більш розвиненою культурою і розкішню східної цивілізації, що на той час зазнала розквіту. Приблизно з XI століття феодальну ренту почали переводити в гроші (сталася так звана комутація). Це прискорило економічні процеси, стимулювало розвиток ремесел і позначилося на будівництві: торгівля й ремісництво потребували розвитку міст як пунктів товарного обміну.

Городяни прагнули свободи від землевласників. Спочатку місцями концентрації торгово-ремісничого населення були феодальні замки, а також поселення, що формувалися навколо них. Але, посилюючись (накопичуючи багатство), міста, у яких діяли демократичні принципи управління та які називалися комунами, починали виборювати незалежність від феодалів, і в цій боротьбі здебільшого виступали в союзі з королівською владою.

В економіці середньовічних держав роль міст поступово збільшується, і городяни стають багатшими за селян. Виникають цехи ремісників (у тому числі мулярів, будівничих) і географічний поділ праці. Головною формою середньовічної торгівлі стають ярмарки, на які звозять повний асортимент товарів з величезної території. У містах з'являються банкіри й лихварі, які забезпечують грошми під відсотки. Найбільший представник цього прошарку – католицька церква, яка в такий спосіб накопичує величезне багатство.

По всій Європі активізується міське будівництво. У першу чергу поживаються міста, зведені римлянами: Лондон, Париж, Марсель, Кельн, Генуя, Венеція, Неаполь, Флоренція. Кожні десять років їхня площа збільшується удвічі, а то й утричі. Але іноді містами стають сільські поселення (наприклад, такі, що мають суспільний вигін – місце для торгівлі), ділянки торгових шляхів, селища в місцях видобутку корисних копалин. Отже, вирішальним чинником зростання стає розташування, вигідне для торгівлі. Чисельність населення в містах сягає 2–10 тис. осіб.

*Місто Ньордлінген
в Німеччині.
Схематичний план
міста XIII–XIV ст.
У центрі – собор,
ратуша і ринкова
площа*

У протистоянні з феодалами міста виборювали вольності – наприклад, запроваджували самоврядування, і городяни ставали колективними власниками землі. Територію міста ділили на невеликі ділянки однакової площі, які віддавали в «тримання» місцевим мешканцям. Земля була великою цінністю, і навіть мости забудовували житловими спорудами. Одночасно розробляли закони, що регламентували використання цих ділянок і права їхніх власників.

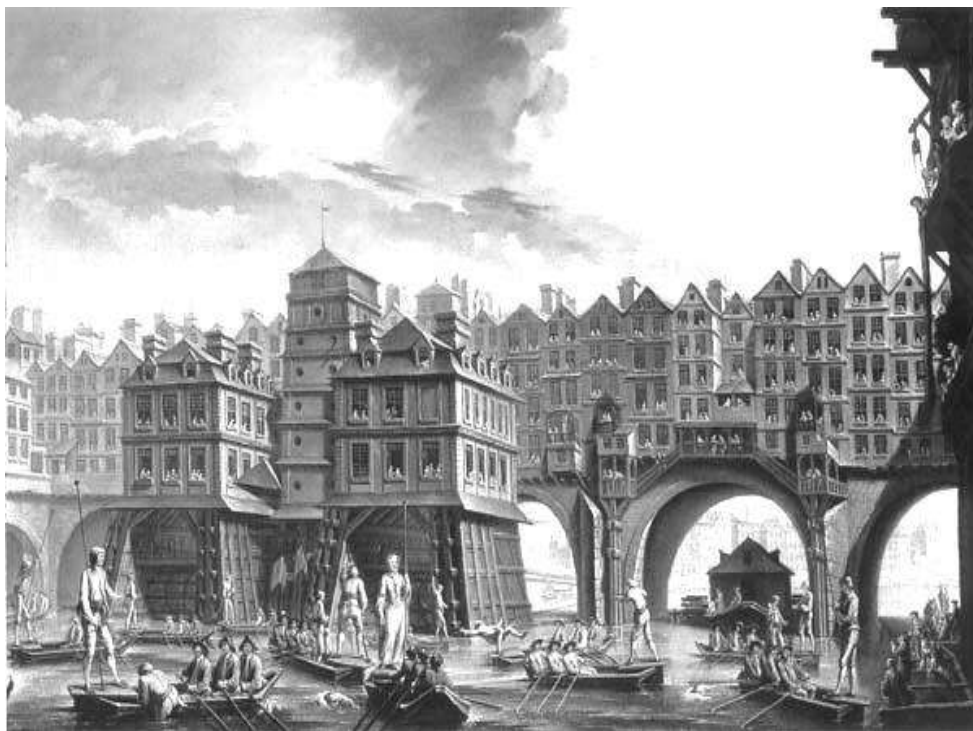

Вестмінстерський палац, побудований у 1042 р. Від древньої споруди зберігся лише великий зал – Вестмінстер-хол

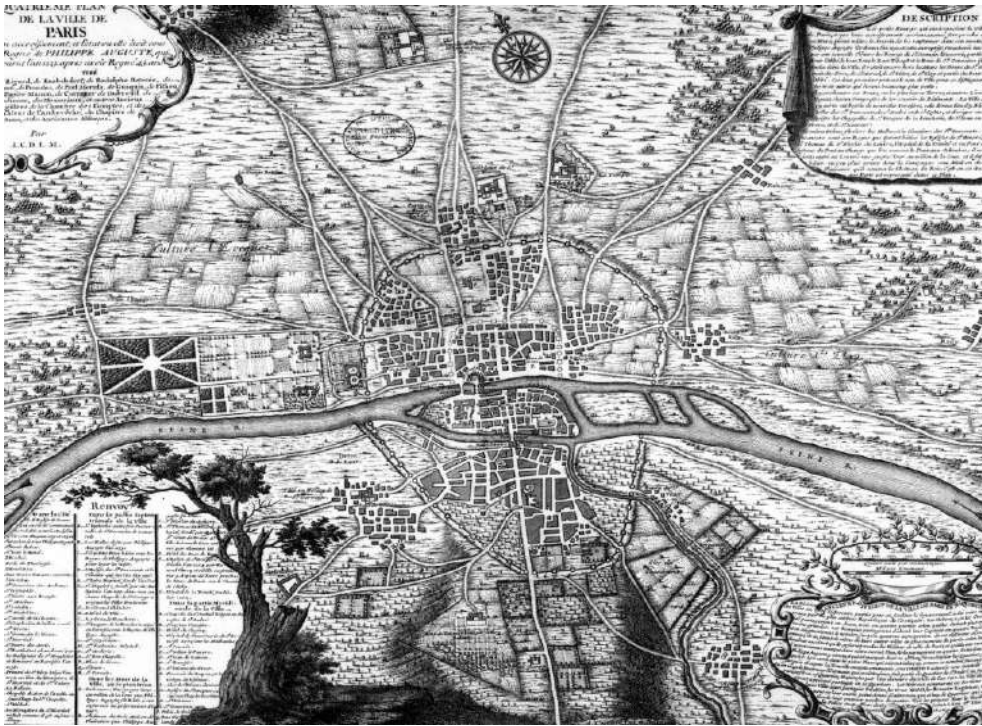

План середньовічного Лондона

До початку XI–XII століть в архітектурі Європи вже сформувався романський стиль. Конструкція базиліки досягла досконалості, зодчі навчилися перекривати великі простори. Сформувалися основні типи громадських споруд – соборів (найбільших міських будівель, у яких всі мешканці могли сховатися від небезпеки), ратуш, міських водойм, стін фортець із сторожовими вежами. Зведені на комунальній землі за суспільний кошт, такі будівлі ставали гордістю городян. Але навіть на елементарний благоустрій, наприклад на заощення вулиць, грошей зазвичай не вистачало. Мабуть, ще не було заможних й освічених меценатів, які, як у Стародавньому Римі, взяли б на себе ці витрати. Житлові будинки, розташовані на маленьких ділянках уздовж вузьких вулиць, мали два-чотири поверхи і не вирізнялися розкішшю: їх зводили з місцевих матеріалів. Ближче до центру мешкали найзаможніші громадяни, і забудова тут була вищою.

*Нікола і Жан-Батіст Рагне. Змагання човнярів на річці між мостом Нотр-Дам і Міняльним мостом (вид на Міняльний міст), 1756 р., полотно, олія.
Музей Карнавале, Париж*

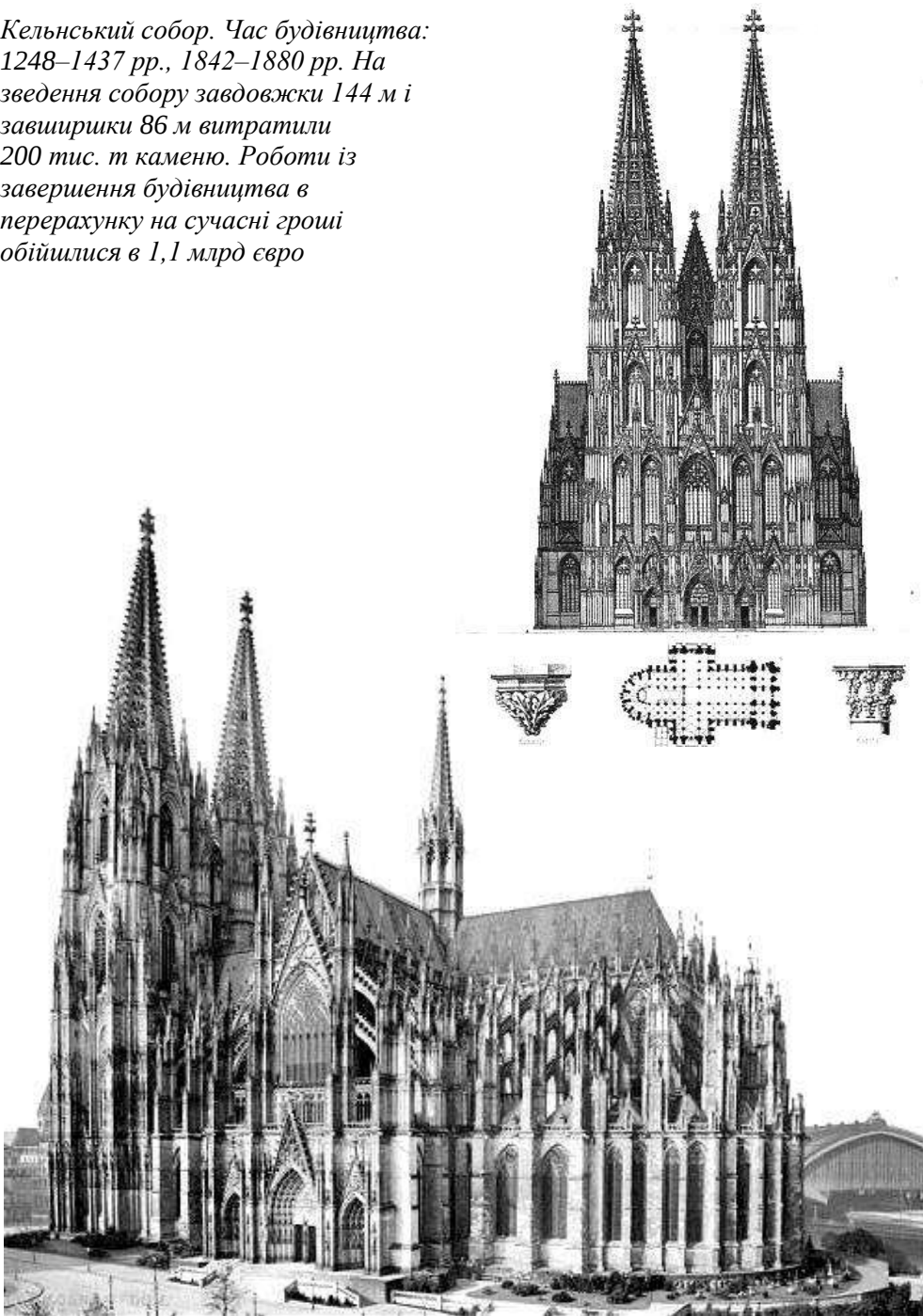

План Парижа і його околиць, 1223 р.

Технічні досягнення в будівництві і збільшення фінансових можливостей вільних міст у XIII–XIV століттях знайшли прояв у готиці, яка, як полум'я, спалахнула по всій Європі. Це була завершальна стадія містобудівного буму. Колосальні розміри готичних соборів крім відданості релігійним почуттям пояснювалися чисельністю прихожан: у соборах збиралося все населення міста. І будували їх на спільні кошти вільних городян.

Зведення таких споруд вимагало величезних видатків, тому деякі з них будували століттями. Є й такі, що залишилися незавершеними: з часом змінилися технології та естетичні вподобання. Утім, можливо, ці собори не завершили й тому, що нові економічні та соціальні реалії вплинули на ставлення суспільства до архітектури й будівництва. Більшість населення втратила рівні права на забудову, що були своєрідним каталізатором формування середньовічних міст. Поступово можливість будувати стала привілеєм обраних, а пересічні городяни здебільшого перетворилися в споживачів результату діяльності міської еліти.

Кельнський собор. Час будівництва:
1248–1437 рр., 1842–1880 рр. На
зведення собору завдовжки 144 м і
завширишки 86 м витратили
200 тис. т каменю. Роботи із
завершення будівництва в
перерахунку на сучасні гроші
обійшлися в 1,1 млрд євро

ВІДРОДЖЕННЯ У ФЛОРЕНЦІЇ, ВЕНЕЦІЇ ТА РИМІ (XV–XVI століття)

Італійські міста створили комерційно розвинене суспільство, яке, своєю чергою, створило високу урбаністичну культуру. Комерція передбачала співпрацю. Купецьке місто було місцем перетину інтересів окремих негоціантів, отже, маючи на меті власну вигоду, кожен з них брав участь у реалізації суспільних програм.

Бернар Бродель. Цивілізація й капіталізм

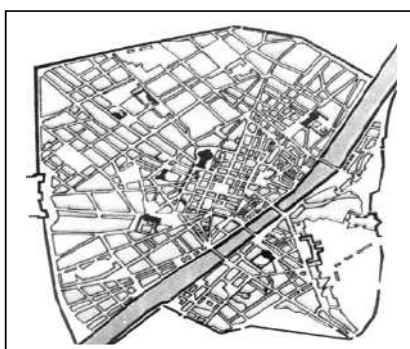
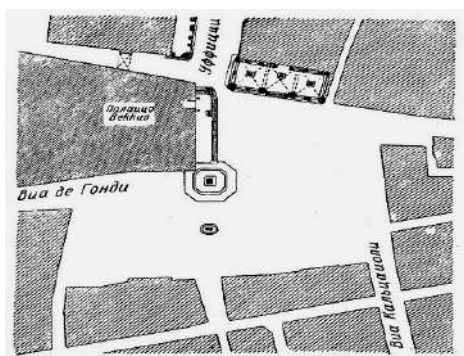
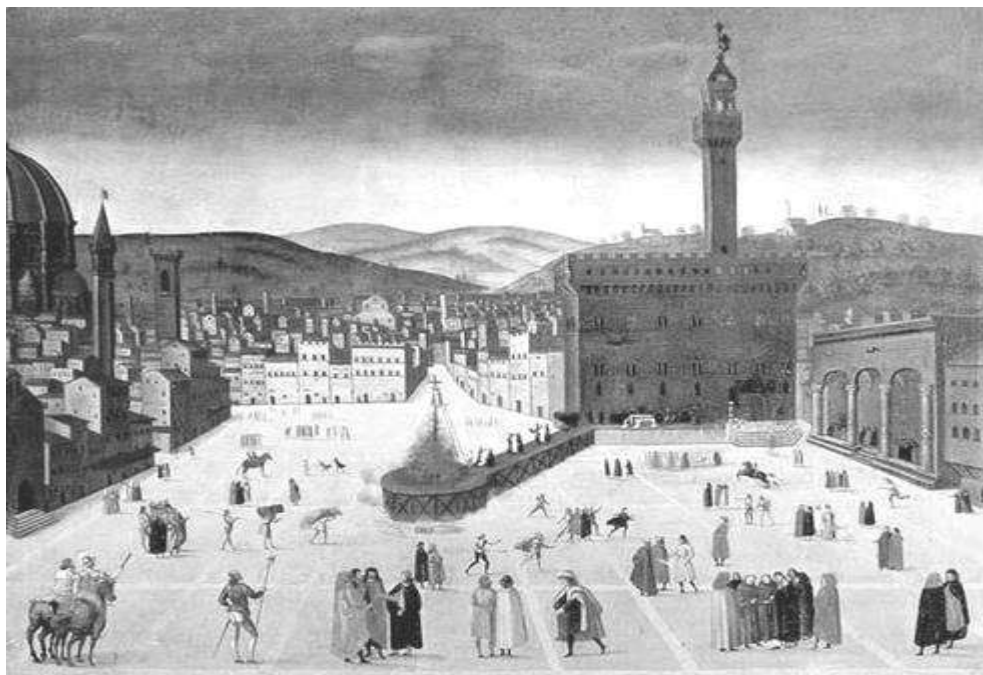
На північному узбережжі Італії торгівля зі Сходом стимулювала економічний розквіт Флоренції, Венеції, Генуї і Неаполя. Особливо багатим містом стала Флоренція, чисельність населення якої в XV столітті склала близько 100 тис. осіб. Крім торгівлі флорентійці майстерно займалися ремісництвом, створюючи задля захисту своїх інтересів професійні корпорації, а також виробництвом тканин, і саме у цій галузі виникли перші в Європі капіталістичні мануфактури, якими володіли не ремісники, а розбагатілі купці.

Міста на півночі Італії були незалежними республіками, а їхню політику диктували заможні та знатні сім'ї. Хоча в першій половині XV століття у Флоренції фактично встановилося єдиновладдя (за збереження зовнішніх форм республіканського правління): містом керував спочатку рід Альбіцці, а потім банківський дім Медичі. Звісно, велику роль відігравала католицька церква. Але релігія у Флоренції не мала такого впливу, як у Римі, де церкві підпорядковувалося все життя міста. В ідеології вільних італійських міст переважало прагнення до незалежності й багатства – суто буржуазні цінності. Їх сповідувало все населення, незалежно від рівня статків та роду діяльності.

Флоренція утвердилась як центр світової торгівлі, посередник між Сходом і Заходом, а її економіка досягла надзвичайного розквіту. У купців, фінансистів й очільників цехових гільдій накопичилися колосальні кошти, що й уможливило не лише створення капіталістичного виробництва, але й підтримання престижу та зовнішнього блиску міста. У ситуації економічного суперництва між містами престиж мав чи не вирішальне значення. І одним з головних його чинників стала архітектура.

Про інтенсивність будівництва у Флоренції свідчать такі дані: з-поміж загальної кількості соборів і палаццо, що збереглися до наших днів, 25 % побудовані в Середньовіччі, 65 % – у нетривалий період Відродження (XV–XVI століття), і тільки 10 % – пізніше.

Замовниками чудових, а іноді й грандіозних палаців, соборів і громадських будівель були розбагатілі сім'ї, церква та міська рада. На кошти меценатів місто впорядковували. У будівництво запроваджували технічні й архітектурні нововведення. Стіни мурували з цегли, іноді з бетонним заповненням, й облицьовували рустованим каменем. Аркові завершення вікон часом замінювали горизонтальними перемичками. Архітектура мала своє обличчя, але залюбки зверталася до античних зразків, запозичувала східні елементи.

*Флоренція, площа Синьйорії. Малюнок XVI ст. і план (зверху і зліва).
План Флоренції початку XVI ст.*

Саме з Флоренцією пов'язаний початок Відродження. У другій половині XV століття було зведено безліч палаців місцевої знаті, зазвичай триповерхових. З'явилися центричні будівлі й куполи. Широко використовували античний ордер. У 1420–1467 роках був побудований величезний купол собору Санта-Марія-дель-Фьоре – діаметром 42 м за загальної висоти будівлі 114 м. Дотепер він залишається домінуючою спорудою в місті.

В епоху Відродження, коли створювалися найвідоміші архітектурні ансамблі Флоренції, земля міста була неформально поділена на територіальні фрагменти, пов'язані з приватними капіталами. Загальноміськими, як і за часів Середньовіччя, залишалися тільки головні площі – Синьйорії і собору Санта-Марія-дель-Фьоре. Але при забудові міста зважали на думку його мешканців. Наприклад, за часів Відродження, започатковуючи будівництво важливих громадських споруд, проводили архітектурні конкурси. Архітектори подавали на конкурс моделі, виконані у великому масштабі, з ретельно опрацьованими деталями. Макети виставляли на міських площах для громадського обговорення.

Будівельний бум у Флоренції тривав близько 60 років. Наприкінці XV століття турки відрізали Італію від Сходу. Економіка швидко занепадала, обсяги будівництва значно зменшилися, а його якість погіршилася.

Схожий сценарій чекав і на Венецію – інший осередок раннього капіталізму. У XV столітті вона стала найбільшою морською державою-республікою з близько 190 тис. населення і торговим флотом, що налічував 3500 кораблів. У середині століття могутність Венеції досягла апогею: їй підпорядковувалися близько десяти італійських міст. Навіть після посилення Туреччини, попри втрату східних ринків, накопичені багатства дозволили Венеції вести жваве будівництво протягом усього XVI століття. За 200 років процвітання тут створили неперевершені зразки архітектури. Але протягом наступних століть усі зусилля збіднілої Венеціанської республіки були спрямовані на збереження своєї незалежності.

Фінансування будівництва виявилось постійним тільки в Римі. Як торгово-промисловий центр він мав невелике значення, але перетворився на «національний центр феодальної системи», у якому влада незмінно належала Папі Римському і в якому зберігалася скарбниця Католицької церкви. Проте у XV столітті Рим ще був містечком з кількома десятками тисяч мешканців.

Венеція, початок XVI ст. Гравюра та її фрагмент

Але коли Флоренція і Венеція зазнали економічних труднощів, пов'язаних із кризою світової торгівлі, Рим опинився в привілейованому становищі. Як центр католицизму він акумулював кошти з усієї Європи і майже не залежав від економічної кон'юнктури. У XVI столітті він став центром культури Відродження, у якому працювали найвидатніші архітектори епохи й були побудовані унікальні культові споруди. До кінця століття населення міста збільшилося до 100 тис. осіб. Ватикан виступав головним замовником будівництва і приділяв значну увагу містобудівним аспектам розвитку Рима. Знову, як за античних часів, прокладали й упорядковували вулиці, освоювали нові райони, забудовували пагорби, реставрували античні і зводили нові акведуки. У XVII столітті глибока економічна криза, що настала в Італії, практично не позначилася на статках Рима. Будівництво тут велось планомірно і послідовно. У ці часи в Римі сформувався стиль бароко, що характеризується розкішшю та вишуканістю.

Ми розглянули два будівельні періоди з різними економічними й архітектурними наслідками. В обох випадках каталізаторами активності були торгівля і культурний обмін.

Виникнення та стрімке зростання середньовічних міст були проявом економічної й політичної необхідності. Але коштів на масштабне будівництво не вистачало, тому витрачали їх скуппо й раціонально. Від тих часів лишилося чимало архітектурних пам'яток, і слід визнати: що багатшим було місто, то виразнішою була його архітектура. Саме в громадському будівництві, яке здійснювалося на комунальні кошти, архітектура досягала найвищого рівня. При цьому витрати на забудову не вели до втрат, не шкодили економіці міст, а, навпаки, сприяли її зміцненню.

У Флоренції та Венеції все відбувалося по-іншому. Тут зосередилися величезні капітали, які витрачалися відповідно до схильностей їхніх власників, зокрема й перебували в економічному обігу. Але часто-густо надлишкові кошти вкладали не в розвиток виробництва, а в спорудження власних престижних будівель, благоустрій міста, твори мистецтва й архітектури. Зазвичай це були приватні кошти, а іноді громадські, зібрані як пожертви й податки із заможних громадян. Використання їх на будівництво ставало рішенням приватних осіб, але, можливо, було продиктоване умовами

Рим, площа Навона. Гравюра майстра XVI–XVII ст.

Мапа Рима XVI ст. Порівняно з античним Римом періоду імперії місто зменшилось утричі

тих часів – світоглядом й устроєм суспільства. І це рішення виявилось історично виправданим. Було створено унікальні пам'ятки архітектури, шедеври свого часу і майбуття, що підтвердило тривіальну тезу: гідна архітектура вимагає гідних капіталовкладень. Але коли статки зменшилися, економіка міст, виснажена будівництвом, швидко занепала. Не було сформовано економічну базу (як у Римі), яка забезпечила б стабільність за нових умов.

Показово, що держава не брала участі в будівництві середньовічних міст (хоча цей процес контролювали на рівні міських громад), але приватні інвестори на відмінно вирішували свої завдання, за необхідності об'єднуючи зусилля. А земельні відносини Середньовіччя, що заохочували приватну власність на землю, сприяли урбаністичному прогресу, стимулюючи зростання поселень, їх архітектурну презентацію і будівництво житла.

Чи необхідні для забудови міст значні державні кошти? Можливо, так, якщо пригадати хаос, який панував у середньовічних містах. В унікальній ситуації опинився Рим (можливо, для нього вдало вибрали місце: воно виявилось щасливим), будівництво якого контролювала держава Ватикан. Доходи Католицької церкви використовували в найкращий спосіб: не лише для презентаційного будівництва, але й для планомірного перетворення містобудівної структури та благоустрою Рима відповідно до його статусу.

Можна припустити, що зі зростанням міст виникає потреба в централізованому керуванні їх будівництвом, до того ж в інтересах усього населення. Чи дає збільшення фінансових статків такі можливості і як вони реалізуються?

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ В ЄВРОПІ

Великі географічні відкриття XV–XVI століть змінили економічний устрій Європи і прискорили перехід до капіталізму. Через складні економічні й політичні обставини від відкриття нових ринків і морських торговельних шляхів найбільше виграли Англія та Голландія. Зрештою ці країни першими у світі подолали період первісного накопичення – підготовчу фазу капіталістичного виробництва. Для розвитку капіталізму потрібні дві умови: первісне накопичення капіталу в майбутніх капіталістів (оскільки капітали феодалів витрачалися переважно на споживання, як це було у Флоренції) і розорення селян, які мають стати робочою силою. Закономірність така, що капітали спочатку накопичуються у сфері обігу та кредитування, причому шляхом отримання надприбутків. Створені за допомогою торгівлі та лихварства капітали починають перетікати в промисловість. Ці процеси в різні часи відбувалися в усіх європейських країнах. Вони змінили завдання й типологію будівництва, пристосували його до потреб капіталізму.

ПОЧАТКОВЕ НАКОПИЧЕННЯ В АНГЛІЇ (XVI–XVII століття)

Усе може змінитися і змінюється тільки із впровадженням технічних нововведень. Однак самі по собі нововведення не нічого не вирішують. Приклад Англії це доводить.
Фернан Бродель. Граматика цивілізацій

У цей період Англія стала центром світової торгівлі. Крім того, законодавство держави сприяло розвитку промисловості. Однак в політиці панували напружені відносини. XVI століття ознаменувалося національним об'єднанням країни і централізацією влади. У середині XVII століття відбулась Англійська буржуазна революція, а в 1649 році був страчений король Карл I. У сфері ідеології одним із проявів переходу до капіталізму стало поширення протестантського вчення на противагу католицькому. Релігія підкорилася світській владі, було ліквідовано понад 600 католицьких монастирів, і колишні монахи перетворилися на волоцюг. Крім того, в XVI столітті безліч селян втратили земельні ділянки. Цьому сприяв процес «огороджування». Річ у тому, що надприбутковою галуззю сільського господарства Англії в цей час стало вівчарство, що постачало вовну для виробництва сукна.

Торгівля ним становила підґрунтя економіки країни. Вівчарство підтримувалось урядом. Тому, коли феодал відбирав у селян землю, огороджував її і влаштовував пасовище, уряд ставився до цього прихильно. Наслідком такої політики стало перетворення селян на безхатченків і жебраків. Тому багато з них вирушали на пошуки роботи до міст.

Королівська влада підтримувала всі способи отримання надприбутків. Джерелом накопичення капіталів крім вівчарства стало грабування колоній (контрабанда і работоргівля), піратство й монопольна торгівля. Коли був розгромлений іспанський флот, Англія отримала абсолютну перевагу в океанській торгівлі. Нарешті, наприкінці XVII століття з особливого дозволу уряду заснували акціонерний Англійський банк, головним завданням якого було надання торгово-промислових кредитів. У ті часи цей напрям кредитування існував тільки в Англії.

Економічні успіхи та зміна способу життя значної частини населення країни призвели до активізації будівництва і зростання міст. У XVI столітті мешканців Лондона побільшало вдвічі: їхня кількість складала 200 тис. осіб. У XVII столітті вона збільшилася утричі, а до 1800 року сягнула мільйона. Зростали й інші міста. Виникла масштабна житлова криза, з якою людство, принаймні, у Європі, до того не стикалося. Тому важливим напрямом будівництва крім промислового стало житлове.

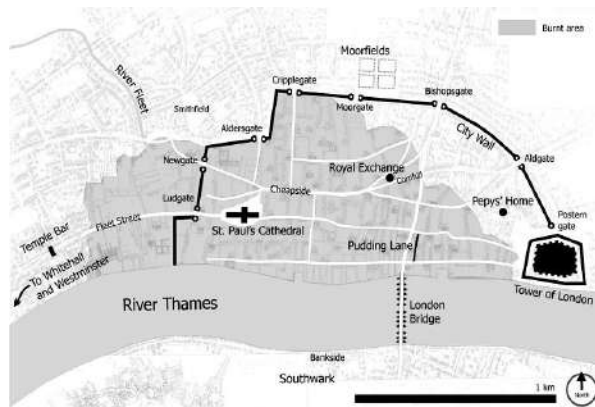
В архітектурі Англії житловим будинкам і раніше приділяли особливу увагу. Можливо, це пояснювалося менталітетом англійців або вищим порівняно з іншими країнами Європи рівнем життя пересічних родин. У XVI столітті формується класичний тип англійського житлового будинку – показної заміської садиби з доцільним, економним плануванням. Згодом виникає тип буржуазного житла – особняк, у якому втілювалися нові уявлення про комфорт. У приватній архітектурі садиб й особняків надовго стають популярними декоративні елементи Відродження й особливо готики.

Кінець XVII століття ознаменувався також появою славнозвісного стилю ландшафтної архітектури, що отримав світове визнання, – англійського. Від ландшафтних вподобань попередніх часів відрізняло переважання природного пейзажу над регулярними парковими схемами, створеними руками садівника. Англійський парк вочевидь теж відображав нові уявлення – про зв'язки між людиною і світом, між особистістю та суспільством.

Собор Святого Павла в Лондоні.
Збудований за проектом архітектора Крістофера Рена в 1675–1708 рр.
Гравюра XVIII ст.

Лондон наприкінці XVII ст. Площа міста становила 2,8 кв. км, населення – 80 тис. осіб. Темний фон – територія Великої пожежі, чорна лінія – стародавній міський мур

План реконструкції Лондона після Великої пожежі, розроблений у 1666 р. Крістофером Реном. Втілити його не вдалося

Зростання Лондона та його статус торговельної столиці світу спричинили будівництво нових громадських будівель, палацового комплексу, надання парадності центру міста і зрештою впорядкування містобудівної структури. Кошти на це знайшли і уряд країни, і приватні особи. Наприкінці XVI й у XVII столітті в Лондоні реалізують великі проекти міських ансамблів, створюють і забудовують дві перші регулярні площі: Ковент-Гарден і Лінкольн-Інн-Філд, до того ж на приватних територіях. Зводять низку найвідоміших лондонських ансамблів і будівель, у тому числі й собор Святого Павла (1675–1717) – одну з найбільш резонансних культових споруд того часу. Після Великого пожежі 1666 року, яка знищила всі дерев'яні споруди міста, а також багато кам'яних, видатний архітектор Крістофер Рен розробив проект містобудівної реконструкції Лондона – перший грандіозний проект реконструкції середньовічного міста на основі регулярної планувальної композиції. Він залишився нездійсненим, оскільки земельні ділянки перебували у приватній власності. І вже через кілька років Лондон був повністю відновлений зі збереженням середньовічної, стихійної мережі вулиць. Але замість невеличких старовинних дерев'яних халуп з'явилися просторі кам'яні будинки, багато з яких експлуатують дотепер.

Англійській архітектурі завжди був притаманний раціоналізм. Архітектура бароко, поширена в усій Європі XVII століття, тут не прижилася. Ще в XVI столітті теоретичним каноном для місцевих майстрів стали праці італійського архітектора Андреа Палладіо (1508–1580), який використовував у своїй творчості спадщину античності і заклав основи класицизму. Цей стриманий, дещо суворий стиль отримав в Англії визнання й подальший розвиток. Крім того, там значно довше, ніж на континенті, використовували елементи готики, хоча дещо змінені внаслідок прогресу будівельних технологій. Поєднання середньовічних і класичних рис надало англійській архітектурі своєрідності.

У XVIII столітті Англія захопила великі колонії, її багатство і вплив у світі збільшувалися. Проте будівництво провадилося в дусі, що межував з утилітаризмом. Подолати житлову кризу не вдавалося (мабуть, пожертви на це були мізерними), і значна частина громадської забудови англійських міст, у яких активно нарощувався промисловість, як і раніше, складалася з нетрів. Тільки в 1884 році створили Королівську комісію, яка зайнялася житловим забезпеченням робітничого класу і зобов'язала міську владу вирішити проблему житлового будівництва – головну соціальну проблему капіталізму.

ЗОЛОТА ДОБА НІДЕРЛАНДСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (XVII століття)

В останні століття Середньовіччя все прямувало до Венеції, усі товари проходили через неї. Наступної доби таким центром став Лісабон, потім до останньої чверті XVI століття – Антверпен. На початку наступного століття і аж до XVIII століття в європейській торгівлі домінував Амстердам.

Фернан Бродель. Граматика цивілізацій

У Голландії не було феодалізму в його класичному розумінні. У XVI столітті вона стала однією з найбільш економічно розвинених і багатих європейських країн, конкурентом Англії. Політично Голландія (а також Зеландія) була північною частиною держави Нідерланди, яка входила до складу іспанських володінь. Користуючись відсталістю Іспанії, Нідерланди налагодили морську торгівлю з іспанськими колоніями і в такий спосіб отримували надприбутки. Однак у середині століття Іспанія підвищила податки для мешканців Нідерландів і спробувала запровадити в цій уже де-факто буржуазній країні інквізицію. Тоді північна частина Нідерландів революційним шляхом звільнилася від іспанської влади. Наприкінці XVI століття утворилася демократична Нідерландська республіка зі столицею в Амстердамі, яка проіснувала до 1795 року. Південна частина країни, у якій панував феодальний устрій і яка згодом стала Бельгією, залишилася іспанською, і її економічний розвиток загальмувався.

Панівною релігією в Голландії, як і в Англії, став протестантизм. Він ідеально відповідав засадам ранньої буржуазної ідеології, що сповідувала цінності індивідуальної свободи, прагнення до накопичення багатства, але в межах моральної доброчесності, без потягу до розкоші, з урахуванням потреб усього суспільства. Не виключено, що становленню такої ідеології сприяла напружена боротьба за національне визволення.

Економіка Нідерландів зазнала стрімкого й нетривалого злету. На початку XVII століття Голландія як морська держава (їй належало 60 % світового флоту) захопила великі колонії та змагалася з Англією за панування на морі. Основним засобом отримання надприбутків стала спекуляція колоніальним товаром і колоніальна експлуатація. Нідерландська республіка перетворилася на світового торгового посередника – через неї здійснювалася майже вся світова торгівля. Саме в Нідерландах була створена перша у світі фондова біржа, де

Мапа Амстердама XVII ст.

Нідерланди, Маастрихт, ратуша, сучасний вигляд

оберталися цінні папери, Амстердамський банк став загальноєвропейським центром кредитування. У Голландії тоді було більше грошей, ніж у решти країн Європи.

Голландію XVII століття називали країною міст, адже половину її населення становили городяни. У 1550 році в Амстердамі мешкали 20 тис. осіб. Через 150 років, до 1700 року, населення міста збільшилося вдсятеро і сягнуло 200 тис. осіб. У містах відбувалось активне будівництво, однак попри всі багатства країни головними типами споруд були не палаци і храми, а ратуші, виробничі будівлі, склади, біржі, ринки, лікарні й житлові будинки. Отже, було закладено нову типологію будівельних об'єктів. Вважалось нормою зведення громадських будівель переважно на благодійні кошти. Найбільша споруда, що постала в Амстердамі у його золоту добу, – не приватний палац, а будівля міської ради, ратуша. В архітектурі спочатку домінував готичний стиль як символ незалежності, визнаний ще містами Середньовіччя. Зі зміцненням країни готику витісняв голландський класицизм – функціональний, масивний, добротний.

Проте накопичений і дбайливо збережений торговий капітал Нідерландів не був спрямований на розвиток промисловості. Можливо, тому, що для цього не вистачало іншої умови накопичення – вивільнення робочої сили шляхом розорення населення. Невелика «морально стійка» республіка дбала про високий рівень життя всіх громадян. Цей «прорахунок» призвів до поразки в конкуренції з Англією, і у XVIII столітті Голландія втратила світове лідерство в економіці. Але період економічного розквіту Нідерландів, що тривав близько 100 років, залишив помітний слід не лише в національній, але й у світовій архітектурі, а також і в інших видах мистецтва.

АБСОЛЮТИЗМ У ФРАНЦІЇ (XVI–XVII століття)

Революція кредиту супроводжувала індустріальну революцію і повною мірою скористалася успіхами останньої.

Фернан Бродель. Граматика цивілізації

У Франції ситуація склалася інакше. Після громадянських воєн наприкінці XV століття завершився процес політичного об'єднання країни, значно розширилася її територія. Утім зовнішні війни тривали. Розпочалося швидке зростання міст, старовинних і новітніх, – Парижа, Орлеана, Ліона, Марселя, Гавра.

У політиці успіхи зміцнили королівську владу, і цей період відомий як час найвищого підйому абсолютизму. У релігійному відношенні Франція перебувала під впливом католицизму, який підтримував ідеологію, пов'язану з феодалною структурою господарства й суспільства. За характером економіки Франція в XVI–XVII століттях залишалася аграрною країною з вільним селянством, яке сплачувало власникам землі (феодалам і державі) земельну ренту в грошовому виразі.

Однак первісне накопичення капіталу у Франції все ж відбулося. Основним джерелом надприбутків стало лихварство, а надто його особлива форма – державні борги під дуже високі відсотки. Французький двір залюбки використовував можливості банківського кредитування, а потім і позик. Накопичення відбувалося повільно, оскільки ґрунтувалося на власних ресурсах країни, а не на пограбуванні колоній (як в Англії чи Нідерландах), утім було вельми фундаментальним. Франція стала світовим банкіром, і з'явилася професія рантьє, що дозволяла жити на відсотки з банківських вкладів. Також у Франції виникла своєрідна спеціалізація промисловості – виробництво предметів розкоші. Крім того, низка галузей, наприклад металургія, вдало розвивалася за підтримки держави – не грошової, а законодавчої.

Але особливо держава дбала про будівництво, вкладаючи в нього власні кошти. У XVI столітті зведення, забудова та реконструкція міст, фортець, інженерних споруд і мостів стали військовою необхідністю, тому держава тримала під власним контролем і патронатом усе фортифікаційне будівництво країни. У XVII столітті у Франції розширилася сфера державного капітального будівництва: зводилися виробничі, адміністративні й цивільні будівлі.

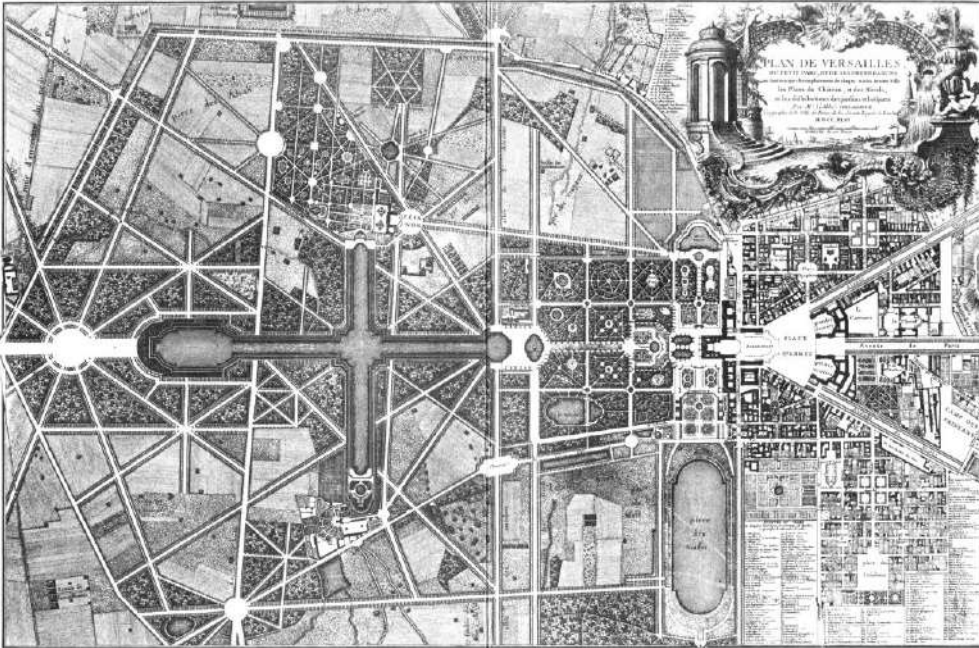
Для всіх цих об'єктів важливими стають економічність і раціональність. Ухвалюються перші містобудівні закони, розвиваються будівельні науки, відкриваються спеціальні інженерно-будівельні навчальні заклади.

У Парижі в той самий час створюють величні містобудівні комплекси, а в його околицях для королівської сім'ї зводять палацові ансамблі. Наближені до короля теж прагнуть забезпечити себе палацами. Пік парадного будівництва припадає на середину XVII століття. Але тогочасна житлова забудова міст формується стихійно і фінансується у приватний спосіб.

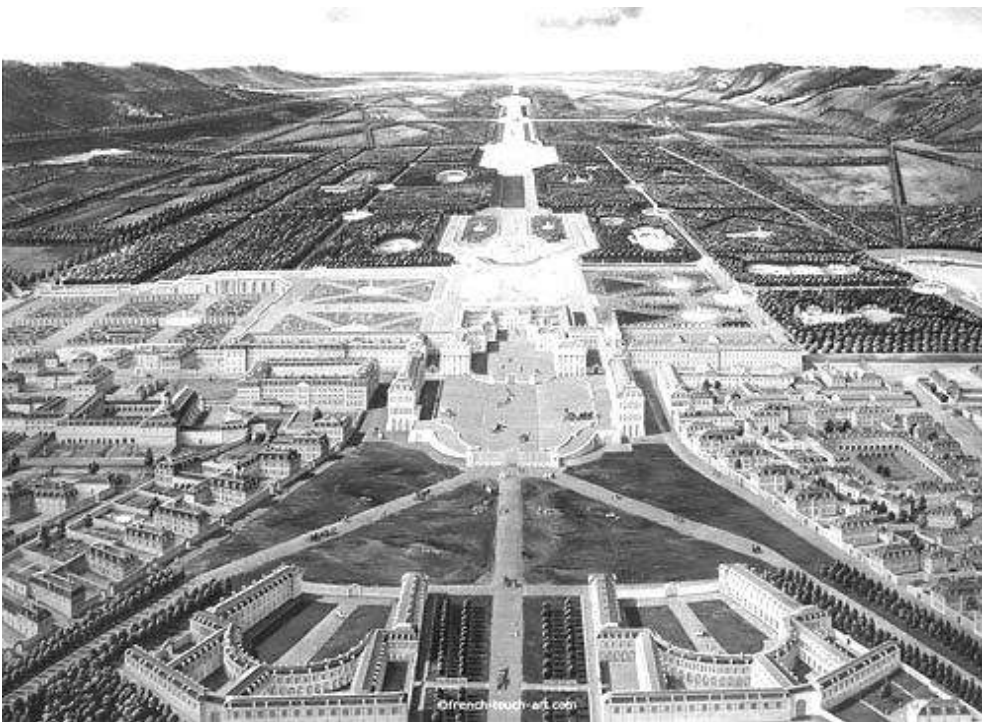
У XVI–XVII століттях було зведено більшість відомих архітектурних ансамблів Парижа, площ, паркових комплексів, серед яких і така перлина, як Версаль. Уже наприкінці цього періоду почалося формування великої вісі Парижа – композиції відкритих міських просторів, системи архітектурно оформлених планувальних вузлів і зв'язків – площ і вулиць. Загальні риси й унікальні для свого часу особливості цих містобудівних і ландшафтно-паркових рішень – регулярність, єдність художньої композиції та стилю. Цього просторового ансамблю вдалося досягти завдяки спроможності всеосяжної королівської влади контролювати розподілення та планування міських і приміських територій.

Архітектура Франції в цей час була тісно пов'язана з новітніми досягненнями італійського будівельного мистецтва, чому сприяла спільність релігійних і державних інтересів сусідніх країн. У Франції працювали численні італійські архітектори, і стиль бароко, що прийшов із Риму, був сприйнятий з ентузіазмом і довго залишався провідним у культовому будівництві. Водночас у цивільних будівлях і палацовій архітектурі бароко з часом поступається французькому класицизму.

Ще у XVIII столітті, до початку буржуазної революції, в Парижі тривали містобудівні роботи. Але наприкінці століття французька монархія втратила і вплив, і можливості: держава вичерпала свої кошти й перетворилася на банкрута. Однак до цього часу вже сформувалися буржуазні відносини, зміцніла промисловість. Зросли міста, особливо портові, пов'язані з торгівлею, а не з державними фінансовими вкладеннями. Тому їх забудова мала хаотичний або фрагментарно-репрезентативний характер. У буремні часи буржуазної революції 1789 року економіка країни занепала, капітальне будівництво майже припинилося.

Генеральний план Версаля, архітектори – Луї Лево й Жюль Ардуен-Мансар, парковий ансамбль створив Андре Ленотр

Панорама Версаля

Воно активізувалося лише за Наполеона, коли кошти імперії спрямували на добудову палаців, тріумфальних арок й інших об'єктів парадної архітектури – уже в стилі ампір. У цей час виникла безліч проектів грандіозних споруд, була запланована реконструкція королівських резиденцій. Однак задуми здебільшого залишилися на папері: забракло коштів.

Попри швидкий розвиток капіталізму і збереження Францією позиції світового банкіра відбулося різке зменшення капіталовкладень у будівництво, особливо державних. Приватним коштом зводили передусім утилітарні та промислові споруди, а також житло у вигляді прибуткових будинків.

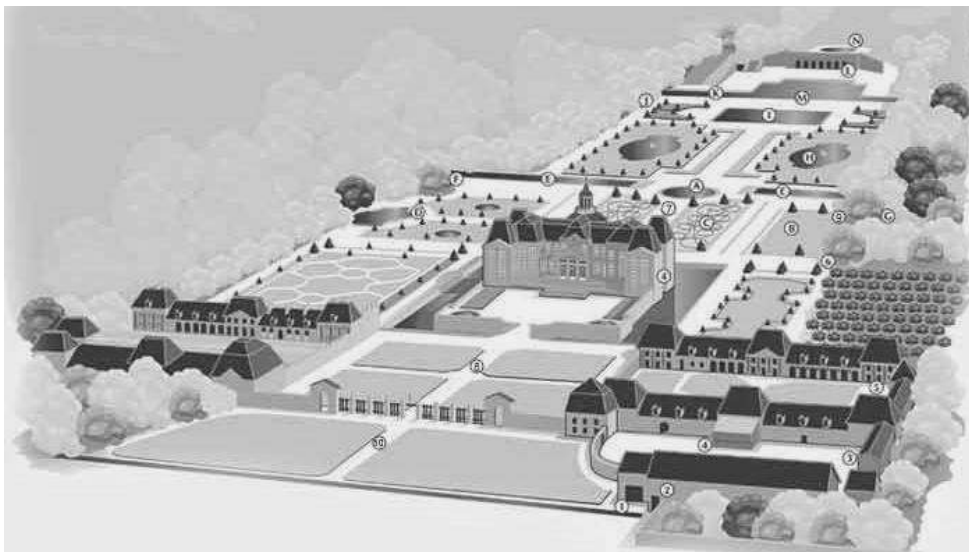
Наведені епізоди відображають різні можливості, що виникають у галузі будівництва в період капіталістичного накопичення капіталу. У всіх випадках спостерігалось збільшення обсягів забудови, розквіт архітектури, поява нових типів будівель, становлення нових стилів.

Однак є відмінності, зумовлені політичним устроєм держави. Буржуазні революції помітно обмежують централізоване управління будівельними процесами і можливості концентрації державних коштів. І в Англії, і в Нідерландах революційні обставини зробили нездійсненними масштабні містобудівні перетворення. Це не позначилося істотно на обсягах будівництва, проте навіть найнагальніші міські проблеми не вирішувалися. Для Англії проблемою стала житлова криза, яка в подальшому тільки посилювалася, адже приватна земля та приватні капітали не дозволяли її подолати. Це тим більш показово, якщо згадати, що саме тоді елітне житлове будівництво, орієнтоване на забезпечені верстви населення, було особливо плідним.

Водночас будівельний бум у Нідерландах свідчить про те, що наявність коштів у поєднанні з гідними суспільними відносинами дозволяє уникнути «перекосів». Це черговий приклад використання багатства для будівництва на користь усього суспільства, подібно до того, як це було в полісах Стародавньої Греції. Голландія стала однією з країн, де народився класицизм, а високий життєвий рівень на її території зберігався і згодом, не в останню чергу завдяки якісній нерухомості, що була створена під час найвищого розквіту країни, в поєднанні з незмінно демократичним суспільним ладом.

*Замок ле Віконт,
середина XVII ст.,
розташований на
відстані 35 км від
Парижа. Його
збудував для себе
міністр фінансів
Франції Фуке*

Слід зазначити, що в період первісного накопичення капіталу надприбутки не здавалися надмірними (як, наприклад, у Венеції чи Флоренції), бо вже мали чітке призначення: розвиток виробництва. Його зумовив розвиток науки й техніки, а також розширення ринків збуту. Тому економічно виграли ті держави, які ощадливо і без фанатизму витрачали кошти на будівництво.

Франція якраз здійснила протилежний сценарій. Крах феодального суспільства та зародження капіталізму супроводжувалися найпотужнішим у Європі будівельним бумом і блискучим розквітом архітектури й містобудування. Цьому сприяли концентрація державної влади в руках короля та безапеляційна щедрість державних витрат.

Імовірно, до великих вкладень у будівництво зобов'язувало становище та підштовхувала економічна ідеологія феодалізму, що вітає витрати на споживання.

Як і в італійських містах епохи Відродження, гроші «зробили» якісну архітектуру. Дотепер велика вісь Парижа залишається вершиною містобудівного мистецтва, класичним зразком, що багато в чому визначив напрями й засади світового містобудування. У Парижі фактично були вирішені планувальні завдання, на які виявився неспроможним Лондон. Міські та заміські палацові ансамблі Парижа і зараз беруть участь в економіці країни, доводячи, між іншим, що з часом цінність якісної архітектури зростає. Крім того, фінансування державою потреб будівництва ініціювало у Франції розвиток будівельних наук. Дещо програвши в економіці та переживши як наслідок соціальні потрясіння, Франція виграла в інших суспільно важливих галузях.

У Нідерландах і Франції житлова проблема ще не постала в той час так гостро, як в Англії, яка з нею не впоралася. У наступний період цю проблему відчували всі країни, у яких переміг капіталізм. Житло стало одним із наріжних питань майже на два наступні століття. Будівництво приватними особами (зазвичай великими міськими землевласниками) на приватній землі прибуткових будинків і особняків для продажу й оренди було першим і найпростішим кроком, до того ж відомим ще з часів римських інсул. Але чи можливо задовільно вирішити житлову проблему без участі держави?

ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛЬНОГО ЗРОСТАННЯ

Початком доби «архітектури капіталізму» прийнято вважати середину XIX століття. Відтоді в кілька разів збільшилося населення планети і в багато разів – населення міст, а отже, й обсяги будівництва. Тому останні 150–200 років виглядають як перманентний будівельний бум з перервами на світові війни й економічні кризи. Але й на цьому тлі помітні періоди особливо високої активності.

Невеликий часовий проміжок дозволяє детальніше розглянути процеси, що відбуваються в цей період, але що ближче він до сучасності, то важче зрозуміти значення подій. Утім скористаємося аналогією. Відповідно до теорії фракталів у багатьох природних системах і процесах ціле і його фрагменти є подібними. І можна очікувати, що нетривалі періоди високої будівельної активності, які можна помітити протягом двох останніх століть, за своєю сутністю подібні глобальним і тривалим будівельним бумам, що мали місце в далекому минулому.

Капіталізм зробив архітектуру товаром. У країнах Європи та Північної Америки соціальне замовлення на архітектуру здебільшого визначалося потребою в прибутках. У зв'язку із цим формувалися раціоналістичні тенденції, особливо при зведенні будівель масового призначення. Приплив у міста робочої сили змушував уряди та підприємців будувати дешеве житло й «об'єкти соціальної інфраструктури». Іноді здається, що архітектура втрачає духовну складову і вже не може вважатися мистецтвом. Однак найкращі зразки модерної архітектури доводять, що це не так. Розвиток будівельних технологій, різноманітна типологія об'єктів, нова архітектурна естетика й ідеологія стали основою для творчого вираження духовних цінностей суспільства.

Збільшення обсягів будівництва створювало безліч проблем для розвитку та функціонування поселень. У більшості країн Європи міста розвивалися спонтанно, в умовах приватної власності на землю, що спричинило хаотичність забудови, нераціональність мереж міських комунікацій і зрештою ускладнило міське життя. Адже вже на початку XIX століття населення багатьох міст Європи перевищило мільйон осіб. Міста ставали «позбавленими зручностей, приємності й величі» (абат Лож'є, трактат «Дослідження про архітектуру», 1753) і набували зовсім нової якості, що позначалось як за на зовнішньому вигляді, так і на житті городян.

Основними містоутворювальними чинниками за доби капіталізму стали: розвиток промисловості, залізниці (їхня протяжність лише в 1850–1900 роках збільшилась у 18 разів), потреби керування економікою. Швидко зростають столиці, промислові центри, розширюються робітничі околиці. У розвинених країнах розпочинається небачена спекуляція землею та її переділ (аристократичні родини розпродають свої володіння). На кожній вільній ділянці середмістя зводять дохідні будинки. Усюди постають райони нетрів. У держав немає коштів на будівництво житла, і промисловці змушені будувати бараки для робітників своїм коштом.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПАРИЖА

(1852–1870 роки)

Будують багато й усюди. У наших містах витрачаються сотні мільйонів, а тим часом ледве можна нарахувати кілька спроб правдивого та практичного застосування тих коштів, які ми маємо.

Е. Е. Віоле-ле-Дюк. Бесіди про архітектуру

Ситуацію, що склалася в містах Європи, більше не можна було залишати неконтрольованою. У деяких країнах вже у XVIII столітті починає формуватися містобудівне законодавство. З початку XIX століття все активніше реконструюють міста, особливо столиці. Найбільш масштабною та визначною стала реконструкція Парижа під керівництвом барона Ж.-Е. Османа.

У політиці Франції тоді стався черговий переворот: при владі опинився імператор Наполеон III, який одразу ж взявся до реконструкції столиці (вузькі вулиці були зручні для барикад, але заважали діям урядових військ). Крім того, він розумів, що будівництво – заробіток для населення, яке жило у злиднях. Тож була й значна кількість робочої сили.

У цей час Франція зазнала економічного підйому та посіла чільне місце в Європі за концентрацією банків і розвитком фінансового капіталу: прибутки від його вивезення перебільшили прибутки від промисловості.

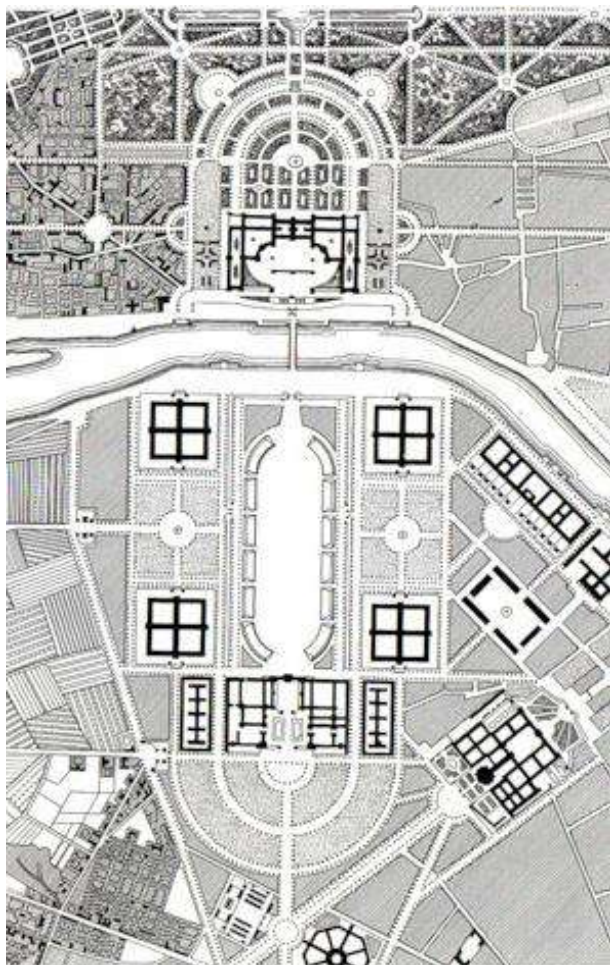
Реконструкція Парижа мала авторитарний характер і здійснювалася під жорстким адміністративним контролем. План робіт з містобудівної реконструкції тримали в суворій таємниці (щоб запобігти спекуляціям). Їхня вартість склала 2,5 млрд франків.

Щоб зібрати таку суму, випустили акції, а державні та муніципальні дотації були незначними. Власникам ділянок і будівель, що призначалися під знесення та нову забудову, виплачували компенсацію.

Реконструкція суттєво змінила планування й архітектуру Парижа. В основу задуму поклали традиційні засади класицизму: раціональність, регулярність, симетрію, створення містобудівних ансамблів. Розширювали вулиці, прорубували магістралі, збільшували площі, будували мости й набережні. Планування Парижа набуло чіткої регулярної структури, яка складалася з кількох діаметрів і кіл. Протяжність вуличної мережі збільшили удвічі, ширину вулиць – теж у середньому вдвічі (щонайбільше до 140 м). Уперше цілеспрямовано провели озеленення міста. Квартали, у яких мешкало незаможне населення, перенесли на міські околиці.

Початок робіт з реконструкції Парижа. Прокладання Севастопольського бульвару. Цей бульвар – один з перших, які були прокладені в епоху Другої імперії, – потребував знесення безлічі будівель. Стара гравюра

*Париж, фрагмент плану
Персьє та Фонтена.
Реконструкція Північно-
Західного району.
Архітектори ґрунтували
свій проект на
фантастичному плані
Піранезі, який мав яскраву
декоративну планіметрію.
У центрі композиції
Марсове поле, що має
вигляд еспланади,
спрямованої від військової
школи до річки. Міст
з'єднує Марсове поле з
палацом, запроектованим
на іншому березі ріки.
Композиція доповнена
квадратними в плані
казармами та військовим
містечком з ринковою
площею*

Саме тоді в суспільстві виник інтерес до Середньовіччя й готики. Однак під час реконструкції старе планування доводилося змінювати, а будівлі – зносити. Сучасники відзначали: «Метод, який застосовують у Парижі, нагадує масове винищення середньовічної Франції». Але, незважаючи на, мабуть, обґрунтовану критику з функціонального й естетичного погляду, методи реконструкції Парижа отримали численних послідовників у Франції та інших країнах, а Париж перетворився на елегантне, упорядковане місто. Проте ансамблі того часу вочевидь поступалися своїм художнім рівнем витворам минулих століть. В архітектурі панувала еkleктика. Прогресивні архітектори замислювалися: невже ХІХ століття так і не створить власної архітектури та залишить нащадкам лише наслідування давнини?

МОДЕРН У ЄВРОПІ

(кінець XIX – початок XX століття)

Для нового стилю, зверненого до майбутнього, минуле не має існувати... Треба втілити вічні закони в такі формули, які б відповідали сучасному світогляду.

Д. В. Філософов. Часопис «Мир искусства», 1902 р.

Кінець XIX століття можна вважати переломним з погляду архітектурно-будівельного світогляду та початком нової епохи. Стрімке поширення стилю модерн у Європі свідчило про те, що суспільство чекало на зміни. В архітектурному явищі модерну використання нових будівельних можливостей поєдналося зі спробою подолати тиск художніх цінностей і канонів минулого. І хоча повного звільнення не відбулося, то передумови для нього були створені.

Показово, що стиль модерн отримав найбільше визнання в монархічних країнах. Він народився в Німеччині та набув яскравого національного забарвлення в Австрії, Бельгії, Іспанії, Росії.

Німеччина в 1871 році, здобувши перемогу у війні з Францією, постала як політично об'єднана держава. Це сприятливо позначилося на її економіці. Німеччина нарешті зазнала бурхливого розквіту промисловості та посіла друге місце у світі за обсягами виробництва. Раніше, ніж в інших країнах, тут розпочалося становлення монополій, розвивалися нові технологічні галузі виробництва, налагодилися тісний зв'язок банківського капіталу з промисловим. Зрештою в Німеччині сформувалася потужна система військово-державного імперіалізму. Однак уже на межі століть через відсутність ринків збуту продукції, що відповідали б масштабам виробництва, у країні утворюються надлишки капіталів, які настійно вимагають застосування.

У ці часи міста Німеччини зростають найшвидшими в Європі темпами. У будівництві відбувається стрімкий розвиток технологій, набувають поширення нові матеріали – бетон і залізобетон, – розповсюджується використання металу. З'являються нові типи будинків, перш за все промислових і житлових. Збільшуються розміри споруд і прогинів, що перекривають внутрішній простір. При цьому особливого значення набуває праця інженера, а архітектори зазвичай самоусуваються від вирішення інженерних питань. Їхні пошуки спрямовуються на виконання естетичних завдань, інколи зведених до декорування нетрадиційних конструкцій у дусі класичної архітектури й різних історичних стилів. Утім трапляються й винятки.

Архітектура модерну – найяскравіший результат пошуків – стала реакцією на негативні, як здавалося сучасникам, явища в будівництві й мистецтві: еклектику, домінування машинного виробництва, ідейну неспроможність. Постало завдання осучаснити засоби та форми архітектури. Митці модерну залюбки застосовували нові будівельні матеріали – бетон, метал, листове скло, кераміку, – утім принципово ігнорували індустріальність і стандартизацію. Новий стиль вимагав від замовників чималих капіталовкладень і вважався престижним серед заможних верств суспільства.

Досягненням модерну стало й те, що вперше за довгі століття відбувся перегляд ордерної мови архітектури. Засобами художньої виразності були орнамент, силует, складні криволінійні форми, незвичні колористичні рішення. Уперше в офіційній архітектурі почали активно використовувати мотиви народного мистецтва й елементи художньої спадщини країн Сходу. Створені в той час об'єкти відзначаються сміливістю задуму, новими художніми рішеннями, поєднанням різних галузей образотворчого мистецтва.

Панування модерну виявилось недовгим: за 30–40 років, з початком Першої світової війни, інтерес до нього згасає. Цей яскравий стиль став перехідним містком від минулого до майбутнього. Не дивно, що йому на зміну швидко прийшли новітні ідеї. Але згодом виявився його суттєвий вплив на мистецтво й архітектуру ХХ століття.

*Український
модерн.
Будинок
Полтавського
земства,
згодом
Полтавський
краєзнавчий
музей,
архітектор –
В. Кричевський,
1903 р.*

Модерн був широко і яскраво представлений на всесвітній виставці в Парижі, яка проходила в 1900 р.

Німецький модерн, універсальний магазин «Тіц» у Дюссельдорфі, архітектор – Й. М. Ольбрих, 1908 р.

Російський модерн, особняк С. Рябушинського, архітектор – Ф. Шехтель, 1904 р.

ЗАРОДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТИЛЮ (20-ті роки XX століття)

*Закон економії владно керує нашими діями й думками.
Проблема будинку – це проблема епохи. Від неї нині
залежить наша соціальна рівновага. Перше завдання
архітектури в епоху оновлення – здійснити переоцінку
цінностей, переоцінку складових елементів будинку.
Ле Корбюзьє. До архітектури, 1923 р.*

У період між світовими війнами в Європі відбувся якісний стрибок у впровадженні нових будівельних технологій, сформувалася новітня за своєю естетикою й ідеологією архітектура. Цей період тривав 15–20 років – його закінченням можна вважати початок світової економічної кризи. У якості лідерів руху за нову архітектуру в Європі виступили колишні супротивники в роки війни – Франція та Німеччина.

Війна позитивно позначилася на розвитку економіки країн-переможниць. Вони отримали значні репарації та великі колонії. Наслідком руйнувань стало оновлення основного капіталу. У Європі виникли монополії, розвивалася військова промисловість. Величезне значення для збагачення країн мало вивезення капіталу, у чому значного успіху досягла Франція – «світовий банкір». Відстаючи в розвитку промисловості, вона стала незаперечним лідером за концентрацією банків й обсягами фінансового капіталу, хоча її підприємства, як і раніше, виробляли здебільшого предмети розкоші. Темпи промислового зростання у Франції 20-х років XX століття були вищими, ніж в інших країнах (навіть вищими, ніж у США). Криза настала в середині 1930 року, і через кілька років змінилася депресією.

А от Німеччина суттєво постраждала внаслідок Першої світової війни. Однак вона отримала підтримку від США й у 20-ті роки XX століття відновила свою промисловість, а також зміцнила монополії. Утім її економічний розвиток, як і напередодні війни, стримували вузькість внутрішнього й обмеженість зовнішніх ринків. Як наслідок, серед невдоволеного браком роботи населення розповсюджувалися революційні ідеї.

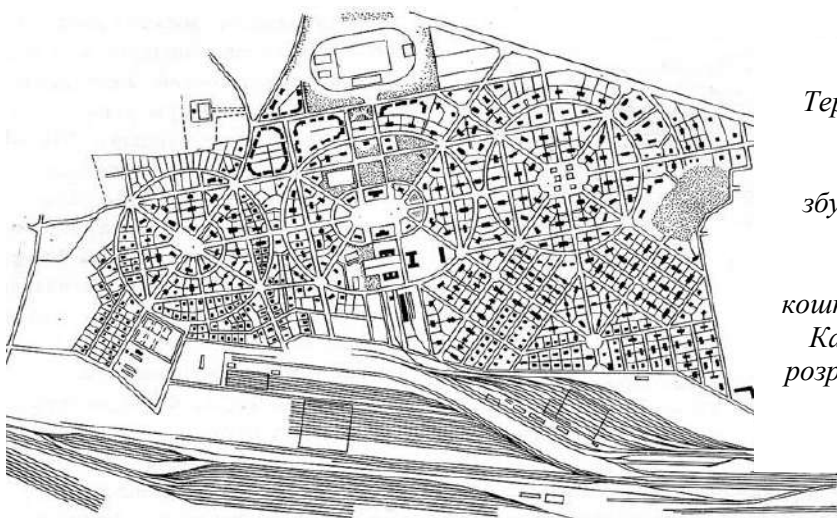
У європейському будівництві розпочалося повномасштабне використання індустріальних методів. Промисловість, звільнившись від військових замовлень, спрямувала чавун і сталь на вільний ринок. Ці матеріали набули в будівництві величезного значення. Металеві

й залізобетонні конструкції масово впроваджували не лише в промисловому, як раніше, але й у цивільному будівництві. Конструктивний характер споруд істотно змінився. Усе активніше використовували каркас, що імпував забудовникам завдяки економічності та швидкості монтажу.

Архітектура вибухнула ідеями, накопиченими до війни. На ці часи припало становлення функціоналізму – провідного архітектурного стилю першої половини XX століття, – а також конструктивізму, експресіонізму й органічної архітектури. Практичну діяльність стимулювали зміни у світогляді архітекторів, які побачили свою місію в керуванні суспільними процесами.

*Вілла Савой –
маніфест
архітектури
міжнародного
стилю,
1929–1930 рр.,
архітектор –
Ле Корбюзьє*

*Місто-сад
Тернсьє, 1919–
1920 рр.
Містечко,
збудоване для
персоналу
залізниці
коштом Фонду
Карнегі, було
розраховане на
7 тис.
мешканців*

У Європі змагаються кілька архітектурних шкіл, кожна з власними теоретичними розробками. Архітектори жваво обговорюють власні концепції та експериментують. Дискусії та експерименти стосуються не лише нових засобів архітектурної виразності, але й можливості вирішення соціальних проблем засобами архітектури. Сприятлива економічна ситуація й відносна дешевизна нових рішень дозволяють не лише проектувати та дискутувати, але й будувати. Нові потреби сприяють розширенню типології споруд.

Оскільки повоєнна нестача житла стає справжнім лихом, масово зводять житлові об'єкти, у тому числі й для бідних верств населення. Будівництво зазвичай фінансують промислові корпорації, однак розвивається й муніципальний напрямок інвестування (Австрія), діють житлові кооперативи (Франція), формуються методи накопичення власних коштів населення (Німеччина). Архітектурна думка також звертається до житлової проблеми. Для незаможних споруджують уже не бараки, а об'єкти нового типу – економічні будинки та квартири. Таке будівництво здійснюється комплексами. Неминучі при цьому індустріалізація та стандартизація вже не вважаються вадами. Навпаки, чимало архітекторів пов'язують з ними нові творчі можливості. Зростає інтерес до народних традицій. Приділяється увага також лаконічним і раціональним архітектурним рішенням, що завжди були притаманні пересічним громадським об'єктам. Тож функціоналізм, ґрунтований на ретельному вивченні потреб, пов'язаних з використанням простору та споруд, набуває статусу міжнародного стилю. Водночас пошук рівноваги між національним та інтернаціональним стає одним з найважливіших рівнянь сучасної архітектури, яке вирішують дотепер.

Поступово увагу привертають й інші слабкі місця нових стилів. У 30-ті роки ХХ століття разом з економічною кризою у Європі спостерігається криза ідей функціоналізму. Особливо погіршуються економічні умови в Німеччині, країна змінює політичний курс. Багато німецьких архітекторів, майстрів, які стояли біля витоків міжнародного стилю, вирушають працювати до США. Там їхні погляди отримують розуміння й підтримку, тож в Америці функціоналізм ще довго зберігає провідні позиції.

Цей бурхливий час відзначився повною зміною засобів архітектурної виразності. Було створено чимало шедеврів, а незвичні риси архітектури поступово проникли в масову свідомість і стали для неї пересічними.

ФАШИСТСЬКА НІМЕЧЧИНА (30-ті роки XX століття)

*Берлін – велике місто. Велике, але не світове.
Ви тільки погляньте на Париж. Найкрасивіше місто
світу. Або навіть на Відень! Це міста з великим
розмахом. Берлін же просто невпорядковане
нагромадження будинків. А нам треба перевершити
Париж і Відень.*

*Адольф Гітлер у бесіді з архітектором А. Шпеєром,
1936 р.*

Будівництво, яке велося в Німеччині в роки фашизму, можливо, не заслуговує на назву будівельного буму, проте воно було піковим за своєю регресивною спрямованістю. Саме ідеологія, а не економіка визначила архітектуру цього нетривалого періоду.

За доби фашизму постала особлива форма державно-монополістичного капіталізму, система управління господарством була доведена до крайнього ступеня абсурду. Незважаючи на ідеологію націонал-соціалізму, яка передбачала врахування інтересів усього народу, економічна політика здійснювалася на користь верхівки суспільства. У Генеральній раді господарства вирішальне слово мали «гарматний король» А. Крупп та «електротехнічний король» Г. Сіменс. Водночас значно розширився державний сектор господарства, було впроваджене державне регулювання цін, деформувалися ринкові відносини. У плануванні переважали адміністративні методи управління (індикативне планування). Військова промисловість зазнала розвитку за рахунок невійськових галузей. Було зменшено заробітну платню, застосовували примусову безкоштовну працю. Але безробіття вдалося перемогти. Розвитку промисловості сприяли специфічні джерела її фінансування, такі як захоплення власності окупованих країн і німецьких демократичних організацій, фактично державне рейдерство.

Усе це давало змогу вкладати в будівництво значні державні кошти та здійснювати його під державним наглядом. Здавалося б, це унікальна можливість поліпшити умови життя населення. Однак зміст і сенс будівництва у фашистській Німеччині не були соціальними. Замість житла й необхідної інфраструктури споруджували та реконструювали адміністративні будівлі рейху, комплекси для зібрання великої кількості осіб та проведення масових заходів.

В архітектурі відбулося повернення до форм доби класицизму, але спотворених гігантськими масштабами споруд. Ще більш грандіозними були плани містобудівної реконструкції. Зокрема, у Берліні передбачалося нещадне знесення старої забудови, створення широких (по 120 м завширшки) проспектів багатокілометрової довжини (Парадна вулиця, Алея Перемоги), зведення Триумфальної арки заввишки 120 м, Будинку зібрань на 150 тис. осіб з діаметром купола 250 м, будівель міністерств і канцелярій, готелів і театрів.

Зразком і суперником Гітлер вважав Париж з його парадними палацовими комплексами. У своїх архітектурних фантазіях фюрер, який особисто керував розробкою проектів і генерував ідеї, мріяв перевершити блиск і велич ансамблів, створених за часів французьких королів та імператорів. Але шедеврів у фашистських містах Німеччини створено не було, хоча зведені споруди відмінно виконували покладені на них функції – надихати, вражати та лякати.

Період будівельної гігантоманії тривав близько семи років. З омріяних проектів вдалося здійснити не багато: забракло часу й коштів. З початком Другої світової війни інвестиції спрямовувалися переважно на озброєння. Цивільне будівництво повністю припинилося. Ще деякий час Гітлер намагався його ініціювати, але цьому чинив опір навіть сам архітектор А. Шпеєр. Будинки й комплекси, зведені в довоєнні роки, зазнали значного руйнування, і їх не відновлювали. Грандіозні будівлі залишилися лише на плівках документальних фільмів, фотографіях і кресленнях.

Чим можна пояснити кардинальні архітектурні та містобудівні зміни, що відбулися в Європі та США за півстоліття? Зміною економічної формації? Але вона сталася набагато раніше. Змінами в політичному устрої суспільства? Але революції вибухнули тільки в деяких країнах. Бурхливим розвитком промисловості, новими технологічними можливостями? Але їх помітили не одразу: реконструкція та нове будівництво в містах ще довго спиралося на застарілі соціальні, технічні й естетичні засади.

Імовірно, нова якість потребує одночасного дозрівання низки чинників у поєднанні з готовністю вкладати в архітектуру кошти, здатні забезпечити якісний стрибок. Новий стиль вимагає великих коштів й особливих умов. Прикладом є Німеччина, батьківщина модерну, у якій великі капітали, що не знайшли застосування в умовах

Проект реконструкції Берліна часів Третього рейха. Парадна вулиця, у кінці перспективи – Народний дім. Макет з червоного дерева в масштабі 1:50.

Альберт Шпеєр розробляв цей проект за активної участі Гітлера. Реконструкцію планували завершити в 1950 р. Передбачалося нещадно вичистити Берлін від історичних будівель і замінити їх «святилищами та символами нової та благородної культури»

поєднання технологічного стрибка з обмеженістю ринку, вкладалися в архітектуру. Але все ж таки потім економічна потреба в розширенні оперативного простору переорієнтувала фінансові потоки з творчої галузі мистецтва на потреби війни, що поклало край художнім пошукам.

Тут є певна аналогія з бароко, яке народилося в папському Римі за часів його найвищого процвітання і особливо розповсюдилося у країнах, де консервативний феодальний устрій не сприяв раціональному використанню накопичень.

Надалі економічні чинники спрацювали під час становлення нової архітектури. У період повоєнного економічного підйому кошти здебільшого витрачали на потреби промисловості, а архітектура для свого розвитку використовувала надлишки. Інтернаціональний стиль дешевший за бароко. Економія, якої вимагали соціальні обставини, чудово поєднувалася з можливостями нових технологій. Навіть соціальне житлове будівництво було ініційоване потребами виробництва та частіше провадилося за кошти корпорацій. Таким чином, вони стали співавторами інтернаціонального стилю, зиск від якого отримало все суспільство. Це нагадує описану вище ситуацію в Нідерландах.

Протилежні процеси спостерігалися в передвоєнній Німеччині. Висока концентрація капіталу і в держави, і в промисловців, а також цілеспрямоване вкладання коштів у будівництво не призвели до архітектурних досягнень. Німеччина була на чолі формування нової архітектури, доки не змінила ідеологію, звернувшись до способу мислення й дій диктаторів минулих століть. Відбулося повернення до притаманних цим епохам естетичних принципів, а будівельний бум виявився феноменально нетривалим. Навіть у Радянському Союзі зі схожою ситуацією тоталітаризму рівень архітектури та містобудування був вищим, і побудоване не опинилося на звалищі історії.

А от модерн, прабатько сучасних стилів, попри всі свої переваги вимагав марнотратства. Його відкинули як ідеологічне відображення старого суспільства. Та невже закладені ним нові, непересічні засади архітектурної виразності виявилися марними? Вони мали відродитися за відповідних умов.

Але ще раніше найпрозорішим прикладом співпраці грошей та архітектурної думки стане будівництво в США. Напевно, і в архітектурі найбагатша країна світу створила щось особливе?

ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ В США

Із середини XIX століття політична й економічна міць Сполучених Штатів Америки зростала. І через 150 років це призвело до беззастережного домінування США у світі. Сюди ж, на терени найбільшої концентрації капіталів, перемістився ідейний центр будівництва й архітектури. Це сталося не одразу, утім чимало нових ідей сучасної архітектури народилося в Штатах.

ВИБУХ МІСТОБУДУВАННЯ (друга половина XIX століття)

Підійшов довгий товарний потяг, завантажений каркасними будинками, парканами, меблями та всім тим скарбом, з якого роблять ці міста, що ростуть як гриби. Охоронець зістрибнув з підніжки й проголосив, посміхаючись: «Джентльмени, ось і Джуліусбург!»

З американських газет

У 1861 році закінчилася Громадянська війна Півночі та Півдня. Було проголошено всі громадянські свободи, які можна було уявити на той час, скасовано рабство, визначено федеральний устрій країни. Офіційною стала доктрина «Америка для американців». Країна нарешті вирішила свої найболючіші політичні проблеми та могла зайнятися вирішенням економічних.

Були наявні всі необхідні умови для успішного розвитку економіки: безкраї землі, природні ресурси, вільна робоча сила. У 1861–1900 роках США піднялися з четвертого на перше місце у світі за обсягом промислового виробництва. Але економічний розвиток територій довго залишався нерівномірним. На сході і півночі, де мешкала більша частина населення країни, зосередилася та зростала промисловість. На півдні та заході розташувалися незаймані (індіанські) землі, що приховували в собі корисні копалини й інші принади. І всю другу половину XIX століття в США відбувався безпрецедентний за розмахом процес освоєння нових земель і розширення внутрішнього ринку.

На відміну від Європи, де в цей час реконструювали міста, у США будували нові. Освоєння земель просувалося зі сходу на захід. Участь у цьому держави обмежувалася фактично безкоштовним розподілом чужої землі, силою й підступом відібраної в індіанських племен. Темпи будівництва були небачені. Наприклад, у 1887 році

в штаті Каліфорнія виникло 40 міст, а взагалі нові міста тут обчислювали сотнями. Особливого розмаху містобудування набуло у зв'язку зі створенням трансконтинентальної мережі залізниць, уздовж яких через певні відстані зводили містечка. Для фінансування будівництва організовували спеціальні підрядні компанії. Будівництво провадилося зазвичай акціонерним коштом із мінімальними витратами: підвозили залізницею та встановлювали вздовж вулиці щитові будиночки, зводили невеликий ресторан, церкву. Після цього розпочиналося промислове освоєння території, і містечко швидко зростало за площею та чисельністю мешканців.

На півночі та сході все було дещо по-іншому. Будівництвом міст займалися найбагатші фірми країни. Причому населені пункти будували одразу разом із заводами, на яких мало працювати населення. Виникали великі скупчення центрів промисловості, що потім зливалися один з одним.

Старі міста реконструювали з урахуванням зростання чисельності їхніх мешканців. Наприклад, у 1850–1870 роках населення Вашингтона збільшилося вдвічі, і була проведена містобудівна й інженерна реконструкція міста. Наступну реконструкцію довелося здійснити в 1900 році. Населення Нью-Йорка в 1850–1900 роках збільшилося в 100 разів (до 4 млн осіб). Наприкінці XIX століття за заздалегідь складеним проектом почали забудовувати Манхеттен й інші райони Лонг-Айленда. У 1883 році був зведений Бруклінський міст, у 1886-му – встановлена статуя Свободи. На вимогу загалу (і за прикладом Лондона) був створений Центральний міський парк завдовжки 4 км і завширшки 800 м зі штучним ландшафтом.

Оклахома-Сіті в 1890 р., панорама території

*Мережа
залізниць
США
в 1870 р.*

*Кінець шляху.
Заснування
міста в
міцевості
Гумбольт-
Рівер-Каньйон,
штат Невада,
1868 р.*

*Місто Санта-
Круз на кордоні
штатів
Аризона та
Нью-Мехіко.
Центральна
вулиця міста,
1898 р.*

План Вашингтона, розроблений П'єром Ланфаном у 1790–1793 рр. Місто було засноване в 1791 р., а в 1870 р. його населення складало 130 тис. осіб

Про архітектурні принади залізничних міст можна сказати небагато. Їх зводили за типовою планувальною схемою, з невеличкими будинками, що збиралися з типових конструкцій, виготовлених на підприємствах з деревини. «Заводські» східні міста робили більш упорядкованими, ніж західні: з будівлями театру й готелю, житлом для робітників, з розгалуженою мережею вулиць. В архітектурі панувала нестримна еkleктика та стилізація, і зовні нові будівлі наслідували європейські зразки. Утім ці споруди легко зносили на черговому етапі будівництва.

Залізничні міста зазвичай швидко занепадали. Але ті, що вижили, через деякий час починали діяти як торгові чи промислові центри. У ті часи була заснована більшість відомих сьогодні великих і малих американських міст. Вони переважно зберегли первісне планування, а деякі містобудівні схеми, розроблені при їх закладанні, використовують дотепер.

ЧИКАЗЬКА ШКОЛА (1880–1910 роки)

Усі практичні міркування щодо корисності повинні мати першорядне значення як основа планування та проектування. Жодні авторитетні судження в архітектурі, жодні традиції чи забобони, жодні звички не мають стояти на шляху.

Луїс Саллівен. Автобіографія ідеї, 1923 р.

Перший значний стрибок у розвитку архітектурної думки США був здійснений у Чикаго – центрі економічного життя країни. У 1871 році в місті сталася спустошлива пожежа, після якої розпочалося будівництво в дусі «практичного застосування раціоналістичних принципів», уже опрацьованих в теорії. У Європі, де нових міст майже не будували, про це ще не замислювалися.

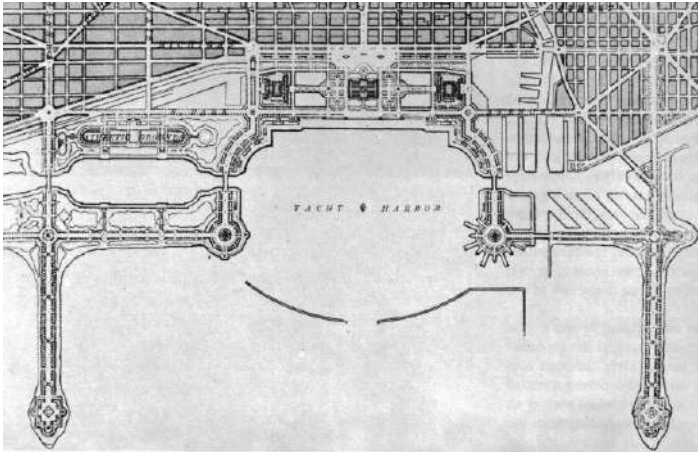
Економіка США тоді зазнавала піднесення. Промислове виробництво в 1870–1913 роках збільшилось у 8,6 разу, були засновані перші монополії – трести, холдинги, фінансові групи, – Морган і Рокфеллер домоглися контролю над третинною національних багатств країни. Банкам підпорядковувалися цілі галузі промисловості. Корпорації, що становили 1 % промислових підприємств, забезпечували 44 % ВВП. Іноземні капіталовкладення в економіку США вдвічі перевищували вивезення капіталу.

Це процвітання нарешті мало адекватно позначитися на будівництві. Утім втрутився стримувальний чинник: вартість землі значно зросла. І вихід було знайдено. Ще в 1848 році в Нью-Йорку звели першу п'ятиповерхову будівлю з використанням чавунного каркаса. Цей метод будівництва набував поширення, оскільки металу в країні було вдосталь. Але лише у 80-х роках XIX століття з'явилися перші дійсно висотні будівлі (заввишки до 15 поверхів), зведені на основі металевого каркаса.

Нововведення стосувалися не лише конструкцій, але й архітектури. Під час спорудження цих будівель була зроблена одна з перших у сучасному цивільному будівництві спроб поєднати функціональні вимоги й художні завдання. Лідер наряду, архітектор Луїс Саллівен, пропагував тезу: «Форма має відповідати функції». Він не лише позбувся архітектурного прикрашання будинків, але й застосував нові тектонічні принципи: відмовився від облицювання каркаса масивом стіни та виявив каркасну структуру споруди шляхом створення великих застелених поверхонь.

Таким чином, провідні досягнення інженерної думки отримали раціональне й гідне архітектурне відображення. Нове слово в архітектурі пролунало в найбагатшому місті найбагатшої країни світу. Європа була вражена. Стрімко зріс престиж США, увесь світ дізнався про Чикаго.

Досвід каркасного висотного будівництва поширився на всій території країни. Однак з часом раціоналізм Чиказької школи перестав задовольняти забаганки замовників-багатіїв, і вона втратила авторитет. Винахідник хмарочосів помер у злиднях в 1924 році.

План центральної частини Чикаго, 1909 р.

*Будівлі
Л. Саллівена:
Уейнрайт-білдінг у
Сент-Луїсі,
1890–1891 рр.
(ліворуч) і Карсон-
Пірі-Скотт у
Чикаго, 1899–
1900 рр.*

ХМАРОЧОСИ ТА ПЕРЕДМІСТЯ: ЕПОХА ПРОСПЕРИТІ (20–30-ті роки XX століття)

Настане день, і вся нація житиме в одному місті, що розкинеться на всю країну. Уся місцевість буде тоді єдиним добре спланованим парком з розташованими одна від одної на великих відстанях будівлями. Для кожного тут буде краса й затишок.

Френк Ллойд Райт. Майбутнє архітектури, 1932 р.

Перша світова війна принесла США великі прибутки. З боржника країна перетворюється на кредитора. У ній виробляється майже половина світової промислової продукції. США претендують на світове лідерство. Формується стандарт американської мрії: заміський будинок й автомобіль.

Але з'являються й провісники Великої депресії. Швидкими темпами розвиваються тільки нові галузі промисловості (автомобільна, авіаційна, алюмінієва та радіоелектронна). В інших зростання виробництва сповільнюється, зменшується завантаження виробничих потужностей. Старі галузі, у тому числі й металургійна, зазнають стагнації. Пік економічного розвитку залишається позаду, але на добробуті населення та корпорацій це поки не позначається.

У будівництві триває ажіотаж, здійснюється масова безсистемна забудова ділових центрів хмарочосами. У цей час створюються осереддя Нью-Йорка й інших міст США. Поступово деякі з них через надмірну щільність забудови й високу концентрацію ділових будівель стають непридатними для проживання. Починається масове переселення мешканців із центрів у передмістя. Кожен американець прагне придбати власний будинок, і його статки поки це дозволяють.

Навколо Нью-Йорка зводять кілька міст, призначених передусім для перебування вночі – відпочинку після роботи. Корпорації дають кошти на таке житлове будівництво, заможне населення фінансує його самотужки, а держава, як і раніше, ухиляється від фінансування соціально важливих об'єктів і містобудівного планування. Щоправда, вона виділяє обмежені кошти на будівництво державних автострад, що пов'язують між собою найбільші міста країни. На соціальні ж потреби в ті часи вважається прийнятним витрачати кошти лише благодійних організацій і приватних осіб.

Незважаючи на фінансове процвітання замовників, в архітектурі панують заощадливі методи індустріального будівництва, типізація та стандартизація, що здешевлюють зведення споруд. Але, будуючи

хмарочоси, корпорації змагаються у висотності та презентабельності своїх офісів, покращують технічне оснащення, шукають засоби естетичного оформлення конструктивних елементів висотних будівель.

У масовому житловому будівництві та містобудуванні панує функціоналізм, що означає поєднання функції та економії. Потребу в архітектурній красі й виразності широкі маси задовольняють завдяки напрацюванням минулих століть – декоруючи свої будиночки в улюблених історичних стилях. Містобудівні проблеми в передмістях вирішуються без зайвих вигадок: за допомогою регулярного прямокутного планування.

Хоча масове будівництво провадилося за спрощеною схемою, у цей час в США було створено чимало унікальних будівель, і не лише висотних. Ідеям функціоналізму протистоїть філософія органічної архітектури Френка Ллойда Райта, яка втілюється в престижних житлових і громадських будівлях, призначених зазвичай для поважних замовників. Цей напрям разом з функціоналізмом став одним із провідних у XX столітті.

У 1929 році розпочалася криза перевиробництва, що тривала чотири роки. Заробітки населення зменшилися на 50 %. У 1933 році був проголошений новий курс Рузвельта. Він нарешті ініціював втілення масштабних державних програм, які передбачали будівництво автомобільних доріг, аеродромів, шкіл, лікарень й інших складових інфраструктури. Держава асигнувала на це \$3 млрд. Відтоді уряд США уважніше ставився до потреб будівництва, а також м'яко обмежував свободу підприємництва. Але подолати кризу вдалося тільки під час Другої світової війни.

Стрімке економічне піднесення в США тривало близько 80 років (лише на початку 90-х років XIX століття країну вразила короткострокова, але глибока економічна криза). За часів Першої світової війни Сполучені Штати посіли чільне місце у світовій економіці. І весь цей час тривав будівельний бум. Було пройдено шлях від найпростіших до найскладніших для того періоду будівельних технологій. У стислому вигляді промайнули етапи будівельної діяльності, подібні до тих, що їх свого часу пройшли інші країни: виникнення та зростання міст, розвиток методів будівництва та розробка на їх основі засобів архітектурної виразності. Був навіть період, коли збільшився масштаб споруд.

*Нью-Йорк, Низовий
Манхеттен,
(південна частина
острова) на початку
20-х рр. XX ст. та у
1931 р. Для зведення
хмарочоса, що
налічував десятки
поверхів було
достатньо року, а
сталевий каркас
будівлі на Уолл-
стрит, 40, заввишки
71 поверх
змонтували за 93 дні*

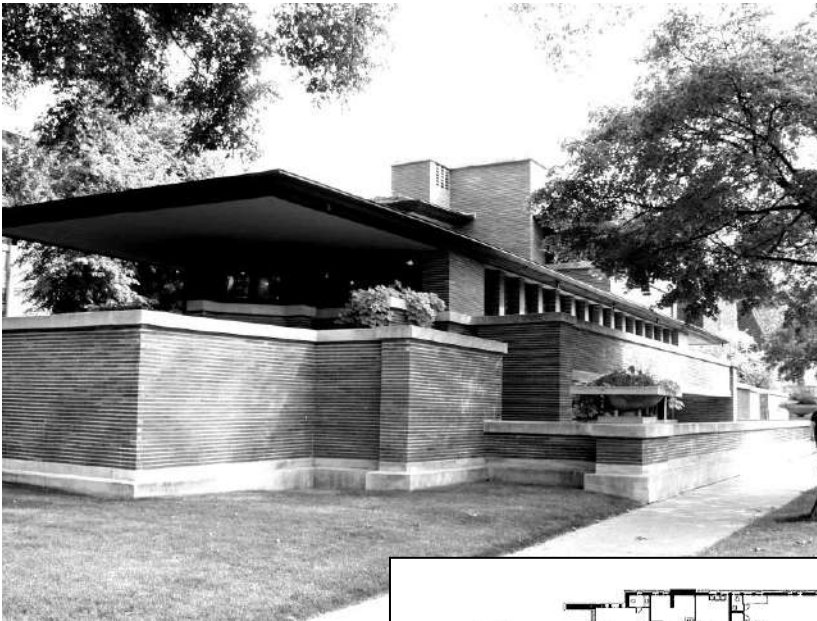
Будинки у Сан-Франциско, побудовані у популярному стилі Folk Victorian на початку XX століття. Він розповсюдився завдяки технологічному стрибку у обробці деревини, що призвів до значного здешевлення оздоблення будиночків

Можна розглядати хмарочоси як наслідок високої вартості землі й бажання корпорацій довести свою могутність, а також як здобуток технологій. Водночас приголомшливі висотні будівлі були виразом одвічного прагнення людини до подолання приземленості в прямому та переносному значенні. Тому немає бажання порівнювати будівництво американських хмарочосів з гігантманією стародавніх імперій. Хоча треба визнати: з початком ери хмарочосів у США зародилися характерні для імперій претензії на світове панування.

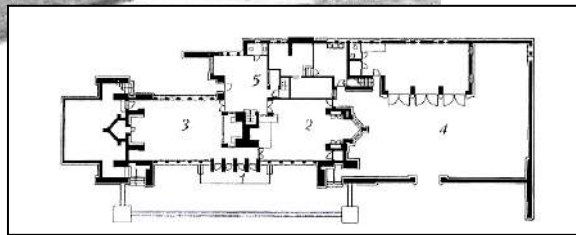
І це не дивно, адже на початку XX століття країною де-факто керувала промислова й фінансова олігархія. Трести-монополісти контролювали всі базові галузі промисловості, а їхня влада була більшою, ніж влада президента. Вони агресивно виходили на світові ринки, брали участь у їх розподілі та залишили свідчення своєї могутності у вигляді гігантських будівель.

Загалом архітектура США відставала від європейської у вирішенні художніх завдань. Але саме в Штатах виникла та зміцніла архітектура, яка відповідала новим технологіям, спроможна вирішувати завдання, що їх ставив замовник нового типу – надзвичайно практичний, який розглядав будівництво як один із засобів досягнення успіху. З одного боку, масова свідомість орієнтувалася на рафіновану європейську архітектуру, з іншого – навіть багаті замовники не були налаштовані вкладати кошти в архітектуру як у мистецтво, бо не вбачали в цьому преференції для свого бізнесу. Їх цілком задовольняли сурогатні, але такі, що впадали в очі, засоби підвищення престижу, як-от декор на фасадах, що не вимагає зайвих витрат. Вони вважали, що інші напрями вкладання коштів відкривають більш спокусливі перспективи.

Так чи роблять великі гроші велику архітектуру? Судячи з усього, не завжди. Американці стрімко досягли процвітання, яке супроводжувалося будівельним бумом, але, можливо, щоб отримати естетичні досягнення в архітектурі, суспільству потрібно не одне століття.

Будинок Фредеріка С. Робі,
архітектор – Ф. Л. Райт,
1908–1910 рр.
Перспектива та план

Поселення безхатченків за часів Великої депресії виникали по всій країні.
Селище Гувервілл поблизу Сіетла, 1930 р.

СХІДНА ЄВРОПА: ОКРЕМИЙ ШЛЯХ

За десять століть на території Східної Європи (від Балтії до Кавказу, від Карпат до Уралу) відбулися вражаючі зміни. Безкраї лісові та степові простори перетворилися на окультурені землі. Утворилася імперія, що стала однією з найбільших у світі за чисельністю населення та площею, а потім розділилася на декілька національних держав. Були побудовані міста, шляхи, річкові дамби, створено безліч чудових пам'яток архітектури. Будівельна діяльність, без якої людина не може існувати (принаймні в умовах європейського клімату), не припинялася навіть у найскладніші періоди історії. Але чи був цей процес завжди однаково інтенсивним? Як змінювалися пріоритети при виборі об'єктів для капіталовкладень і напрямів докладання фізичних та інтелектуальних зусиль? Чи діяли закономірності, помічені в історії європейського будівництва, і наскільки відрізнялися процеси на окремих територіях східноєвропейських просторів?

Адже ця частина Європи зазнала значного впливу суспільних відносин азійського та візантійського типу, які відрізнялися від західноєвропейських засадами політичного й економічного устрою. З виникненням тут у XV столітті Московії, а згодом Російської держави цей вплив відчувався у всіх сферах життя, економіці та релігії. Переважала державна й суспільна власність на землю, а це важливий чинник будівельної практики. Звісно, особливості державного устрою та панівні релігії, які навіть сьогодні, в епоху глобалізації, даються взнаки в усьому, від психології народу до економіки країн, позначилися на будівництві. Добре помітні сучасні відмінності між російською та західною будівельними культурами, які полягають у ступені благоустрою міст, кількості (але не якості) і стильових характеристиках архітектурних пам'яток, а також у ставленні до них.

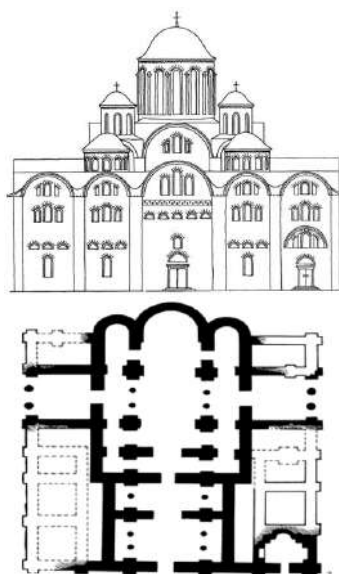
Однак крім особливостей державності для цих відмінностей є й інше пояснення: східна територія має коротшу цивілізаційну історію, можна сказати, що тут розташовані здебільшого молоді країни. Найстаріші пам'ятки кам'яної архітектури датовані лише X століттям, добою Київської Русі. Тому можна припустити, що саме тоді тут стався перший будівельний бум. Він визначив традиції будівництва, що були пов'язані з Візантією та збереглися дотепер. Але незаперечні впливи й інших сусідів, тим більше що вони володіли частиною земель. Зрештою східноєвропейське будівництво отримало власну історію та стилістику, а також свою послідовність бумів.

КИЇВСЬКА РУСЬ (XI–XII століття)

*Едва возникнувший из праха, / С полуразвенчанным челом, /
Добычей дерзостного ляха / Дряхлеет Киев над Днепром. / Как все
изменчиво, непрочно. / Когда-то роскошью восточной / В стране
богатой он стоял, / Смотрелся в Днепр с берегов высоких / И красотой
из стран далеких / Пришельцев чуждых привлекал. / На шумных
торжищах звенели / Царьградским золотом купцы, / В садах по
улицам блестели / Великолепные дворцы.*

Кондратій Рилєєв, 20-ті рр. XIX ст.

Уже в IX столітті Київська держава (імперія Рюриковичів, Стародавня Русь, як іще називають її деякі історики) охоплювала землі від середньої течії Дніпра до Дону, від Ладозького озера до Чорного моря і була наймогутнішою на слов'янських територіях. З Руссю рахувалися в християнській Європі, навіть попри те, що до X століття її мешканці були язичниками. Однак визначних матеріальних свідчень культури тих часів, у тому числі в галузі зодчества, збереглося небагато. Історія будівництва й архітектури набула тут обрисів тільки з початком використання каменя (на додачу до дерева), і внаслідок будівельного буму зародилася нова архітектурна традиція, що поширилися на значну територію.

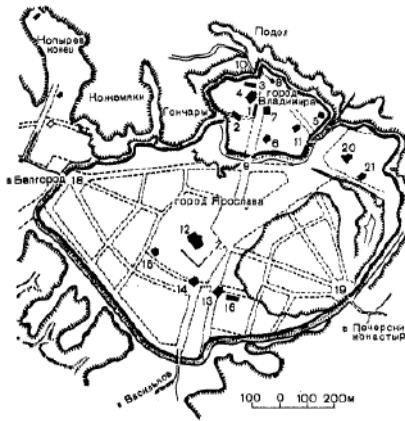
*Мапа Київської держави XI ст. Перша мурована церква – Десятинна
(реконструкція, західний фасад, план)*

Така велика держава не могла утворитися й існувати без успішних загарбницьких (а також міжусобних) воєн. У політиці переважала військова демократія. Відносини між народом і правлячою верхівкою (князівством) нагадували європейські. Князі мали дружини, які захищали народ, що займався землеробством. Велике значення надавали укріпленим містам, навколо яких формувалися поселення ремісників і селян: під час війни такі міста правили за укриття. Основу економічного й суспільного устрою Русі становила сільська громада, яка формувалася з вільних членів. Вільні селяни, ремісники й торговці, які мешкали на території князівства, забезпечували все необхідне для економічного розвитку країни.

Вершини могутності й культурного розвитку держава досягла в X–XI століттях, об'єднавши під владою Києва та прийнявши християнську православну віру. У будівництві до цього часу практично не використовували камінь – будували з дерева, якого було вдосталь. Але археологи відзначають, що в середині X століття дерев'яне будівництво стає багатшим і масштабнішим, житло перетворюється на хорони, з'являються гридниці – зали при княжих палацах, що вміщають безліч народу. Постають і пам'ятки цивільної архітектури – кам'яні палати великого розміру: багатокімнатні, двоповерхові, з великими прогонами склепін і багатим внутрішнім оздобленням. Спостерігається швидке зростання Києва: за півстоліття (з часів Володимира до правління Ярослава) площа міста збільшилася в шість разів. Київ став однією з найбільших столиць Європи – у ньому налічувалося понад 400 церков, вісім ринків і «народу ж невідома кількість».

Георгіївський собор Юр'єва монастиря в Новгороді (1119) – найрозвинутіше втілення князівського храму, хоча він і зведений у монастирі. Становлячи сплав кийівської традиції та наслідування Софії Новгородської, він перевершив за розміром Софійський собор, а також був індивідуалізований творчою волею зодчого – майстра Петра

Софія Київська, 1037 р.

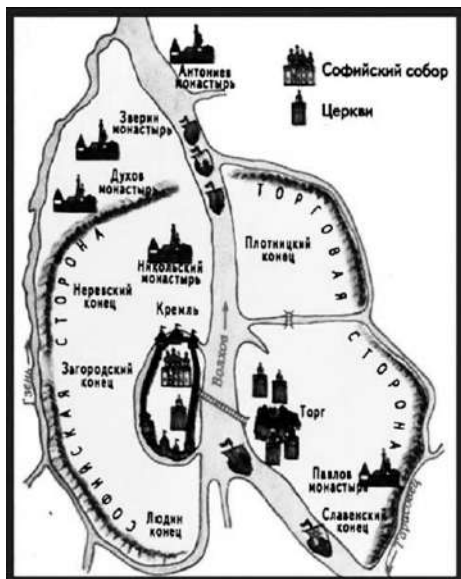

План Київського дитинця на тлі сучасної мережі вулиць

Варіант реконструкції міста Володимира, початок XII ст.

Панорама стародавнього Києва, XI ст. (один з варіантів реконструкції, що базується на археологічних даних і вірогідній чисельності населення)

Софійський собор у Великому Новгороді (будівництво тривало з 1045 по 1052 р.). Схематичний план міста того часу в межах укріплених стін

Розвивалися й інші міста – суперники Києва. Мережа міст Русі була закладена ще раніше, але з'являлися й нові, що мали оборонне значення чи виникали внаслідок об'єднання кількох зростаючих поселень. Засади розташування міст не змінювалися протягом століть: зазвичай їх зводили на мисі при злитті річок, укріплені дитинці будували на височині, чіткого планування вулиць не робили.

У X–XI століттях були закладені основи архітектури, яка значно відрізнялася від західноєвропейської і, просунувшись на схід, отримала розвиток на всій величезній території Росії. Наприкінці X століття в Києві звели першу кам'яну церкву – Десятинну, у 1037 році – Софію Київську, центральну громадську будівлю міста. Хоча в її архітектурі використано візантійські зразки, композиція споруди, оформлення інтер'єрів і низка будівельних прийомів – оригінальні знахідки київських зодчих. Софія Київська, а також побудовані у другій половині XI століття Софія Новгородська, Чернігівський Спасо-Преображенський собор, Велика Успенська церква Києво-Печерського монастиря й інші храми, що не збереглися, протягом наступних століть слугували взірцем для культового та громадського будівництва. І 1000 років по тому вони не втрачають видатного значення.

Утім уже через 100 років могутня Київська держава розпалася та зникла з мапи. Причини занепаду типові – вони неодноразово повторювалися в історії: міжусобиці й розорення країни народами, які перебували на нижчому щаблі політичного й економічного розвитку.

ЗМІЦНЕННЯ МОСКОВІЇ (XV – початок XVI століття)

У будівництві Успенського собору вперше було застосовано глибоке закладення фундаменту (понад 4 м), під який попередньо забили дубові палі. Уперше також було застосовано механізацію будівельних робіт: цеглу й камінь піднімали не вручну, а спеціальною підйомною машиною.

Історія російської архітектури, 1951 р.

Тільки в середині XIV століття слов'янські землі звільнилися від монголо-татарської загрози й залежності. До цього часу центр православ'я перемістився з Києва до Москви. Зміни відбулися і в менталітеті народів, які споконвічно населяли слов'янські території. Будівництво «здрібніло» навіть у Новгороді та Пскові, не поневоленіх Ордою. Більшість міст і поселень навколо Дніпра, включно з Києвом, занепали, лише на заході з'явилося значне місто Львів. Проте архітектурні та будівельні принципи, втілені в пам'ятках Київської Русі, зберігалися та розвивалися, хоча й на інших землях.

Уже до початку XIV століття навколо Московського князівства утворилися нові укріплені поселення й монастирі. Розширення територій і об'єднання князівств навколо Москви сприяли становленню нової централізованої держави. Зміцнилася православна віра. У Москві розмістився новий релігійний центр – вона стала місцем перебування митрополита Київського і Всієї Русі, глави православної церкви. Вдалося відстояти кордони на заході й південному сході.

*На європейських
мапах західна
частина Русі до
середини XVIII ст.
звалася Московією
або Московською
Тартарією.
Московський цар
звався правителем
Московської
Тартарії або
герцогом (князем)
Московським*

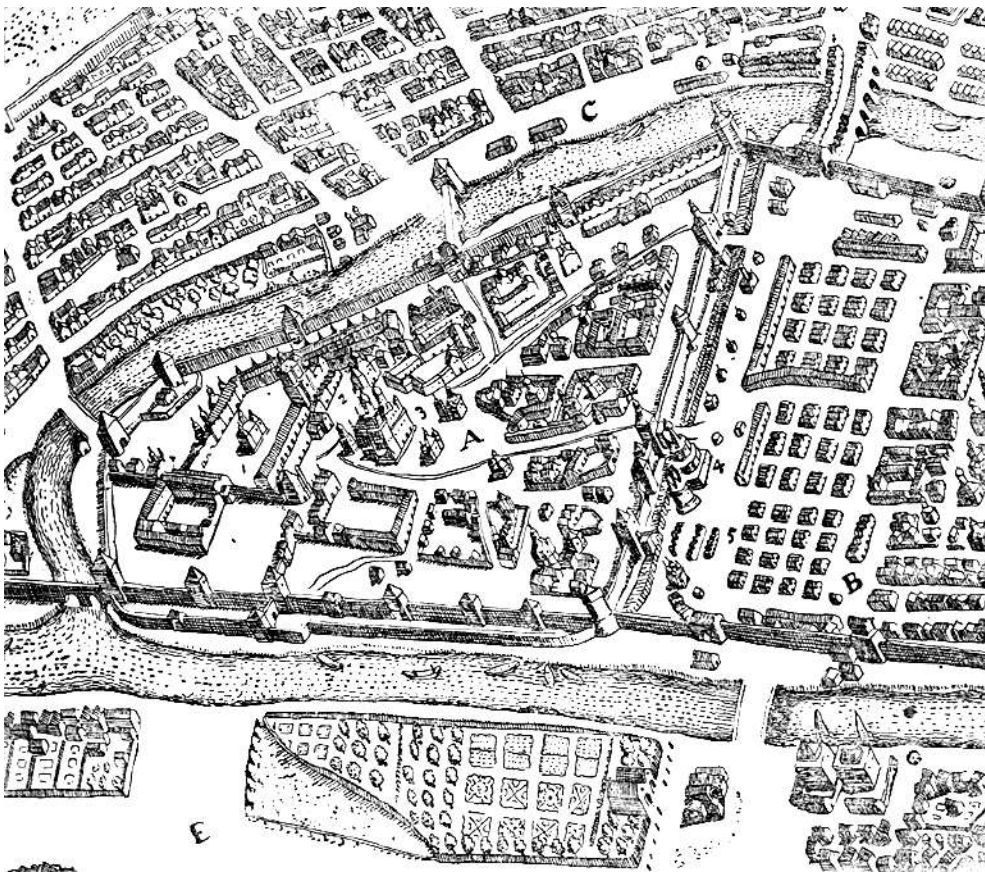
Шлях до Московського кремля поблизу Іверської брами, акварель початку XIX ст.

Економіка країни підтримувалася значною мірою за рахунок внутрішніх ресурсів. Централізована московська влада, що встановилася в середині XV століття, дозволяла зосередити в міській казні чималі кошти. Єдина церква також могла дозволити собі великі капіталовкладення.

Відродилося містобудування. Навколо Москви зростали міста: Твер, Смоленськ, Рязань, Нижній Новгород, Суздаль, Ростов Великий, Ярославль й інші, що існують і нині. До кінця століття вони стрімко розвивалися та забудовувалися. Але наймасштабніше будівництво вже в середині XIV століття здійснювалося в Москві та її околицях.

Тоді ж, за князювання Івана Калити, у Москві з'явилися перші кам'яні споруди: Успенський і Архангельський собори, Івановська дзвіниця (до наших днів не збереглися). Місто було обнесено дубовими стінами. А через півстоліття вже збудували нові – білокам'яні.

Але це була лише прелюдія. З початку XV століття масштаби будівництва зростають. Крім того, його значною мірою підпорядковують державним цілям і здійснюють державним коштом, чого не було в жодній іншій європейській країні. Утім з каменю зводять не лише культові, але й цивільні споруди. Кам'яне будівництво палат дозволене багатим купцям і духовенству.

Кремль і Красна площа на
плані Москви Меріана
(1638), фрагмент.
На плані Москву
відображено в межах
Садового кільця.
Вважається, що план
Меріана – повторення плану
невідомого протографу, що
грунтується на обробці
картографічного матеріалу
початку XVI ст.

Через збільшення обсягів будівництва, щоб здешевити споруди, усе ширше застосовують цеглу. На державному рівні вживають заходів, щоб підняти технічний та естетичний рівень архітектури. Крім місцевих майстрів до роботи запрошують архітекторів високої кваліфікації з Італії. При цьому в Московії ревно стежать за збереженням у культових споруд рис старовинної архітектури Русі, аж до того, що відправляють іноземців вивчати пам'ятки давнього зодчества, що збереглися в старих містах.

На початку XV століття Москву задля захисту від ворогів обнесли двома півкільцями монастирів-фортець: з валами, дерев'яними стінами та вежами. Собори в монастирях будували з каменю, і деякі з них збереглися до наших днів: собор Андроникова монастиря, Успенський собор у Звенигороді, Троїцький собор Троїце-Сергієва монастиря. Тоді й склалася радіально-кільцева структура міста з Бульварним і Садовим кільцями, що збереглася дотепер. Наприкінці століття значну зону навколо Кремля звільнили від житлової забудови й перепланували. А ще реконструювали вузькі й покривлені московські вулиці.

У другій половині XV століття здійснили масштабні роботи з перебудови Московського кремля. Звели Успенський собор (головна споруда Кремля, призначена для найважливіших державних церемоній), Благовіщенський собор (домова церква московських князів), Архангельський собор, Великий кремлівський палац, Грановиту палату з найбільшим залом у країні, площею 460 кв. м. Побудували потужні кремлівські стіни й башти. Кремль перетворився на неприступну фортецю й водночас на видатний архітектурний ансамбль. У цей час сформувалася не тільки московська архітектурна школа, але й значною мірою містобудівна, ґрунтована на жорсткому державному регулюванні забудови.

Хоча в країні працювало чимало закордонних архітекторів, національні, самобутні риси повністю зберігалися як в архітектурі й містобудуванні, так і в будівельній справі, хоча провідні технічні здобутки Заходу радо використовували. Пам'ятки того часу, яким пощастило зберегтися, стали унікальним національним надбанням країни.

У XVI столітті, одному з найскладніших в історії Росії, будівництво вирізнялося значно меншим розмахом. Тільки через 100 років воно знову активізується. А в наступні століття зовнішній вигляд і типологія російської архітектури значно зміняться.

РОЗКВІТ ІМПЕРСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ (XVIII ст.)

Художник не повинен був принижувати розум свій для прикрашання дрібничками будинку якої-небудь багатії людини за її смаком, бо всі художества відповідали думкам усього народу.

П. Чекалевський. Міркування про вільні художества, 1792 р.

Будинки стали прикрашатися позолотою, шовковими шпалерами у всіх кімнатах, дорогими меблями, дзеркалами. Усе це приносило задоволення самим господарям, смак множився, наслідування розкішним народам зростало.

М. М. Щербатов, середина XVIII ст.

На початку XVIII століття Росія стає імперією. У країні відбуваються перетворення, спрямовані на прискорення економічного й політичного розвитку. Значно розширюються зв'язки із Західною Європою, європейський досвід впроваджується в економіці, соціальному житті, культурі. Розвиваються наука та виробництво. Порівняно з минулими століттями зменшується значення церкви, проте зміцнюється становище дворянства й купецтва. Країна стрімко багатіє та розширює кордони.

Жорстка імперська політика дозволяє контролювати значну частину грошових потоків і зберегти провідну роль держави в усіх галузях економічного й суспільного життя, у тому числі в будівництві. Зростає потреба в містобудівному освоєнні нових земель, зведенні будинків з новими функціями – адміністративних, навчальних, виробничих.

Росія переживає підйом – можливо, найзначніший за всю свою історію. І в неї вистачає коштів, щоб здійснювати амбіційні, масштабні плани. Самодержавство контролює країну, але все ж поряд з державними капіталовкладеннями в економіці збільшується частка приватних інвестицій. Кошти вкладають не тільки у світські споруди, палаци та садиби, але й у заводи, мануфактури, а також у будівництво об'єктів утилітарного призначення: торгових, складських і навіть селищ для робітників. Культове будівництво дещо скорочується й теж здійснюється переважно коштом багатих приватних замовників. З початку століття і будівництво, й архітектура істотно змінюються порівняно з минулими часами. Інвестиційний підйом одночасно з культурною перебудовою триває з невеликими спадами понад 100 років.

Докорінно змінюється організаційне ставлення до будівництва. Великі масштаби та необхідність виконання завдань у найкоротші терміни вимагають нової організації будівельної справи. Розширюється виробництво цегли, цементу, каменю, скла, матеріалів з деревини. Царськими розпорядженнями впроваджуються вогнестійкі матеріали й інші заходи для збільшення вогнестійкості будівель. Швидко вдосконалюються методичні засади будівництва, передусім завдяки використанню європейського досвіду.

Спеціальності архітектора й будівельника вимагають серйозного навчання, і ці професії, що раніше не виокремлювалися, тепер вважаються різними. Архітекторам тепер потрібні не лише практичні знання, як було в минулому, але й теоретичні. У 1709 році організовують Канцелярію від будівель, яка займається питаннями будівництва, і на базі якої відкривається перша в Росії архітектурна школа. Її учні працюють під керівництвом майстрів, кращих з них відправляють учитися за кордон.

Так була вихована плеяда перших російських архітекторів-професіоналів. У 30-х роках XVIII століття вони переклали праці Палладіо та написали власний підручник з архітектури – «Посада архітектурної експедиції». А до кінця століття в Росії з'явилися свої маститі теоретики й практики архітектури, яких визнавали та якими захоплювалися і в Парижі, і в Римі.

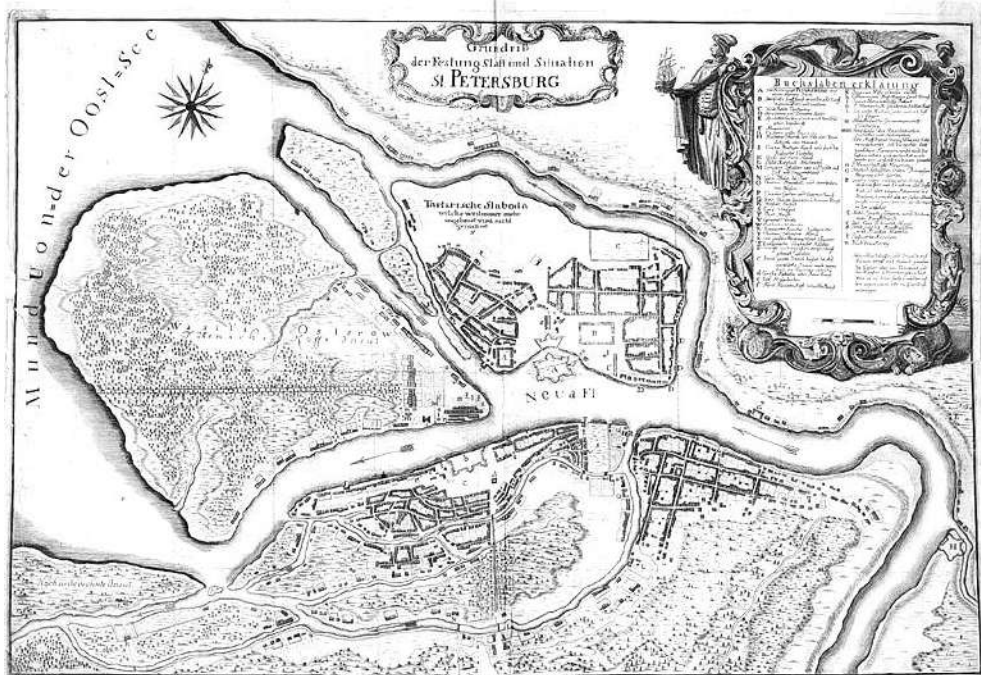
Якщо в XVII столітті російські зодчі працювали без креслень, керуючись досвідом і історичними зразками, то починаючи з петровських часів вони використовують креслення, а потім і макети. Відтепер замовник може спочатку побачити споруду на папері та затвердити її, поставивши підпис. З'являються паростки типового проектування. Ще за Петра почали проектувати й будувати типові житлові будинки для різних верств населення, від бідних до заможних, а затверджував типові проекти сам імператор. Потім державні плани житлової забудови й адміністративних центрів багатьох російських міст розробляли будівельні комісії та канцелярії. Щоправда, багато планів, розроблених на державному рівні, так і залишилися на папері чи були реалізовані лише частково.

Особливо відчувається розмах у галузі містобудування. На початку століття за нетривалий час була створена нова столиця Росії. Згідно з планом крім палаців, адміністративних будівель, фортеці та виробничих споруд у Петербурзі коштом держави зводили й масове житло. Міста будували по всій Росії. За петровських часів це були

переважно фортеці, які відповідали новітнім засадам фортифікаційного будівництва: Азов, Таганрог, Кронштадт, Шліссельбург, Єкатеринбург. Багато міст постає на Уралі, де сформувався особливий тип промислового поселення — заводу-фортеці, захищеного валами й частоколом.

У другій половині XVIII століття через збільшення населення країни й територій будівництво стає особливо інтенсивним. У Москві починають спорудження водопроводу, будують мости й набережні. На нових землях створюють системи промислових і військових міст. В останню третину століття було розроблено понад 400 проектів планування міст, і лише в Україні з'явилося близько 500 великих населених пунктів.

Розширюється типологія цивільного будівництва, за зразковими проектами здійснюють рядову житлову забудову, зводять парадні ансамблі головних міських площ. У цей час формується містобудівне законодавство, розробляють і впроваджують засади регулярності, ансамблевості, узгодженості й порядку. Будівництво та благоустрій міст «задля праці й користі» городян не зустрічають перешкод: держава має можливість використовувати для цього будь-які землі.

Генеральний план Санкт-Петербурга за проектом
Жан-Батиста Леблона, 1717 р.

За своїми масштабами такі містобудівні роботи не мали в той час аналогів у Європі.

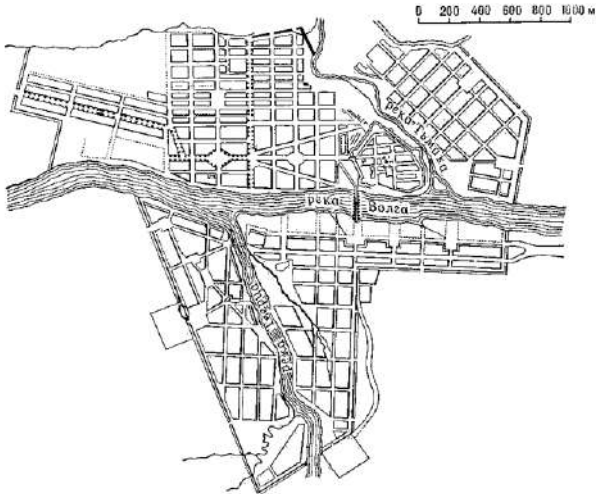
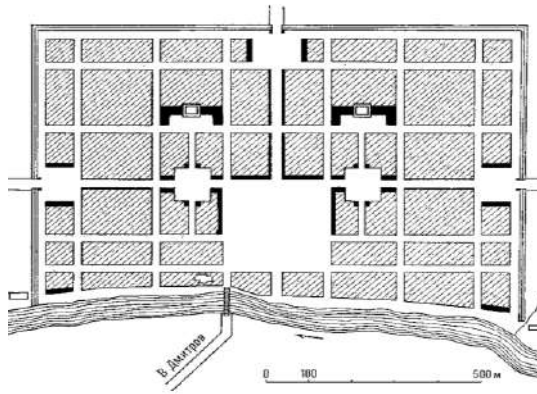
В архітектурі європейські запозичення поступово, зважаючи на потреби часу, переробляються в новітні стильові рішення, що поряд з європейськими рисами зберігають особливості стародавнього місцевого зодчества. Цей процес був започаткований під час зведення Петербурга. Державний, громадський і практичний характер будівництва часів Петра привніс у нову російську архітектуру раціональність і чіткість композиції. У середині століття особи, наближені до імператорського двору, з розмахом закладали палацово-паркові ансамблі, у яких залюбки використовували прийоми бароко. Ще пізніше, наприкінці століття, утвердився урочистий класицизм.

Кожен із цих періодів відзначений архітектурними пам'ятками, що відповідають рівню світової класики та становлять національне надбання сучасної Росії. Показово, що реформи в галузі архітектури та будівництва, як, утім, й економічні, відбулися в країні вражаюче швидко.

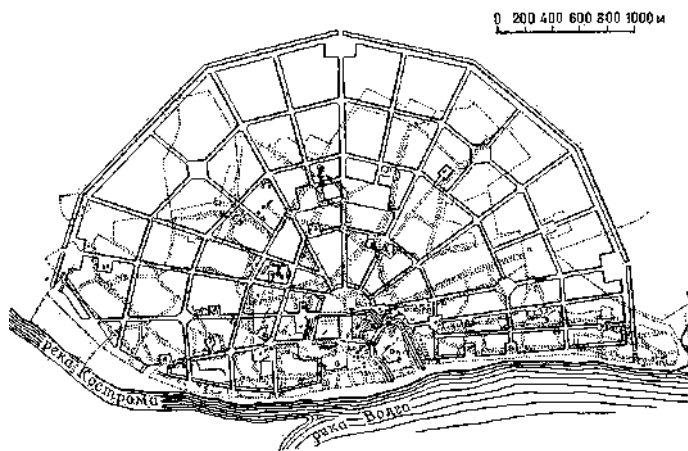
Москва на початку XVIII ст. У центрі міста, щоб перешкоджати поширенню пожеж, законодавчо впроваджували будівництво із цегли, а дерев'яні споруди забороняли

План Богородська
(нині Ногінськ),
затверджений
у 1784 р.
Прямокутна
система планування

План Твері, 1763–
1767 рр. Поєднання
трипроменевої
системи планування
та прямокутної
мережі кварталів

План
Костроми,
1781–1784 рр.
Віялоподібна
система
планування

Регулярні системи планів російських міст, закладених у XVIII ст.

*Загальний
вигляд міста
Миколаєва
наприкінці
XVIII ст.
Гравюра*

До кінця століття формується типово російський варіант міської та заміської садиби. Такі комплекси зводять на своїх землях розбагатіли дворяни. До складу садиби входить показний панський будинок і ландшафтний парк. На початку XVIII століття перевагу віддають французькому регулярному плануванню, потім виникає мода на англійські пейзажні парки. Будівництво садиб охоплює і центр, і провінції Росії, але з особливим розмахом воно ведеться навколо Москви. Архітектурні та ландшафтні рішення ґрунтуються на закордонному досвіді, враженнях від розкішних палацових комплексів Петербурга, а також на місцевих традиціях і природних умовах. Звідси виникає різноманіття відтінків, прийомів, національний і романтичний колорит, характерний для історичних російських садиб.

Будівельні технології також удосконалюються. Набувають поширення купольні кам'яні та цегляні перекриття великого діаметра: наприклад, будівля Сенату в Московському кремлі мала найбільший купол з усіх побудованих у XVIII столітті. Широко використовуються такі прогресивні матеріали, як чавун і сталь, яких у Росії вистачало.

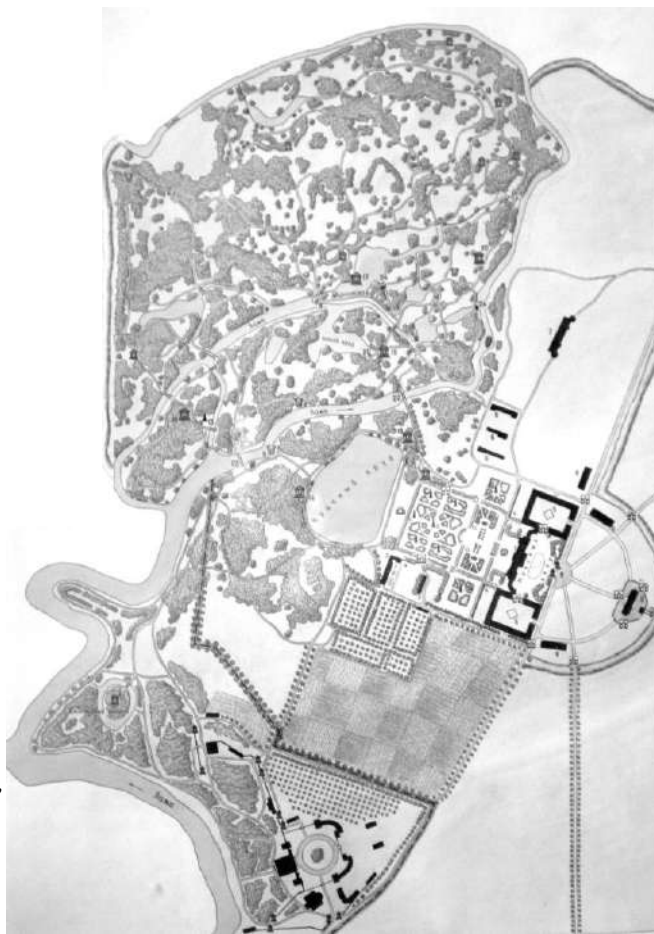
Таким чином, російська архітектура XVIII століття за своїми художніми якостями та прогресивними технологіями швидко зрівнялася з європейською архітектурою, яка мала значно давнішу історію та багатший будівельний досвід.

Протягом наступного століття в будівництві спостерігалось затишшя, що супроводжувалося експлуатацією архітектурних досягнень минулого та вдосконаленням технічних засобів. Але якісного прориву не сталося, засади ансамблевого містобудування втратили актуальність. У політичному й економічному житті також тривала стагнація. А потім настали нові часи.

Садиба
Чернишових і
Гончарових в
Яропольці,
1780 р.,
архітектор –
В. Бажов.
Сучасний вигляд і
генеральний план

На території
Чернишових
розташовувалися
палац з каре
господарчих будівель,
Казанська церква
із дзвіницею,
оранжерея
з басейнами, сім
паркових павільйонів,
причал, гребля, міст,
млин, обеліски на
честь Катерини II
і А. П. Румянцева,
колонада.
На території
Гончарових був
будинок із флігелями
і напівциркульними
корпусами навпроти,
церква, мисливський
будиночок, оранжерея,
театр, альтанка
на острові, банний
будиночок, будинок
управителя

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ (кінець XVII — початок XVIII століття)

Малоросія після свого звільнення від Польщі становила за типом соціальної організації військовий табір на демократичній підкладці. Рівність прав і обов'язків була повна: кожен міг займати з невичерпного запасу вільних земель стільки, скільки міг захопити вільним трудовим захватом, кожен міг брати участь у виборі уряду, починаючи із сільського отамана, закінчуючи гетьманом, кожен міг бути обраний до всякого уряду.

А. Єфименко. Малоруське дворянство, кінець XIX ст.

Будівельна історія України бере витоки з часів Київської Русі, коли були побудовані перші кам'яні церкви. Цей будівельний бум був першим, але не останнім. З Києва засади просторової організації та техніка зведення храмів поширилися від Галичини до Суздальської землі. Надалі зв'язки з Росією зберігалися, але будівельна історія України істотно відрізняється від російської. Україна — центр і водночас околиця Європи — стала майданчиком, на якому взаємодіяли православна, католицька, іудейська й мусульманська культури. Сусідні держави впливали на будівництво на українській території та втягували країну в перипетії свого економічного й політичного життя.

Після падіння Київської Русі будівельна активність України до початку XVI століття перемістилася на захід, у регіони, які перебували під владою Польщі, Литви, Молдови, Угорщини. І хід будівництва на українських територіях у той час багато в чому визначався політикою, економікою й архітектурними напрямками переважно католицьких країн. Подніпров'я довгий час спустошували військові дії з мусульманськими країнами — Кримським ханством і Туреччиною. Поділля, Волинь, Галичина теж неодноразово ставали ареною жорстоких воєн. Тож міста та поселення, що виникали на цій великій території, не отримували значного розвитку та періодично занепадали.

Православна церковна архітектура, якій важко було конкурувати з католицькою, втратила презентативність, бані подрібнішали та зникли зовсім, конструкції будівель спростилися. Темою мурованого будівництва стали оборонні споруди й укріплені замки, якими володіли польські, литовські та нечисленні українські магнати — володарі навколишніх сільськогосподарських земель. У цивільному будівництві зазвичай використовували деревину. Від тих часів збереглося небагато, переважно фортифікаційні об'єкти.

Але був в Україні період, коли будівельна діяльність активізувалася, архітектура та містобудування набули самобутніх рис і сформувався унікальний український архітектурний стиль – українське (або козацьке) бароко. Це сталося під час Гетьманщини.

Наприкінці XVII століття визвольна війна, що тривала в Україні з перервами майже 60 років, призвела до поділу країни по Дніпру між Росією та Польщею. Лівобережна Україна, що об'єдналася з Росією, стала, однак, не частиною імперії, а її незалежним, автономним союзником. Національна українська держава – Гетьманщина – проіснувала до середини XVIII століття. Цей період позначився перебудовою політичних й економічних відносин у країні, розширенням міжнародних зв'язків України, а також демократичністю релігійного та суспільного життя. Сформувалася нова національна еліта (замість польських магнатів), розпочався небачений перерозподіл власності та землі, активізувалися підприємливі люди, відродилася система освіти. Настав справжній будівельний бум, який з різною інтенсивністю тривав близько 70 років. У типологічному та стильовому плані архітектура за цей час змінилася. Її характерні, суто національні риси відобразили атмосферу громадського підйому.

Українські гетьмани законодавчо заохочували міграцію українців на нові землі Лівобережжя. Багато люду прибуло з правого берега Дніпра. На східних територіях сотнями закладали нові поселення, відновлювали й розширювали старовинні міста, зруйновані війною, будували фортеці. Так, на Слобожанщині за 30 років (у 50–80-ті роки XVII століття) внаслідок масового переселення народу із західних українських земель на східні постало більше 150 міст і безліч оборонних споруд – фортець й укріплень. Швидкими темпами забудовувався Київ. Тут, а також у Глухові та Батурині велося масштабне кам'яне будівництво. Вільне планування міст, притаманне давньослов'янським поселенням, тісно пов'язане з ландшафтом, отримало подальший розвиток. (У Східній Україні принципи містобудування кардинально відрізнялися від прийнятих на західних землях, де переважало регулярне планування й чіткий розподіл міської території на невеликі ділянки під забудову.) З'явилися професійні містобудівники, які знали, як вибирати місце для нового поселення та як його будувати. Колектив таких фахівців упродовж двох років зводив нове укріплене місто з житловими, громадськими, культовими спорудами. Закладене в той час просторове рішення міст зумовило їхню своєрідність і напрями розвитку в наступні століття.

Збільшилася поверховість і монументальність споруд, значно розширилася типологія будівель. Великі обсяги будівництва були зумовлені не лише необхідністю, зокрема ліквідацією воєнних руйнувань і міграцією населення. Показово, що архітектура стала елементом престижу замовника. Почастішало кам'яне та цегляне будівництво: нова еліта не скупилася на капітальні вкладення. Замовники були різні. Толерантність суспільства – національна й релігійна – дозволяла мешкати в Україні людям різних національностей і будувати храми різних конфесій: православні й уніатські церкви, костели, синагоги, кенаси. Переважала різноманітність архітектурних стилів. Країну заповнили європейські архітектори: нідерландські, німецькі, але здебільшого італійські. Працювали також відомі архітектори з Росії та, звісно, місцеві.

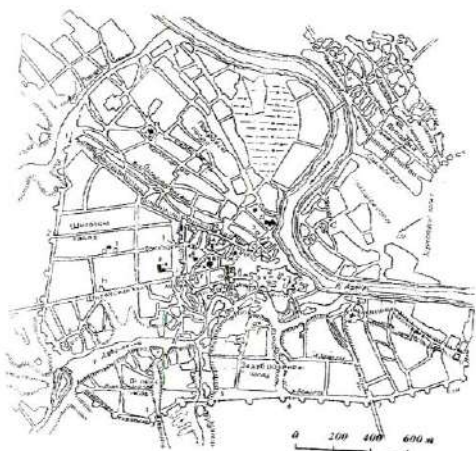
Українська архітектура активно збагачувалася світовим досвідом. Місцеві майстри відвідували Європу й привозили звідти книги з архітектури. Зріс соціальний статус архітектора, збільшилося значення його освіти. Хоча до початку XVIII століття місцеві зодчі ще будували не за кресленнями, а за зразками та «вербальними планами».

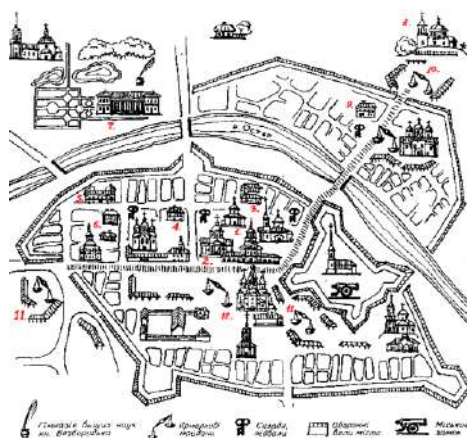
Гетьманщина в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Україна була розділена на Лівобережну (під владою Росії) і Правобережну (під владою Речі Посполитої). Обидві частини України мали автономні права, які на Правобережжі невдовзі були скасовані. Гетьманщиною звалася Лівобережна Україна. Південне Подніпров'я перебувало під юрисдикцією Османської імперії

Українське бароко стало наочним втіленням суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Гетьманщині. Архітектура бароко панувала в цей час у Європі — експресивна, католицька за духом і така, що вільно трактувала ордер. Українські майстри пристосовували її до місцевих умов, православних канонів та естетичних забаганок замовників, надаючи ордеру, народженому в Італії, суто декоративного значення. У культовому будівництві зразком залишалася архітектура Київської Русі, але й вона збагатилася новими конструктивними й естетичними елементами. У забудові переважали врівноважені композиції з виразними висотними домінантами, збільшилося значення силуету, об'єми та поверхні набули пластичності. Естетика місцевого дерев'яного будівництва, яке залишалося актуальним для менш заможних замовників, була органічно перенесена на кам'яні споруди. З'явилися нові конструктивно-типологічні елементи, наприклад грушоподібна форма купола. Стався якісний стрибок і в техніці будівництва, і в креслярській справі.

Культове будівництво набуло небачених масштабів. По всій території Лівобережної України на кошти сільських і міських громад звели безліч храмів. Це будівництво також підтримувала й фінансувала керівна верхівка суспільства — гетьмани та козацькі старшини. Так, за 21 рік гетьманування Іван Мазепа власним коштом заклав і реконструював близько 40 храмів, реалізуючи свою національну державну програму.

План Могильова другої
третьої XVII ст.,
реконструкція
А. Квітницької

План Ніжина кінця
XVII ст., одного з великих
міст Лівобережної
України

Були побудовані Богоявленський і Микільський військовий собори в Києві, Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, Троїцький собор у Чернігові, Вознесенський собор у Переяславі й інші відомі пам'ятки українського зодчества. Мазепа фінансував реконструкцію Софії Київської, нове будівництво та реконструкцію в Печерській лаврі, у тому числі Успенського собору. Ансамбль визначної православної святині набув нового, вражаючого вигляду та розширився. Завершеність він отримав зі зведенням у 1747 році Великої дзвіниці. Поява такої потужної споруди, як, утім, й інших значних будівель Києво-Печерської лаври, у складних геологічних умовах київських пагорбів – одне зі свідчень майстерності архітекторів, які працювали на території України.

У зв'язку з формуванням державності й активізацією господарської діяльності розширилася типологія цивільних будівель. Зводились урядові установи, полкові канцелярії, будівлі судів, ратуші, магістрати, академічні та житлові корпуси навчальних закладів. Було також посилено й модернізовано згідно з новими фортифікаційними засадами багато фортець Лівобережжя та Слобожанщини: Глухова, Києва, Чернігова, Переяслава тощо.

У середині XVIII століття, уже наприкінці періоду національного підйому, постали такі шедеври, як Андріївська церква та Брама Заборовського в Києві, собор Різдва Богородиці в Козельці та ін. Цей період пов'язаний із творчістю видатного українського зодчого І. Григоровича-Барського та групи визначних архітекторів з Росії. У середині XVIII століття в Києві за російським зразком були побудовані Маріїнський і Кловський палаці.

Пам'ятки цієї епохи становлять значну частину української культурної спадщини. І показово, що в Західній Україні, яка перебувала під впливом Польщі, будівництво в цей час переживало тривалу стагнацію.

Розквіт української архітектури продовжувався до середини XVIII століття. Потім країна втратила незалежність, міста занепали (наприклад, чисельність дворів у Києві зменшилася з 15 тис. наприкінці XVII століття до 6 тис. наприкінці XVIII століття). Надалі будівельна історія України була пов'язана з Росією, і на українській території відчувався російський будівельний бум. Поступово імперська влада взяла під контроль спорудження кожного будинку й ансамблю на території України. Архітектуру тут створювали фахівці, які здобули освіту в Петербурзі.

План Києва на початку XVIII ст. Населення міста становило близько 30 тис. осіб, забудова була переважно дерев'яною. Завдяки Києво-Могилянському колегіуму Київ мав високий статус як центр освіти, науки, літератури

*Микільський військовий собор
Пустинно-Микільського монастиря,
кінець XVII ст. Знищений у 1934 р.*

*Богоявленський собор Києво-
Братського монастиря, кінець
XVII ст.. Зруйнований у 1935 р.*

Після приєднання до Росії будівництво в Україні відображало тенденції, притаманні імперії, зберігаючи місцевий колорит з відтінком провінційності. Будівництво тих часів цілком можна розглядати як складову процесів, що відбувалися в Росії.

Продовжувалося зростання міст, але тепер уже використовували регулярну схему планування (хоча сповна це вдавалося тільки в нових містах півдня України – головному тогочасному будівельному майданчику Росії). Центральні площі навіть невеликих населених пунктів прикрашали парадними ансамблями. Наприкінці XVIII століття і в Східній Україні настав час будівництва розкішних садиб і ландшафтних парків за участю видатних російських архітекторів. А потім настали загальноімперські часи застою.

В історії Східної Європи були й подальші періоди активізації будівництва. Один з найпоказовіших – друга половина XIX – початок XX століття. У цей час швидкими темпами зростали міста, будувалися залізниці, фабрики, великого розмаху досягло житлове й громадське будівництво. Наприклад, тільки в Полтавській губернії за часів Столипіна було зведено близько 300 капітальних шкіл, а населення міст півдня та південного сходу України побільшало в 10–20 разів.

Однак цей період цілком відповідає загальноєвропейським тенденціям. Він пов'язаний з розвитком нових економічних відносин, що змагалися в Росії та її колоніях (однією з яких була Україна) з патріархальним устроєм і не були суто російськими чи українськими. Утім нові відносини зазнали краху, і ситуація повернулася у звичне русло – до суворого державного регулювання. Наступний, радянський період також вирізнявся будівельним розмахом, але оцінити його рівень сьогодні важко через близьку часову перспективу.

Історія Росії та України не така давня, як європейська, і, можливо, у світовому масштабі їхні будівельні досягнення не виглядають видатними. Не виключено, що більш масштабні звершення в галузі будівництва й архітектури у країн цього регіону ще попереду. А поки епізоди їхньої будівельної історії демонструють сплески активності кожні 200–300 років.

Показово, що архітектура Київської Русі попри нетривалий розквіт і подальший 400-річний період застою стала підґрунтям тисячолітнього становлення російського й українського зодчества.

Це говорить про її величезну духовну силу: можливо, при її створенні економічні мотиви будівництва були незначними порівняно з духовними. Вона створювалася для задоволення не матеріальних, а ідеальних потреб (у сучасному світі ці потреби виродилися в поняття престижу). І розпад могутньої розвиненої держави, що настав за непродуктивним і збитковим, але вражаючим і розрахованим на вічність будівництвом, лише підтверджує закономірність.

Але всі наступні епізоди будівельної історії Росії та України не викликають сумнівів у їхній матеріальній продуктивності. Усі вони сприяли зміцненню держави. Навіть постійні війни не заважали будувати, настільки великою була потреба у створенні життєвої інфраструктури. Хоча найбільш активні й художньо виразні періоди все ж припадають на спокійніші й економічно сприятливіші часи. Саме в ці часи формуються стильові особливості архітектури, а приватне будівництво отримує значну свободу.

Що ж стосується політичної складової, то між тотальним державним регулюванням і демократичними свободами Росія незмінно обирала перше. Це не позначилося негативно ні на обсягах будівництва, ні на якості архітектури, а на містобудування вплинуло вочевидь позитивно. Серед пам'яток як громадського, так і приватного будівництва є видатні об'єкти, що стали національним надбанням і слугують народу дотепер. А містобудівні перетворення, особливо зведення й розвиток нових міст, навряд чи відбувалися б такими швидкими темпами без направляючої державної волі. Розташовані в стратегічних місцях, нові імперські міста з часом не занепадали, а демонстрували значний розвиток.

Утім і в цьому питанні немає однозначності: коротка історія української демократії ілюструє вражаючі можливості більш м'якого регулювання містобудівних процесів і застосування приватної ініціативи в містобудуванні. І хоча більшість зведених у гетьманській Україні містечок не набули значного розвитку, вони існують дотепер, створюючи мережу культурних і торговельно-промислових осередків на тлі аграрної території.

Мабуть, гнучкість підходів до створення міст – від прийняття політичних рішень до об'єднання зусиль незалежних осіб – забезпечує різноманіття типів міських осередків і зрештою стійкість урбаністичної системи території чи держави. Адже ті чи інші міста часом занепадають, а потім відновлюються. Що ж спричиняє такі коливання?

Розділ III

ФЕНОМЕН БУДІВЕЛЬНИХ БУМІВ

Навіть побіжний погляд на історію розвитку та занепаду міст, будівництва непересічних і масових споруд, що збереглися дотепер чи залишилися в спогадах, виявляє деякі закономірності цих процесів.

Періоди підвищеної будівельної активності, помітні в історії держав, мають чіткі часові межі, іноді вельми вузькі. У такі часи інтерес до будівництва в суспільстві різко зростає, і з пересічної справи, необхідної для підтримання життя, зведення споруд перетворюється на пріоритетну галузь вкладення коштів. Будівельна й архітектурна діяльність (а це майже одне й те саме, адже ще нещодавно архітектор вважався й будівельником) стає родзинкою політичної програми, основою бізнесу, модою, а для окремих особистостей – пристрастю. Однак наслідки будівельного буму можуть різнитися. В одних випадках інфраструктура міст вдосконалюється на користь сучасників і прийдешніх поколінь. В інших – після будівельного ажіотажу настає суспільна криза, іноді тотальна, аж до розпаду держави. Не можна стверджувати, що саме будівництво є тому причиною, скоріше в ньому втілюються наявні в суспільстві небезпечні тенденції.

ПРОДУКТИВНІ ТА ПРЕЗЕНТАТИВНІ ПЕРІОДИ БУДІВНИЦТВА

*Коли ми сьогодні захоплюємося архітектурою, скульптурою,
портретним живописом, ми, самі того не помічаючи, спостерігаємо
спокійну гордість міста, шалене марнославство принца,
нуворишество банкіра.*

Фернан Бродель. Граматика цивілізацій

Залежно від наслідків можна виокремити дві моделі періодів підвищеної будівельної активності (будівельних бумів). Перша –

продуктивний (економічний) бум. Для нього характерні виникнення та зростання міст, будівництво житла, розвиток інфраструктури в містах і в межах усієї країни. Суспільство потребує об'єктів такого будівництва, яке більш-менш інтенсивно ведеться, навіть якщо кошти обмежені. Тому в ці періоди іноді (але не завжди) зводять споруди невисокої якості, використовуючи недовговічні матеріали, що не потребують значних витрат. Зведені в такий спосіб споруди з часом можуть зникати, руйнуватися, але залишаються міста з їхньою інфраструктурою та плануванням, а також важливі містоутворювальні об'єкти (адміністративні, культові, виробничі тощо.).

Продуктивний будівельний бум зазвичай притаманний тим стадіям розвитку суспільства (наприклад, держави), коли зростає населення, міцніє економіка, розвиваються суспільні інститути. Що саме спричиняє розвиток – питання до наук, які вивчають виникнення та загибель держав, зміну економічних формацій. Але чинником, що лежить на поверхні, зазвичай стає взаємодія із сусідніми містами й країнами і, як наслідок, розвиток торгівлі. Релігія в цей період не чинить визначального впливу на типологію та інтенсивність будівництва. Але політика – так: часом будівництво стає одним з інструментів влади, яка прагне зміцнення держави, розширення її меж і впорядкування нових просторів.

Часові межі таких періодів часто розмиті. Зі спадами й підйомами вони можуть тривати 100–200 років. Зазвичай під час продуктивного періоду будівельної активності ресурси, навіть якщо їх достатньо, витрачаються економно, і будівництво розглядається не як пріоритетне капіталовкладення, а як засіб для створення вкрай необхідної інфраструктури життєзабезпечення. Зрештою таке будівництво зміцнює економіку суспільства та сприяє накопиченню його багатства.

Друга модель – презентативний (ідеологічний) будівельний бум. Для нього характерне будівництво, пріоритет якого – престиж чи ідеологічний вплив. Такий підхід, можливий як у державному, так і в приватному секторі будівництва, втілює прагнення підвищити престиж країни, міста, особистості серед навколишніх суспільств, оточення, населення держави, щоб зміцнити авторитет владних структур. З погляду потреб суспільства презентативне будівництво не є життєво необхідним і зазвичай провадиться за наявності надлишкових фінансових чи людських ресурсів. Вкладення в будівництво стають одним із пріоритетів для грошовитих громадян та правлячих верств, зводяться об'єкти високої якості. У більшості

випадків ці періоди позначені в історії чудовими архітектурними витворами. Ідеологія в ці часи важлива для життя суспільства, хоча власне релігійна складова зменшується. У поєднанні з тоталітарним режимом з його спроможністю зосереджувати необмежені кошти презентативне будівництво загрожує перетворитися на банальну гігантоманію.

Презентативний будівельний бум можна спостерігати в розбагатілих суспільствах, іноді в періоди зміни економічних формацій, коли зростання економіки сповільнюється, оскільки сформовані виробничі відносини вже вимагають змін, а нові ще не зміцнилися. Тоді кошти спрямовують не на розвиток, а на споживання. Саме настання презентативного періоду будівництва свідчить про те, що пік економічного розвитку пройдено. Сам по собі будівельний бум не є чинником наступних кризових явищ в економіці й політиці. Але складається враження, що ресурсам, які він відтягує, можна було б знайти застосування в інших, більш життєво необхідних галузях економіки, важливих для стабільності суспільства. Іноді цього не відбувається з ідеологічних причин, а іноді – через споживчі настрої, що панують серед населення.

Тривалість періоду презентативного буму залежить від кількості накопичених ресурсів, але довго він не триває – у середньому менше 100 років. Після цього настає крах формації, держави, режиму, втрачається економічна й політична незалежність. Однак навряд чи варто оцінювати презентативний будівельний бум як суто негативне явище. Адже саме в цей період з'являються славетні архітектурні шедеври, досягає найвищої якості будівництво, відбувається стрибок у розвитку будівельних наук і технологій. Таким чином, презентативне будівництво працює на майбутнє не менше, ніж продуктивне.

Як періоди будівельної активності позначаються на якісних і стильових характеристиках архітектури? Загалом створення шедеврів за відсутності коштів є нетиповим. А от їх наявність у суспільства зазвичай, хоча й не завжди, призводить до появи об'єктів архітектури високої якості. Якісна архітектура вимагає не тільки ресурсів, але й чіткої ідеології, високого рівня культури, умінь і традицій. Більшість із цих чинників у багатьох випадках поєднуються за часів презентативних бумів. Але формування нових архітектурних напрямів відбувається все ж під час продуктивного періоду, коли завдяки могутньому ідеологічному напруженню видатні пам'ятки створюються навіть без залучення надлишкових капіталовкладень. Швидко

виникають і поширюються нові художні зразки. У цьому процесі також важливі культурні взаємовпливи, досвід минулого, наявність технологій та економічний розвиток. Зі зміною характеру суспільства стиль, що не відповідає ідеології, замінюється іншим. Але яка саме ідеологія стимулює розвиток архітектури та створення шедеврів? Схоже, що будь-яка, крім антилюдської, спрямованої не на створення, а на руйнування. На щастя, такі ідеології – виняток.

ТИПИ ПЕРІОДІВ БУДІВЕЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ

У межах кожної моделі будівельних бумів можна виокремити декілька типів залежно від притаманних їм особливостей, пов'язаних з політичним та економічним устроєм держави. З давніх часів відомі три типи політичного устрою: автократичний (у крайньому вираженні деспотичний), імперський (режим, за якого влада належить аристократії чи олігархії) і демократичний (який передбачає доступ до влади для широких верств населення). До головних економічних чинників, що впливають на будівництво, можна віднести: підйом чи спад в економіці; приналежність земельних ресурсів; співвідношення державної, комунальної та приватної участі у фінансуванні робіт; спрямованість капіталовкладень за типологією споруд.

Тип 1.1. Продуктивно-деспотичний. Економіка на підйомі. Земля в значних обсягах належить державі. Фінансування будівництва змішане (і державне, і приватне). Основні об'єкти: інфраструктура життєзабезпечення, виробництва й управління, житло (яке здебільшого фінансується у приватний спосіб). Містобудування зазнає активного розвитку й тотально контролюється державою. Якість будівництва залежить від фінансування (у державних об'єктів воно зазвичай більше). Приклади: деспотії Стародавнього світу, Росія XVI століття, Росія XVIII століття.

Тип 1.2. Продуктивно-демократичний початковий. Економіка перебуває на початковій стадії розвитку. Земля громадська, але активно надається приватним особам (членам громад – іноді безоплатно). Фінансування будівництва приватне. Основні об'єкти: житло, виробнича інфраструктура, культові споруди. Виникають нові та збільшуються наявні міста. Державне регулювання будівництва відсутнє. Якість будівництва буває високою, хоча здебільшого це стосується об'єктів громадського призначення. Приклади: ранні Греція та Рим, Середньовіччя X–XII століть, Україна кінця XVII – початку XVIII століття, США середини XIX – початку XX століття.

Тип 1.3. Продуктивно-демократичний розвинений. Економіка перебуває в стані підйому. Земля належить приватним особам, у тому числі великим землевласникам. Фінансування будівництва переважно приватне, держава фінансує адміністративні й ідеологічні об'єкти. Державне регулювання будівництва слабе, відбувається хаотичне зростання міст, реконструкція, будівництво нових споруд замість застарілих. Основні об'єкти: житло, інфраструктура виробництва та життєзабезпечення. Якість будівництва й архітектури доволі висока. Приклади: Англія та Нідерланди XVI–XVII століть, США та Європа кінця XIX – початку XX століття.

Тип 2.1. Презентативно-деспотичний. Економіка перебуває в стані перегріву, виникають ознаки майбутньої стагнації. Землею переважно розпоряджається держава. Фінансування будівництва значною мірою державне. Будівництво та реконструкція міст здійснюються за жорсткого державного регулювання. Основні об'єкти: державна адміністративна, ідеологічна, військова інфраструктура, а також споруди ідеологічного призначення. Будівництво ведеться якісно, архітектура тяжіє до збільшення масштабів, будівельні технології сягають високого рівня. Приклади: пізні періоди держав Стародавнього світу, Німеччина в 30-ті роки XX століття.

Тип 2.2. Презентативно-імперський. Розвинена економіка в період стагнації чи зміни економічних формацій. Земля перебуває у володінні як приватних осіб, так і держави. Фінансування змішане, держава регулює будівництво, зазвичай у галузі містобудування. У містах здебільшого йдеться про реконструкцію. Основні об'єкти: приватна та державна інфраструктура управління, життєзабезпечення й ідеологічного впливу, військові споруди, приватні маєтки. Якість будівництва висока, в архітектурі зростає масштаб споруд. Приклади: Римська імперія I–II століть, Франція XVI–XVII століть.

Тип 2.3. Презентативно-демократичний. Економіка розвинена, але вже відчутні ознаки стагнації. Земля зазвичай перебуває в громадському та приватному володінні. Фінансування будівництва переважно приватне, іноді за участю держави. Проводиться реконструкція міст з урахуванням державного (чи комунального) регулювання. Основні об'єкти: презентативне приватне й публічне будівництво, інфраструктура управління та життєзабезпечення, житло. Якість будівництва й архітектури висока, технології розвинуті. Приклади: Стародавня Греція (класика), Київська Русь X–XI століть, Флоренція та Венеція XV століття.

Періоди підвищеної будівельної активності та дві їхні моделі – вельми помітний, реальний факт, однак типи – значною мірою абстракція, схема, яка не відображає всіх можливих поєднань економічних і соціальних особливостей, традицій, геополітики, менталітету, характерних для конкретної історичної ситуації. До того ж у будь-який період ведеться і продуктивне, і презентативне будівництво, але в різних пропорціях. Крім того, загальний вигляд будівельної активності суспільства складається з діяльності окремих суб'єктів (громадських і територіальних об'єднань – міст, областей, корпорацій, фірм, а також приватних осіб), які зазнають своїх особистих продуктивних і презентативних будівельних бумів. Подібність процесів, що відбуваються за короткі й довгі періоди за участю різних суб'єктів будівельної діяльності, напрочуд чітко узгоджується з уявленнями про фрактали – організаційні структури складних природних явищ, у яких окремі елементи подібні до цілого.

УМОВИ РОЗВИТКУ ТА СТРУКТУРА

Наступні висновки не є безумовними, а лише вказують на деякі тенденції та риси, притаманні періодам підвищеної будівельної активності.

Економічні умови. Підвищенню продуктивної будівельної активності сприяють перш за все надприбутки. Їх отримують шляхом торгівлі, пограбування (сусідніх народів, колоній, залежних країн або свого народу) і розвитку виробництва (промисловості, видобування копалин, впровадження наукових розробок тощо). Презентативна модель будівництва більш характерна для періодів перегріву економіки, під час яких пріоритетним є споживання, а також для періодів стагнації, що зазвичай настають після них.

Продуктивне будівництво забезпечується переважно за рахунок приватного капіталу та громадських (комунальних) коштів, а держава якщо і бере участь у будівництві, то лише зрідка вдається до прямих капіталовкладень. Для періодів презентативного будівництва крім комерційних капіталовкладень характерне більш активне застосування безпосередніх державних інвестицій.

Однак незалежно від наявності централізованих інвестицій державна економічна політика неминуче позначається на стані будівельної справи. Головним надбанням держави й одним із засобів управління активністю будівництва є земельний фонд, що є в її розпорядженні. Тому найважливіший чинник активізації будівництва –

земельне законодавство: що воно ліберальніше, то доступніше приватне землеволодіння й то більше будується. Також держава може впливати на активність будівництва шляхом регулювання напрямів інвестицій через оподаткування, пільги та законодавство в загальноекономічній сфері. При цьому стимулювання ділової активності веде до продуктивного будівництва, споживчої – до презентативного.

Політичні умови. Авторитарний (деспотичний) або демократичний політичний устрій не є вирішальним чинником активізації будівництва того чи іншого типу. Але політичний устрій впливає на засоби та джерела фінансування будівництва. У демократичних державах вони більш різноманітні, що сприятливо позначається на обсягах будівництва.

Однак завдяки державним капіталовкладенням або примусовому спрямуванню приватних інвестицій на будівельні потреби державам з авторитарним устроєм значно простіше, ніж демократичним, здійснювати масштабні містобудівні перетворення. При цьому частіше, хоча й не завжди, таке тотальне державне регулювання поєднується з презентативною моделлю будівельного буму. А от слабкість держави, її нездатність забезпечити належний захист інвестицій зазвичай несприятливі для будівництва. Крім того, миролюбна політика країни сприяє продуктивному будівельному буму, а військові амбіції – презентативному будівництву.

Ідеологічні умови. Ідейний і моральний клімат суспільства значною мірою визначає напрям інвестицій, і відповідна ідеологія цілком здатна стимулювати будівництво будь-якого типу. В авторитарній державі ідеологічною передумовою презентативного будівельного буму стає прагнення продемонструвати єдність держави та міць влади, а в демократичному – ідеологія конкуренції, індивідуалізму, прагнення до комфорту та престижу. Активізації продуктивного будівництва сприяє ідеологія колективізму, заохочення в суспільстві особистих пожертв на загальносуспільні потреби, але, з іншого боку, значну роль відіграє прагнення до особистого збагачення та забезпечення кращих умов життя.

Релігійність у суспільстві, що була невід'ємною частиною ідеології держав протягом усієї історії, не чинить вирішального впливу на зростання обсягів будівництва. Однак у поєднанні з іншими сприятливими чинниками релігійні настрої стають потужним каталізатором як продуктивного, так і презентативного будівництва.

Фінансування та типологія об'єктів будівництва. Типологія об'єктів у кожній державі своя, але будівництво житла майже завжди є найважливішою та найпомітнішою складовою буму. При фінансуванні об'єктів у різних пропорціях використовують державні, приватні та комунальні (громадські, міські) кошти. Для різних типів будівель характерні різні джерела фінансування. Державні кошти використовуються під час створення адміністративної, транспортної, інженерної інфраструктури, приватні – для житла та виробничих

Структура продуктивних періодів будівництва

Тип періоду підвищеної будівельної активності	Джерела фінансування	Типологія будівництва							Приклади	Тривалість, років	
		Житлове	Культове, монументальне	Громадське	Палацове, адміністративне	Виробниче, у тому числі офісне	Інфраструктура	Благоустрій			Реконструкція
Продуктивні											
Продуктивно-деспотичний	Державне								ні	Стародавні деспотії Дворіччя, Єгипту на початкових етапах, Росія XVI ст., Росія XVIII ст.	100—200
	Громадське										
	Приватне									70—100	
Продуктивно-демократичний початковий	Державне								ні	Стародавня Греція, архаїка, середньовічні міста, Україна кінця XVII ст., американські міста XIX ст.	200
	Громадське										200
	Приватне										50
Продуктивно-демократичний розвинутий	Державне								ні	Стародавня Греція, класика, Стародавній Рим, Республіка Нідерланди XVI ст., Англія XVI—XVII ст., США кінця XIX – початку XX ст.	50
	Громадське										200
	Приватне										100
										150	
										50	

об'єктів. Соціалістичні країни XX століття, у яких майже все житло будувалося державою та було її власністю, – виняток (можливо, однак, що в стародавніх деспотіях у такий спосіб зводили квартали для рабів).

Реконструкція більш характерна для презентативних моделей, бо під час продуктивного буму старі будівлі зазвичай зносять, звільняючи місце для нових. Крім того, у продуктивні періоди більше уваги приділяють інфраструктурі життєзабезпечення поселень, а в презентативні – благоустрою та монументальному будівництву.

Структура презентативних періодів будівництва

Тип періоду підвищеної будівельної активності	Джерела фінансування	Типологія будівництва							Приклади	Тривалість, років	
		Житлове	Культове, монументальне	Громадське	Палацове, адміністративне	Виробниче, у тому числі офісне	Інфраструктура	Благоустрій			Реконструкція
Презентативні											
Презента-тивно-деспо-тичний	Державне								ні	Стародавні деспотії Дворіччя, Єгипту на кінцеві етапи, фашистська Німеччина, СРСР 30–50-х рр. XX ст.	50–100
	Громад-ське									10	
	Приватне									20	
Презента-тивно-імпер-ський	Державне								так	Стародавній Рим періоду імперії, Французька імперія (абсолютизм)	200
	Громад-ське									100	
	Приватне										
Презента-тивно-демокра-тичний	Державне								так	Стародавня Греція (еллі-нізм), Флоренція XVIст, Венеція XVI ст., Рим XVII ст., Київська Русь, США 20-х рр. XX ст.	200
	Громад-ське									60	
	Приватне									100 100 100 20	

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ СУЧАСНИХ БУДІВЕЛЬНИХ БУМІВ

Спостерігаючи виникнення й різкий спад періодів підвищеної будівельної активності, важко позбутися враження про вплив на їхній розвиток низки чинників, які неможливо взяти до уваги. Навіть економічні умови, що виглядають найбільш впливовими, не забезпечують стовідсоткової передбачуваності. У чому ж річ?

У контексті зв'язку будівельної діяльності й економіки знаменно те, що підґрунтя фінансової кризи 2008 року становили явища на ринку нерухомості. Безпрецедентний будівельний бум, що тривав у США з кінця 90-х років XX століття, незрозумілий з погляду логіки зростання цін на нерухомість, і подальший крах ринку не тільки нерухомості, але й фінансів ще раз підтверджують особливе значення періодів підвищеної будівельної активності в житті суспільства. І тим важливіше з'ясувати причини їх виникнення.

Останнім часом економісти уважніше придивляються до психологічних аспектів економічної діяльності. Схоже, що вплив людського чинника на економіку доволі значний, і не завжди люди свідомо й раціонально, як вважається в класичній теорії, переслідують власні економічні інтереси. Це стосується і їхньої поведінки в галузі будівництва та придбання нерухомості.

Американські економісти Джордж Акерлоф і Роберт Шиллер вказують на низку проявів людської ірраціональності в економічній діяльності. До них належать: довіра, що збільшує або зменшує стійкість економічної системи; ілюзії, які змушують людей чинити нерационально; уявлення про справедливість, що спотворюють логіку економічних процесів; зловживання, які вносять хаос до стрункої економічної теорії; вплив на свідомість історій, що поширюються в суспільстві та підігривають бажання людей діяти в той чи інший спосіб. Ці психологічні феномени дозволяють зрозуміти, як виникає нерациональне будівництво, що з часом призводить до невідворотного занепаду.

Саме вони далися взнаки під час будівельного буму на межі XX–XXI століть. Невідомо, чому в населення США склалося уявлення, що нерухомість – найприбутковіша інвестиція. Розпочалася спекулятивна лихоманка на ринку нерухомості. За нетривалий проміжок часу між 2000 і 2006 роком будинки здорожчали майже

на дві третини, а в деяких містах (Лос-Анджелес, Майамі, Сан-Франциско тощо) – значно більше. Величезні ділянки сільськогосподарських земель були майже миттєво забудовані. Іпотечний ринок стрімко зріс, змусивши уряд законодавчо пом'якшити умови надання кредитів. Банки виявили, що можуть отримувати колосальні прибутки з комісійних, а люди накопичували борги, але купували собі другі та треті будинки, нерозважливо прагнучи до майбутнього процвітання.

Підґрунтям цих подій постало уявлення про те, що ціни на нерухомість лише зростають. Утім це не так, про що свідчить аналіз ринку нерухомості з 1929 року. Більше того, ціни на неї зростають повільніше, ніж, наприклад, вартість акцій і обсяги ВВП. У Японії, до речі, наприкінці XX століття ціни на землю в найбільших містах впали майже на 70 %. Інформація про це була відома, але серед райдужних історій її ніхто не бажав помічати. Таким чином виник будівельний бум, спричинений ілюзіями та зайвою довірою до ринку, а також підігрітий недоброчесністю його учасників – іпотечних компаній, банків, ріелтерів, будівельних корпорацій, які отримали від буму небачені прибутки та накопичили чималі статки.

Що стало катализатором такого розвитку подій? Якщо згадати про не менш вражаюче зростання цін на нерухомість і пожвавлення будівництва в Росії (а також в Україні, хоча в менших обсягах), то в цьому разі витoki буму здаватимуться більш-менш раціональними: у багатьох мешканців цих країн потреба в поліпшенні житлових умов була дійсно чималою, тож можна зрозуміти їхнє прагнення вкласти кошти в придбання житла. Ситуацію підігрівало й те, що в пострадянських країнах фактично нікуди більше інвестувати, немає довіри до інституцій, отже, будівельний бум став клапаном, який відкрив вихід спекулятивним капіталам, що зустрічали перешкоди в інших галузях економіки.

Не виключено, що в умовах глобалізації та блискавичного поширення інформації пострадянські настрої, а також надлишкові капітали, «випліскуючись» за межі своєї території, вплинули на ринки нерухомості США та Європи. А звідти прийшла й була сприйнята з ентузіазмом ідея про привабливість життя в кредит, яка підігріла пострадянські ринки. Сталося взаємне зараження ірраціональними ідеями, і це позначилося на поведінці ринків нерухомості й фінансів майже всього світу. Це тільки припущення про причини останнього масштабного будівельного буму. Можливо, їх вивчення – сфера компетенції не лише економічних наук, але й соціальної психології.

БУДІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ЕТНОГЕНЕЗУ ЛЬВА ГУМІЛЬОВА

Для сучасних будівельних бумів, що в умовах ринкової економіки розпочинаються та закінчуються в нас на очах, можна знайти обґрунтування. Але мінливість інтенсивності будівництва спостерігалася в усі часи. Життєво необхідна для суспільства будівельна діяльність не завжди буває пріоритетною. У певні періоди населення якоїсь території віддає перевагу іншим заняттям: воює, відкриває землі, нарощує економічний потенціал, а будівництво залишається лише прагматичною, рутинною справою. Але згодом будівельна діяльність активізується та стає престижною. Тоді постають нові міста та змінюються старі, будують напрочуд багато й швидко або гарно та вражаюче.

Чим зумовлені коливання будівельної активності? Чи ж тільки наявністю коштів? Кореляція із цим чинником простежується не завжди: з одного боку, кошти можуть спрямовувати на різні потреби, з іншого – іноді інвестор витрачає на будівництво останні гроші. Можливо, активізація будівництва відображає прагнення, властиві суспільству в певні періоди? Адже, щоб створити штучне середовище життєдіяльності людини, потрібні не лише фінансові витрати, але й цілеспрямоване докладання фізичної та розумової енергії. Треба мати не лише ресурси, але й непохитний намір, що дозволить організувати й надихнути людей на створення не тільки свого затишного помешкання, але й таких грандіозних ансамблів, як піраміди Єгипту, палаці Парижа або хмарочоси Манхеттена.

Можливо, з'ясувати причини вибухової будівельної активності допоможуть історичні науки. Щоправда, не існує загальновизнаної парадигми, яка пояснює перипетії та примхи історії, але є гіпотези. Одна з них – теорія етногенезу, розроблена в другій половині ХХ століття видатним російським істориком Львом Миколайовичем Гумільовим, – пояснює історію людства з позицій етнології та спирається на системний аналіз фактів історії, географії, біології, психології, соціології, а також біогеохімії, фундатором якої є В. І. Вернадський. Етнічна історія доповнює соціальну, а теорія етногенезу враховує дані природничих наук, у тому числі вплив свідомих і підсвідомих імпульсів на поведінку людини. Такий погляд допомагає відповісти на питання про чинники багатьох процесів, які відбуваються в суспільстві.

Відповідно до теорії етногенезу загальна картина людства має мозаїчну структуру, що складається з окремих етносів. Етнос – форма існування людини як біологічного виду, зумовлена схожістю психічних якостей і культурно-соціальних форм поведінки людей, які його складають і зазвичай мешкають на одній території. Це в певному сенсі зумовлює і спільність їхньої долі. Етноси не довічні, а зароджуються та протягом 1200–1500 років проходять певні фази розвитку. «Етнос – це замкнута система дискретного типу, корпускулярна система. Вона отримує єдиний заряд енергії і, розтративши його, або переходить у рівноважний стан із середовищем, або розпадається на частини» – так визначає життя етносу Лев Гумільов у своїй книзі «Кінець і знову початок».

Учений розкриває механізм дії етногенезу за допомогою поняття пасіонарності, що визначає енергетичний рівень етносу залежно від біохімічної енергії індивідуумів, які його складають (феномен біохімічної енергії живої речовини біосфери описаний В.І. Вернадським). Лев Гумільов пише: «Пасіонарність – непереборне внутрішнє прагнення до діяльності, спрямованої на здійснення якоїсь мети (подекуди ілюзорної)». Отримавши енергетичний поштовх, етнос витрачає енергію на реалізацію різноманітних цілей, у процесі чого втрачає пасіонарність. У своєму розвитку етноси проходять п'ять фаз, кожній з яких притаманні свої пріоритетні цілі й особливості людської поведінки. Можна припустити, що в певні фази (або на певних етапах у межах означених фаз) однією з пріоритетних цілей етносу стає будівельна діяльність. Але в які саме?

Перша фаза – підйом – це героїчний час, коли етнос зростає чисельно, ускладнюється структурно, активно виявляє свою єдність і розширює територію проживання. Наступна, акматична фаза, або фаза перегріву, визначається найвищою пасіонарністю, чергуванням періодів піднесення та спаду, внутрішньоетнічними чварами. Далі, протягом наступної фази пасіонарного зламу, високий рівень пасіонарності етносу зменшується через витрачання енергії та фізичне винищення її носіїв (це час революцій і громадянських війн). Потім настає інерційна фаза, під час якої етнос, завдяки переважанню осіб з невисокою пасіонарністю, практичних і вже не схильних переслідувати «ілюзорні» цілі, існує відносно спокійно, дбаючи про якість свого життя. Однак далі настає фаза обскурації (занепаду), яка з часом переходить у меморіальну фазу та стан релікта. Кожна фаза триває в середньому 300 років, але не виключені передчасна загибель чи асиміляція етносу, а також новий пасіонарний вибух.

«Культура найбільш консервативна та стійка, внаслідок чого нові етноси успадковують знання й навички старих, що йдуть у небуття. Через це часто виникає ілюзія безперервності прогресу, але треба пам'ятати, що і він підвладний законам діалектики, або, як їх називали в давнину, мінливості», – пише Лев Гумільов. Він виявив етноси, що існували й існують на території Євразійського континенту, і визначив фази їхнього розвитку в історичному часі. У Європі за останні три тисячоліття змінилося безліч етносів, серед них пройти повний шлях розвитку вдалося еллінам, римлянам, слов'янам і візантійцям. Сьогодні народи Західної Європи та Північної Америки об'єднані в суперетнос, який автор назвав християнським світом. Фази розвитку етносів за Л. М. Гумільовим відображені на графіку (с. 156). На нього можна накласти дані про виявлені періоди підвищеної будівельної активності.

Цей графік свідчить про те, що періоди підвищеної будівельної активності узгоджуються із фазами розвитку етносів – припадають на акматичну й інерційну фази. Використовуючи теорію Л. М. Гумільова, це можна пояснити, виходячи з пріоритетних цілей суспільства, притаманних кожній фазі етногенезу.

У фазі підйому етнос збільшується чисельно та розширює територію. Спосіб життя й звичаї суспільства в цей час вирізняються суворістю, суспільні інтереси переважають над особистими, пріоритет мають духовні цінності. У галузі створення матеріальних благ, у тому числі й у будівництві, потреби обмежуються. Чітко визначеного будівельного буму не спостерігається, хоча в цей час виникають міста, формуються стильові особливості архітектури.

Продуктивний тип будівельного буму збігається в часі з акматичною фазою, зазвичай із її заключною стадією. У цей час пасіонарність етносу сягає піку, він перенасичений активними особистостями. Утім між лідерами чи окремими угрупованнями етносу точиться боротьба, під час якої кожен прагне власного зиску, а не опікується спільною справою. Для етносу починаються важкі часи, коли підйоми межують зі спадами, народжуються та вмирають ідеології. На цьому тлі стають помітнішими субпасіонарії (особи з низькою пасіонарністю) і гармонійні особистості, для яких має пріоритет власний добробут. Починається облаштування життя, зростає схильність до будівництва як засобу створення матеріальних благ. Розбудовуються міста, зводиться багато житла, розвивається інфраструктура поселень, виробнича сфера. Утім у ці часи завдяки пасіонаріям ідейність іще має суттєве значення для етносу, тому

на світ з'являються архітектурні об'єкти великої художньої та ідеологічної виразності.

Далі в розвитку етносу настає фаза зламу. Енергія етносу швидко вичерпується. У ці смутні, жорстокі часи не до будівництва – набагато частіше відбувається руйнація створеного.

У наступній, інерційній фазі будівництво знов актуальне. Суспільство, у якому переважають гармонійні особистості й субпасіонарії, розгубивши духовні ідеали, зосереджує увагу на матеріальних благах. Ця золота осінь цивілізації, по суті, є часом філістерів – тріумфом пересічної людини, здорового глузду та цинізму. Спостерігається хижацьке ставлення до природи (якщо не своїх країн, то колоній), марнування багатства, що накопичувалося в попередні століття, виникають ідоли, яких залюбки наслідують. Невипадково цьому періоду притаманне підвищення будівельної активності, але, на відміну від будівельних бумів акматичної фази, вона має переважно презентативний характер. Такими є потреби часу, і для їх задоволення є кошти. Архітектура, спрямована на комфортне облаштування життя, перетворюється на засіб здобуття престижу й ідеологічного впливу одних членів суспільства на інших. Будівництво стає улюбленою справою монархів, президентів та інших забезпечених осіб. Замовники змагаються один з одним у створенні архітектурних шедеврів, набувають популярності удачливі архітектори, загальне прагнення до комфорту та дух суперництва стимулюють розвиток будівельних наук і мистецтв. У цей час зводять чудові палаці, храми, впорядковують міста та реконструюють пам'ятки минулого. Більш активну участь у будівництві бере держава. При цьому спостерігаються суттєві контрасти щодо комфортності життя різних верств населення. Так було в Давньому Римі, Європі XVIII, XIX, XX століть – на всіх континентах прикладів не перелічити.

Наступна фаза – обскурація, під час якої пасіонарність етносу мінімальна, а будівельна активність знижується. Це час внутрішніх чвар, коли етнос прагне до розпаду та вразливий для зовнішньої агресії. Тому незабаром після потужного презентативного буму інерційної фази історія фіксує крах держав та імперій.

Л. М. Гумільов принципово не розглядав історію XX століття, вважаючи, що для погляду на історичні події необхідна часова перспектива. Згідно із цим неможливо оцінити дійсне значення помітних будівельних подій сьогодення, утім їх можна розглянути як локальні будівельні буми.

БУМИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (друга половина XX століття)

Після війни практично всі країни, які брали в ній участь, прокинулися від економічної стагнації, що тривала з початку 30-х років XX століття. У США та Європі застосовують низку засобів для державного регулювання економіки й формування системи, що відрізняється від довоєнного імперіалізму більшою соціальною спрямованістю.

Ще за часів війни контроль держави над економікою почав зміцнюватися. У повоєнні роки процес продовжився. Крім того, держава активніше регулювала будівництво. Значні руйнування зробили будівельну активність необхідною, а звільнення потужностей військової промисловості – можливим. За нетривалий час відбудували міста та зросло їхнє населення. Економічний підйом дозволив великій кількості людей поліпшити умови життя, у тому числі й житлові.

Багато було зроблено, щоб урізноманітнити джерела інвестування в будівництво. Підтримувалося урядами та стало масовим явищем іпотечне кредитування (США), була створена система цільових житлових накопичень (Європа). Набула розвитку державна система цільового житлового субсидування малозабезпеченого населення. За 20 повоєнних років у США та Європі подолали житлову кризу. Отже, період 50–60-х років XX століття був у будівництві вельми продуктивним.

Помірне державне регулювання будівництва триває в розвинених країнах Європи та США дотепер. Однак після економічної кризи 1970-х років великі обсяги будівництва не відновилися. Зате «бум вдосконалення» переживають будівельні технології, що поширюються по всьому світу. Часом стимулом для їхнього розвитку стають модерні архітектурні рішення, що відповідають економічним і соціальним запитам нового часу. І хоча кожна країна має свої особливості будівництва, у сучасному світі їх усе більше визначають чинники глобалізації культури й економіки, архітектурні та будівельні компанії з міжнародним статусом.

Наприкінці XX століття центри підвищеної будівельної активності перемістилися з розвинених країн до країн з економікою, що розвивається, здебільшого до азійського регіону. Це виглядає як новітній будівельний бум. Але справжнє значення цих процесів і їхні наслідки можна буде оцінити лише в майбутньому.

ФРАНЦІЯ, ЯК ЗАВЖДИ, В АВАНГАРДІ

На думку французької архітектурної критики, інтенсивне й довільне фарбування фасадів «житлових стрижнів» Дефанса мало усунути будь-яку ідею про «монументалізм» та показність.

Микола Соловійов. Сучасна архітектура Франції

У Франції держава завжди мала міцні позиції в регулюванні економіки. Мабуть, тому для країни також була характерна увага до містобудівних проблем. Соціальний розвиток держави, необхідність повоєнної відбудови житла закономірно спричинили домінування питань розвитку міст. З кінця 1940-х до 1970-х років у Франції тривало активне житлове будівництво з використанням системи мікрорайонів, що постійно вдосконалювалася. Багато французьких міст опинилися в оточенні нових мікрорайонів. Були реалізовані новітні містобудівні ідеї, розвинулося містобудівне законодавство, практично вирішили житлову проблему.

Одним із символів світової архітектури 1950-х років, що має значення й сьогодні, став новий район Парижа Дефанс. У ньому гармонійно поєдналися громадські, адміністративні, житлові та рекреаційні об'єкти, відбилися новітні тенденції в архітектурі Франції та демократичність містобудівних принципів. Дефанс час від часу доповнюється будівлями, що стають подіями сучасної архітектури.

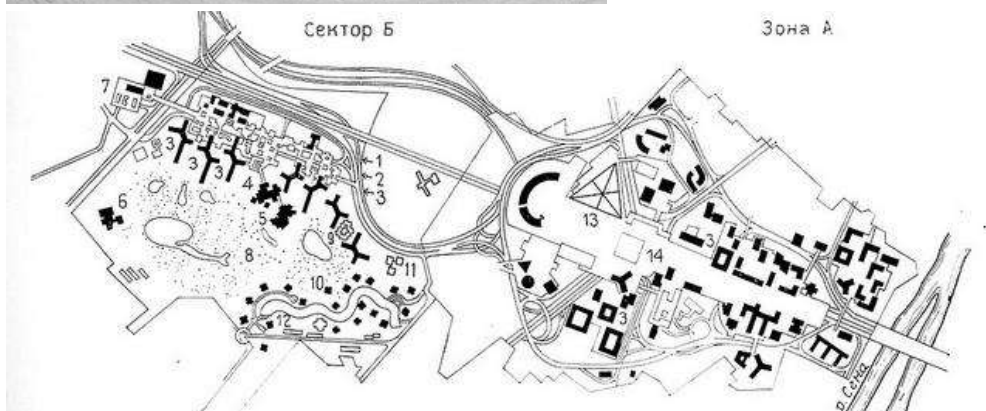
*Гавр після реконструкції, 1945–1950 рр.
Застосування панельного будівництва,
яке стало взірцем для радянських
«хрущовок». Архітектор – О. Перре*

*Центр сучасного мистецтва в
Парижі, 1971–1977 рр.
Архітектори – Р. Роджерс і
Р. Піано. Фрагмент інтер'єру*

Дефанс сьогодні та на початку 50-х рр. XX ст.

Квартал Дефанс, план: 1 – бюро, готелі; 2 – міська вісь; 3 – житлові будинки; 4 – Вища школа декоративних мистецтв; 5 – Вища архітектурна школа; 6 – Будинок культури; 7 – префектура; 8 – парк; 9 – Будинок молодих музикантів; 10 – «житлові стрижні»; 11 – шкільний комплекс; 12 – будинок людей похилого віку; 13 – центр промисловості й техніки; 14 – форум

Дефанс продовжує будуватися. У 1981 р. відкрився торговельний центр, у 1989-му – Велика арка (архітектор – Й.-О. фон Шпрехельсен), що стала символом Дефанса. Затверджений у 2005 р. план передбачав будівництво 850 тис. кв. м офісів і 100 тис. кв. м житла, у тому числі хмарочоси заввишки більше 300 м

На будівництво Дефанса були витрачені величезні кошти. У фінансуванні брали участь національні корпорації, держава й особливо муніципалітети. А от обсяги приватного котеджного будівництва на той час зменшилися порівняно з довоєнним періодом.

Повоєнний будівельний бум у Франції цілком можна кваліфікувати як продуктивно-демократичний за розвиненої економіки. Витрачання коштів на будівництво було не лише соціально виправданим: будівництво стимулювало подальше економічне зростання в багатьох галузях виробництва. Директивна схема (генеральний план) Парижа, затверджена в 1965 році, виявилася вдалою та забезпечила стабільний розвиток столичного регіону.

У наступний період темпи будівництва сповільнилися, більше уваги почали приділяти реконструкції. Єдиним районом старого Парижа, який зазнав радикальної перебудови, стало плато Бобур – сектор Центрального ринку. Будівництво контролював особисто президент Франції, який у той час активно реалізовував свою містобудівну програму в Парижі. Роботі передувала гостра дискусія про необхідність такого кроку. Над програмою Національного центру мистецтва та культури, що мав постати замість ринку, працювала велика група архітекторів і мистецтвознавців. Був оголошений конкурс, до журі якого увійшли найвідоміші зодчі світу. Виграв його епатажний проект молодих архітекторів Р. Піано та Р. Роджерса. Суспільство деякий час протестувало. Архітектура була незвичайна: фасадами комплексу автори кинули виклик незаперечним до того часу засадам не лише класичної, але й сучасної архітектури. Але зведена споруда стала символом архітектурних змін, уславила архітектуру Франції й отримала численних послідовників.

Проте, якщо розглядати будівництво цього об'єкта як частину буму, що вибухнув тоді в столиці під патронатом президента, можна зазначити, що це був презентативно-демократичний бум. Крім Національного центру мистецтва та культури він дав ще чимало чудових архітектурних зразків з помітно «престижним» забарвленням. Протягом наступних десятиліть активність будівництва в країні зменшилася. Але нові об'єкти громадського значення вирізняються високою якістю, архітектурні досягнення обговорюються в пресі, історичні пам'ятки оточені повагою й захищені законодавством. Видатні французькі архітектори працюють по всьому світу – у країнах, де затребувані великі обсяги будівництва, є можливість зводити будівлі на вільних територіях і здійснювати масштабні експерименти.

США – АРХІТЕКТУРНИЙ «ГОЛІВУД»

Урбанізація, що набула надзвичайних масштабів, не припиняється: увесь атлантичний «фасад» країни, від Бостона до географічної точки, що розташована на одній лінії з Вашингтоном, перетворився сьогодні на єдине місто – мегаполіс, як кажуть географи, залишаючи в рідкісних проміжках між міськими забудовами трохи дерев, оброблюваних земель і передмістя.

Фернан Бродель. Граматика цивілізацій

Престижні вимоги, продемонстрований соціальний статус споживача мають виняткове значення для замовників. Враховується все: локалізація офісу, оригінальність вигляду будівлі чи комплексу, екстравагантність або дорога стриманість деталювання й оздоблювальних матеріалів, новизна або традиційність, ім'я автора-архітектора та назва будівельної фірми.

В'ячеслав Глазичев. Сучасна архітектура США

Ще під час Другої світової війни США подолали економічну кризу. І в подальшому, протягом 1950–60-х років, економіка була на підйомі, що супроводжувався також активізацією будівництва. Тривало зростання міст, почалася їх планомірна реконструкція, бурхливого розвитку зазнало іпотечне кредитування за підтримки урядових програм і, відповідно, будівництво житла. По всій країні прокладали автомагістралі найвищої якості. Цей продуктивний період будівництва ознаменований значним поліпшенням житлових умов населення та містобудівної інфраструктури.

До початку 1970-х років архітектура США набуває особливо вражаючого розвитку. Художні пошуки архітекторів спрямовані на престижне будівництво, покликане дивувати та приголомшувати, у якому були задіяні великі кошти. Змагаються кілька архітектурних шкіл, що відображають передусім інтереси великого бізнесу та шукають для цього яскраву художню форму. Тоді були зведені знамениті вежі-близнюки Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку, житловий комплекс «Марина-Сіті» та 100-поверхова будівля Центру Джона Хенкока в Чикаго, грандіозний готель «Хайат Рідженсі» аتریумного типу в Сан-Франциско та безліч інших відомих споруд.

В архітектурі громадських будівель посилюється прагнення до відображення могутності, споруди стають монументальними, збільшуються їхні розміри. Крім того, починається новий сплеск висотного будівництва – зведення 100–110-поверхових хмарочосів

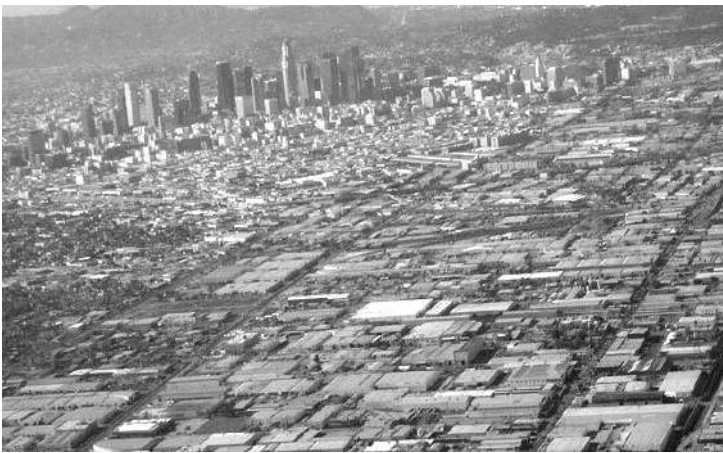
у Нью-Йорку, 60–70-поверхових в інших містах. На фасадах таких будівель блиск суцільного легкого скління доповнюється фундаментальністю важких матеріалів: природного каменю та бетону. Зводяться будівлі, що мають підкреслену декоративність, форми й фасади яких перегукуються з формами неокласицизму, але модернізованими з урахуванням провідних технологій. Цей період у США виглядає як презентативний будівельний бум, до того ж такого типу, що характерний для імперій, а не для демократичних країн.

На початку 70-х років минулого століття економічна й енергетична криза, спад виробництва та зростання безробіття швидко загальмували реалізацію будівельних програм. Архітектура, однак, зберегла презентативний і новаторський характер. У США працюють архітектори з усього світу, саме тут є можливість реалізувати амбітні проекти. На тлі масового будівництва з'являються знакові об'єкти, що відображають нове слово в архітектурному мистецтві. До кінця століття технологічний бум, розвиток екологічних тенденцій, фінансове оздоровлення суспільства дозволили архітектурі повністю позбутися стилістичних впливів минулого. В архітектурному проектуванні була остаточно зруйнована «картезіанська система координат» (прямокутна). Використання комп'ютерних програм, подібних до задіяних у літакобудуванні, уможливило обчислення та зведення конструкцій абсолютно вільних криволінійних форм.

У цей час в архітектурі почали запалюватися зірки на зразок голлівудських. Перелік американських зірок, як-от Роберт Вентурі, Джеймс Стерлінг, Френк Гері, Пітер Ейзенман тощо, можна доповнити іменами архітекторів європейського походження, які отримали популярність завдяки роботі в США. Кожен з них упізнаваний, сповідує свій індивідуальний стиль і є не лише майстром, але й ідолом масової культури. При цьому значні обсяги будівництва перемістилися із США в інші регіони земної кулі.

Проте рядове житлове й адміністративне будівництво США вирізняється економністю та раціональністю. Значна увага приділяється реконструкції міст, забудова яких обтяжена спадщиною індустріальної революції, расових проблем й експериментами модернізму. Пріоритети останніх років – екологічність й енергозбереження – підтримуються на державному рівні. Розроблено спеціальні програми з енергоефективного екологічного будівництва, і наразі воно стає найважливішою складовою престижної архітектури, що, своєю чергою, породжує численних нових лідерів.

Музей
Гугенхайма
в Більбао,
Іспанія, 1992–
1997 рр.
Будівля стала
одним із
символів
гостро
сучасної та
водночас
комерційної
архітектури.
Архітектор –
Ф. Гері

Лос-Анджелес –
другий за
кількістю
населення
мегаполіс США
(3,9 млн осіб).
Кілька висотних
масивів розкидані
серед безкрайого
малоповерхового
міста

Будинок управління
реklamного агентства
«Чіат-Дей» у м. Венеція,
штат Каліфорнія, 1991 р.
Архітектор – Ф. Гері

НІМЕЧЧИНА: ОСТАННІЙ СТИБОК

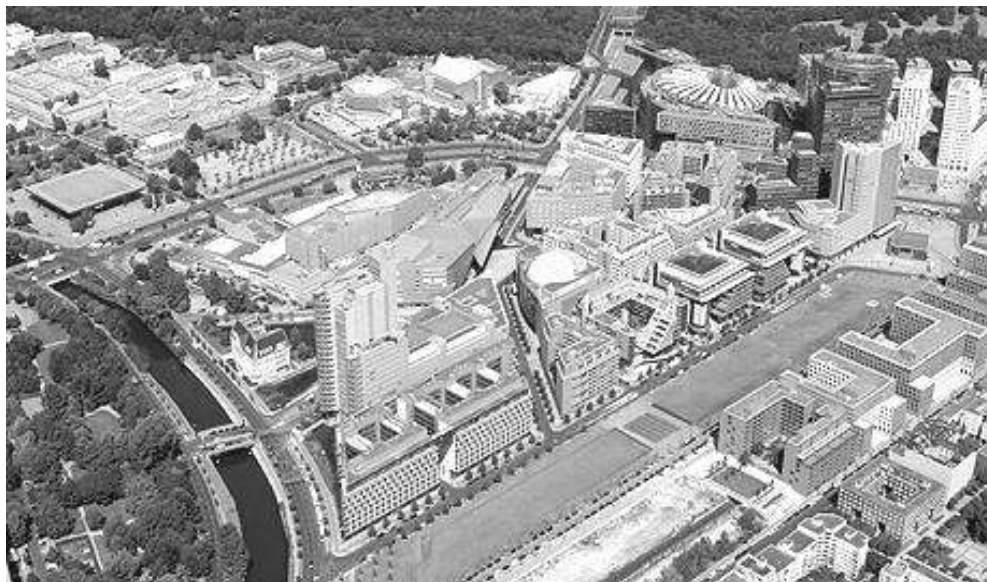
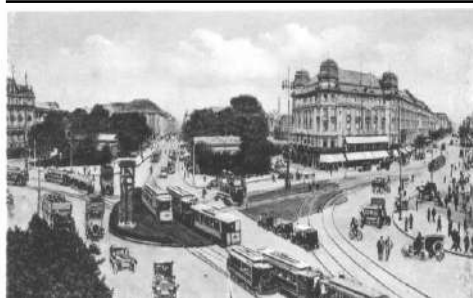
Архітектура – це те, від чого немає користі.

Джон Рескін. Сім світильників архітектури

Довоєнний рівень виробництва відновився в Німеччині тільки в 1951 році. Була залучена міжнародна фінансова допомога, яку вдалося використати максимально ефективно. Промисловість почала прискорено розвиватися, і Німеччина швидко посіла друге місце у світі за обсягами виробництва. Усюди відбувалося промислове та цивільне будівництво, причому за значної підтримки держави. Були відбудовані та якісно реконструйовані зруйновані міста. Утім будівництво здійснювалося вельми стримано, без надмірності, практично без участі світових архітектурних зірок, як це було, наприклад, у Парижі. До роботи залучали колишніх співвітчизників, майстрів функціоналізму. Отже, будівельний бум, що сприяв відновленню міст Німеччини з подальшим будівництвом, цілком можна назвати продуктивно-демократичним.

Інші тенденції виникли після возз'єднання Західної та Східної Німеччини, наприкінці століття. Тоді було реалізовано низку проектів із залученням світових архітектурних зірок, побудовані видатні архітектурні об'єкти, а Берлін став останнім, принаймні за століття, масштабним будівельним майданчиком Європи. За демократичним зразком був перебудований Рейхстаг – символ німецького парламентаризму. І це спричинило резонанс у всьому світі. Були зведені нові квартали адміністративних і громадських об'єктів, багато з яких втілюють досягнення сучасної архітектурної думки.

Апофеозом будівельної діяльності стала забудова в 1990-х роках Потсдамер-Платцу – пустирища поруч з Берлінською стіною, ненаселеного ще з часів закінчення війни. До будівництва залучили величезну кількість корпоративних коштів, господарями території стали найбільші світові компанії. Тут, у центрі Берліна, постали будівлі корпорацій і величезний торговельний комплекс, розміром з район, із власною поліцією й адміністрацією, призначений передусім для іноземних туристів. У більшості берлінців не було в ньому потреби, будівництво викликало в них невдоволення. Тим більше що під час реконструкції району забудовники зневажливо поставилися до історичної спадщини Німеччини та пам'яті про трагічні події XX століття. Вони переслідували власні інтереси та повністю перекроїли цю багатостраждальну, важливу для суспільства ділянку Берліна.

Берлін, Потсдамер-Платц напередодні Першої світової війни (ліворуч зверху), у 1945 р. (праворуч зверху) та у 2000 р.

Реконструкція в Берліні продемонструвала естетичні та технологічні можливості сучасної архітектури. Інформація про нові об'єкти міста обійшла світову архітектурну й суспільно-політичну пресу. Було проведено безліч конкурсів, проекти були представлені на громадський огляд у спеціальному приміщенні на Потсдамській площі. Їх побачило близько 7 млн осіб. Мільйони туристів відвідали нові квартали, забудовані концептуальними витворами гурту архітектурної думки.

Будівельні події 1990-х років у Німеччині – найвидатніші явища в містобудуванні Європи останніх часів – виглядають як період презентативно-демократичного будівництва. Бум тривав близько 15 років і був чітко локалізований у просторі.

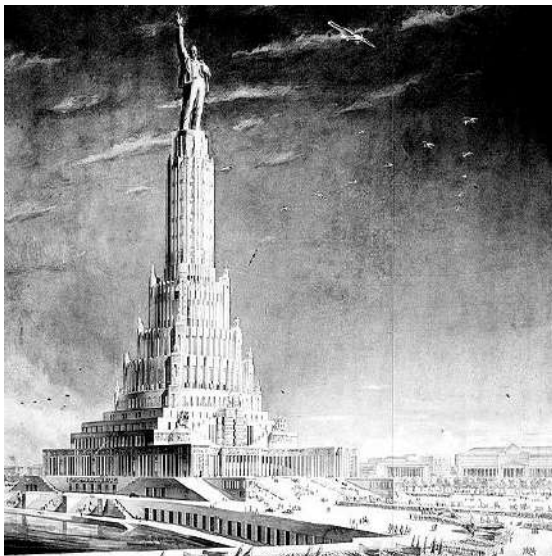
СРСР: БЛИСК І МАРНОТА БУДІВНИЦТВА

Нам не вистачає перспективи, з якої ми могли б оцінювати події нашої сучасності так, як робимо це, коли вивчаємо й оцінюємо досягнення архітектури давнини, Середньовіччя чи Відродження.

Якуб Вуєк. Міфи й утопії архітектури XX століття

Сказане в епіграфі має особливе значення, коли йдеться про країну, знайому зблизька. Бракує не лише часової, але й просторової перспективи. Неможливо неупереджено судити про минуле та відмовитися від надій на майбутнє. Тому й аналіз будівельних подій не може претендувати на об'єктивність.

За минуле століття Східна Європа змінилася. У кілька разів збільшилися історичні міста та постали нові, було створено численні гідні зразки архітектури. Але чи можна без перебільшення вважати, що всі ці досягнення знаменували період особливо високої будівельної активності? Адже в довоєнні часи, незважаючи на величезні успіхи в будівництві виробничої інфраструктури, метрополітену в столиці країни, адміністративних об'єктів, люди зазвичай продовжували мешкати в бараках, підвалах і комунальних квартирах. А плани зведення престижних споруд колосальних масштабів (подібні плекали в той час і у фашистській Німеччині) здебільшого так і не здійснилися. Зроблено було багато, утім сфера будівництва попри інтерес до неї керівництва країни все ж не виглядає пріоритетною.

Нездійснений проект.

Палац Рад, один з варіантів затвердженого проекту.

Архітектори – Б. Іофан,

О. Гельфрейх, О. Щуко,

скульптор – С. Меркулов,

1934 р.

Палац заввишки 415 м мав бути найвищою будівлею в світі. Задля зведення споруди був знищений храм, до 1939 року звели фундаменти, але подальшим роботам завадила Друга світова війна

Після війни СРСР пройшов декілька періодів, що відрізняються ставленням до будівництва. Останнім сплеском гігантоманії часів сталінізму було зведення московських хмарочосів. Незважаючи на презентаційний характер, з погляду містобудування ці нові столичні доміанти були виправдані: вони структурували місто, надали йому належного масштабу та поряд з пам'ятками минулих століть постали як культурні позначення Москви. Відбудовані міста теж виглядали доволі претензійно, проте в містобудівному й архітектурному відношенні були спрацьовані майстерно. Прикладами можуть слугувати чудово задуманий і виконаний Хрещатик у Києві, проспекти Мінська й інших міст.

*Київ, Хрещатик
на початку
XX ст. (ліворуч
зверху), у 1944 р.
(праворуч зверху)
і в середині
50-х рр. У 1944–
1948 рр. був
проведений
конкурс на
проект відбудови
вулиці,
будівництво
тривало з 1949
до 1955 рр.*

Претендувати на звання періоду підвищеної будівельної активності може, мабуть, проміжок часу з кінця 1950-х до 1960-х років – бум будівництва п'ятиповерхівок. Завдяки йому величезна кількість людей отримала власне, окреме комфортне (на той час) житло. Навколо кожного міста поставали нові райони, забезпечені усією необхідною інфраструктурою обслуговування. Населення багатьох міст зросло в рази. Це, поза сумнівом, продуктивний період будівництва та справжній бум. І, навіть, не аби яка якість п'ятиповерхівок за відсутності надлишкових коштів тільки підтверджує це: колосальні обсяги житла треба було побудувати за будь-яку ціну – таким був пріоритет державної соціальної політики.

Бум зберігався майже до кінця 1980-х, коли обсяги житлового будівництва досягли максимуму. Міста країни впорядкувалися. Активно зводили не лише житлові, але й громадські будівлі. Відгуки про архітектуру цих часів суперечливі: гідно оцінити її художні принади заважає невисока якість будівництва, гнітюча порівняно з тим, що робилося в цей час у країнах Західної Європи, а також нестача часової перспективи для усвідомлення явища.

Але вже наприкінці цього періоду збільшилася й частка презентаційного будівництва – суттєві державні кошти спрямовували на створення монументів, що подекуди вражали своїми розмірами, але не художньою виразністю.

Однак, економічні, ідеологічні й політичні засади суспільства змінилися. Будівництво занепало. За десять років у розділених країнах воно відродилося в нових реаліях, у кожній зі своїми особливостями. Але тільки після повного штилю в новітній ситуації можна побачити будівельний бум. Насправді обсяги пострадянського будівництва в масштабах країн незначні порівняно із серединою ХХ століття, а в око споруди впадають лише тому, що постають на «козирних» місцях привабливих міст, столиць. Будинки виглядають претензійно, але їхня якість невисока, і, мабуть, багато з них непродуктивні з погляду суспільної користі, принаймні житлова проблема багато років не вирішується. Крім того, робиться вкрай недостатньо, щоб адаптувати нове будівництво до «тканини» міста, інженерна й соціальна інфраструктура не оновлюється і навіть не ремонтується. Водночас міста стихійно розповзаються через зведення за їхніми межами котеджних поселень і житлових комплексів. Щоб міста далі були керованими та функціональними, а люди мали гідне, задовільне за площею та комфортом житло, на території пострадянських країн дійсно необхідний будівельний бум, і саме продуктивного типу.

*П'ятиповерхівки
вирішили чимало
соціальних проблем.
Але райони, зручні в
містобудівному сенсі,
не відповідають
сучасним вимогам до
якості житла*

*Москва, погляд на Київський вокзал (ліворуч – початок 1950-х рр., праворуч –
через 60 років, після зведення Москва-Сіті)*

*Схема розміщення висотних будівель у Києві. Концепція Української академії
архітектури, 2008 р. Заплановані обсяги будівництва виглядають
перебільшеними, утім відображають потреби Києва*

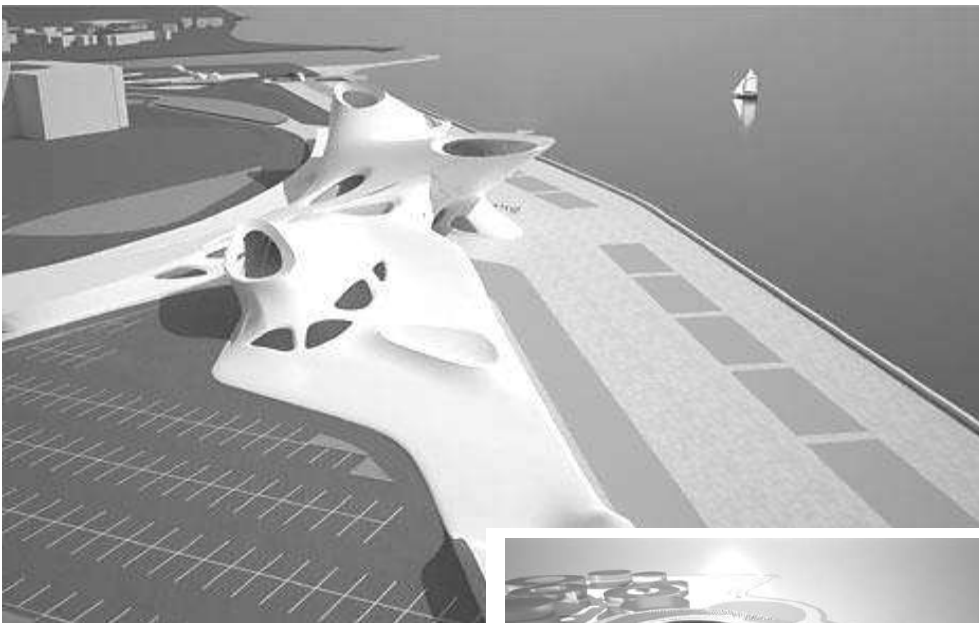
Погляд на періоди підвищеної будівельної активності ХХ століття з близької відстані засвідчує співіснування продуктивної та презентативної архітектури як у різних країнах, так і в межах однієї держави, а також чергування локальних продуктивних і презентативних періодів активного будівництва. Мабуть, так було завжди протягом історії. Проте схоже, що значення презентативної архітектури не тільки в Європі та США, але й у всьому світі зростає. Проводяться експерименти з архітектурними стилями й формами, «всесвітні змагання» зі зведення найвищих хмарочосів, найбільших спортивних арен, екологічно бездоганих будівель. Когорта архітектурних зірок працює по всьому світу, створюючи престижні, коштовні об'єкти, користуючись увагою засобів масової інформації, диктуючи архітектурну моду. І це відбувається в ті часи, коли значна частина людства мешкає в нетрях і не може через своє економічне становище насолоджуватися перевагами високих будівельних технологій. Отже, презентативна архітектура підтримує соціальне розшарування в найбідніших країнах і, незважаючи на демократичні гасла, посилює нерівність. Навіть будівельний бум у США, що відбувся на межі століть, супроводжувався не зниженням, а безпрецедентним зростанням вартості нерухомості та не поліпшив, а лише погіршив становище пересічних громадян.

Триває криза в містобудуванні, оскільки міста, які є в сучасній економіці місцями докладання праці, стають центрами тяжіння для бідного населення планети, яке дедалі більшає. Життєво необхідно відшукати засоби управління розселенням великих мас людей, вирішити питання екології й енергозбереження в будівництві. Це продуктивне поле діяльності, яке вже намагаються обробляти прогресивно налаштовані уряди й фахівці.

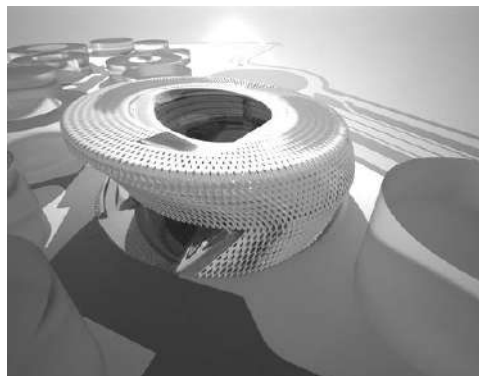
Тим часом на початку століття сталася архітектурна революція, що за значенням може зрівнятися хіба що зі створенням ордерної системи. Можливо, уже сформувалися містобудівні й архітектурні засади, які домінуватимуть у наступні століття. Вони пов'язані з використанням наукових розробок, можливостей інформаційних технологій, почуттям відповідальності архітекторів і громадян за сучасний стан та майбутнє не лише особистого, але й усепланетного буття. І ймовірно, ними скористається вже суспільство з іншою ідеологією, яке знайде ресурси для масштабного продуктивного будівництва, у тому числі і в занедбаних куточках світу.

Найвищі хмарочоси у світі наприкінці першого десятиліття XXI ст.

Початок XXI ст. пов'язаний з народженням дигітальної архітектури. Конкурсні розробки архітектора Захі Хадід – світової зірки та засновника цього напрямку

КИЇВ: ЧАСИ ЗРОСТАННЯ

*Город прекрасный, город счастливый... Сейчас в нем великая
усталость после страшных громыхавших лет. Покой.
Но трепет новой жизни я слышу. Его отстроят, опять закипят его
улицы, и станет над рекой, которую Гоголь любил, опять
царственный город.*

М. Булгаков. Киев-город, 1923 р.

Історичний шлях і, навіть, вигляд Києва свідчать про вплив на його розвиток декількох будівельних бумів. Він був і столицею, і провінцією, розквітав і занепадав, переміг у конкуренції міст і нині домінує на великій території. Відповідно будівельна активність у Києві мала пульсуючий характер і є показовою з погляду залежності від економіки та політики. Протягом ХХ століття ці чинники призводили до коливання чисельності киян. Зазнав Київ і впливу урбанізаційних процесів, що відбуваються в усьому світі та спричиняють потребу у значній кількості міського житла. Саме житлове будівництво є нині найважливішою складовою забудови міст, тож забезпеченість населення житлом у розвинених країнах зросла з кількох квадратних метрів на особу в ХІХ столітті до 30–40 кв. м наприкінці ХХ століття. Утім у Києві досягнути цих показників не вдалося.

Будівельний бум зазвичай залишає по собі зримі відбитки у вигляді архітектурних творінь, міської інфраструктури різноманітного призначення, збільшеної площі поселення. У Києві дотепер зберігаються свідчення розквіту міста часів Київської Русі. Це видатні пам'ятки архітектури, території історичних ареалів, напрямки шляхів, які пов'язували місто із сусідніми центрами впливу і збереглися як головні міські вулиці. Будівельний бум тоді відбувався в столиці політично й економічно потужної держави та припинився з її розпадом.

Наступне поживавлення спостерігалось наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ століття й залишило по собі чудові пам'ятки українського бароко, шедеври часів імператриці Єлизавети Петрівни, а також розвинену інфраструктуру релігійних об'єктів, яка здебільшого була знищена у ХХ столітті. Цей бум вирізнявся високою якістю архітектури, був пов'язаний із прагненням до національної незалежності та зі зростанням статків правлячих верств суспільства частково отримав ознаки презентативного. Але в другій половині

XVIII століття Київ перетворився на заштатне містечко імперії, і будівельна активність у ньому зійшла нанівець.

Утім Київ знову прокинувся у другій половині XIX століття. Населення міста стрімко зросло з 60 тис. осіб у 1860 році до 250 тис. у 1900-му та 520 тис. у 1913 році. Київ став четвертим за кількістю населення та площею (124 кв. км) містом імперії після Санкт-Петербурга, Москви й Варшави. Бум залишив по собі нові райони (передмістя увійшли до складу міста, а його розрізнені частини поєдналися), нові вулиці та парки на територіях, зайнятих до того дерев'яними будиночками, новітню інженерну й транспортну інфраструктуру, а також численні багатоповерхові будівлі, що формують сьогодні історичне ядро міста. Це була епоха вибухового продуктивного будівництва, спричиненого індустріальною революцією в Європі, економічним підйомом у країні, а також вигідним розташуванням Києва як центру цукрової промисловості та великої густонаселеної території (Київська губернія за кількістю населення посідала перше місце в імперії). Зрештою на додаток до інших досягнень житлова забезпеченість киян, що наприкінці XIX століття становила 1,5 кв. м на особу, зросла до 6,7 кв. м (дані за 1918 рік).

Подальші перипетії історії позначились і на будівництві. З початком Першої світової війни його обсяги зменшилися. Потім майже півстоліття будували мало, незважаючи навіть на столичний статус, отриманий Києвом у 1934 році, і зростання чисельності населення до 846 тис. осіб у 1939 році та 1104 тис. у 1959 році. Будівлі передвоєнних часів зосереджували переважно в урядових кварталах. Під час Другої світової війни було знищено близько 20 % капітального фонду, а потім десять років тривало інтенсивне відновлення міста та надання йому презентабельного вигляду. Утім люди тулилися в ь комуналках і підвалах. Житлова забезпеченість у 50-х роках XX століття залишалася на рівні 1918 року.

Виникла нагальна потреба в новому житловому фонді. Тож у 1959 році з появою ноу-хау – будинків перших масових серій індустріального домобудування, цегляних, а потім і панельних, («хрущовок») – розпочався будівельний бум, і за п'ять років обсяги житлового будівництва зросли в 13 разів, зі 100 до 1300 тис. кв. м на рік. Такий рівень зберігався більше 20 років, сягнувши піку 1500 тис. кв. м на рік у 1987 році. Результатом стало розширення території Києва, величезні площі наживу під забудову (їх вистачило фактично на 40 років подальшого будівництва) і десять нових, комплексно забудованих масивів з повною інфраструктурою.

Продуктивний будівельний бум кардинально змінив вигляд міста й вирішив житлові проблеми киян, чисельність яких за 30 років (з кінця 1950-х до кінця 1980-х) збільшилася у 2,5 рази та сягнула 2,6 млн осіб. Житлова забезпеченість за цей час зросла майже втричі та склала близько 18 кв. м на особу.

Однак змінилася політична й економічна ситуація. У 1990–1995 роках обсяги житлового будівництва в Києві скоротилися до 500 тис. кв. м на рік. Поступово кризу вдалося подолати, і у 2001–2008 роках обсяги будівництва майже досягли рівня 1960-х років – 1,2 млн кв. м на рік. Чергова економічна криза 2008 року спровокувала зменшення будівельної активності, але через три роки її показник зріс до 1,5 млн. кв. м на рік. Загалом за часів незалежності були забудовані значні території на лівому березі Дніпра та в південній частині Києва (на раніше підготовлених для будівництва місцях) й окремі ділянки в різних частинах міста, зросла поверховість будівель, а центр Києва став майже невпізнаним. Але розширення й оновлення інфраструктури, а також суттєвого освоєння нових територій не відбулося, сприятливих економічних і політичних умов для розвитку будівельної галузі не склалося. Отже, чи заслуговують ці досягнення на звання «будівельного буму»?

Вдамося до порівняння. Враховуючи зростання площі житлового фонду Києва в 1995–2016 роках з 48 млн кв. м до 63 млн кв. м (за даними Державної статистичної служби України), середній обсяг щорічного житлового будівництва в ці роки склав 750 тис. кв. м – удвічі менше, ніж у 1960–1990-х роках. Останнім часом в Києві щороку додавалося в середньому 0,5 кв. м площі на особу, тоді як у 1960-ті роки, під час справжнього буму, цей показник становив 1,2 кв. м. Нині середні обсяги будівництва житлової площі на особу відповідають показникам країн Європи, але про будівельний бум там не йдеться. Мабуть, немає мови про нього й у Києві.

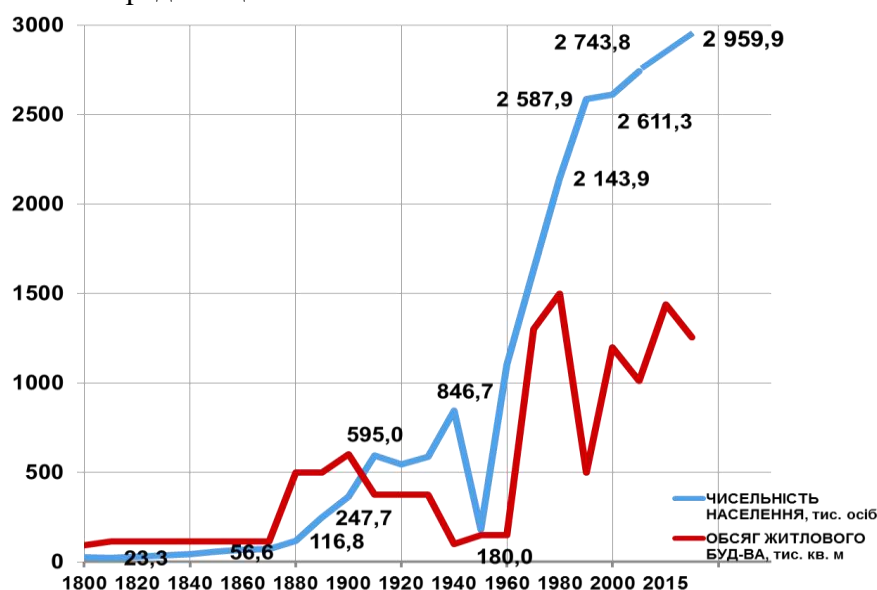
Житлова забезпеченість населення за останні 20 років збільшилася на 4 кв. м, до 22 кв. м на особу. Але, оскільки для досягнення європейської забезпеченості в 35–40 кв. м необхідно, за розрахунками містобудівників і за умови сталої чисельності населення, додати до наявного житлового фонду 40–45 млн кв. м, сучасними темпами їх доведеться зводити ще 30–40 років.

Чому за часів будівельного буму в Києві не вдалося звести достатньо житла? За швидкого зростання чисельності населення в місті у 1987 році попри збереження значних обсягів уже будували лише

0,6 кв. м на особу. Таким чином, бум 1960-х років поступово втратив видатне значення, темпи поліпшення житлових умов зменшилися, і досягти забезпеченості розвинутих країн не вдалося.

Але черговий будівельний бум у Києві необхідний і неминуче відбудеться, коли економічні та політичні умови відкриють йому шлях. Які несподіванки він принесе? Чи вийде Київ за свої сучасні межі (адже внутрішні території для забудови обмежені)? Чи виникне повноцінний столичний регіон, як підказують наявні тенденції? Наскільки зросте щільність забудови та поверховість? Чи вдасться зберегти недоторканими історичні ареали й зелені зони, поліпшити міське середовище? Чи покращиться нарешті якість нової архітектури? Задовільні відповіді на посталі виклики можна отримати, мабуть, тільки завдяки інноваційним містобудівним рішенням.

Передвісниками нового будівельного буму є численні детальні плани територій, що їх розробляють останні роки. Згідно з проектами, кардинально збільшити площу житлової забудови збираються переважно за рахунок промислових, складських і комунальних територій. Обсяги запланованого житлового будівництва сягають 50 млн. кв. м. Реалізація цих планів підвищила б житлову забезпеченість киян до рівня європейських країн. Проте це лише формальність, бо не менш важливе кардинальне поліпшення якості міського середовища.

Обсяги щорічного житлового будівництва на фоні коливань кількості населення в Києві на протязі 1900–2015 років. Надано Ганною Бондар

Розділ IV

СВІТОВІ МІСТА

Спільною особливістю всіх відомих цивілізацій є зосередження їхнього потенціалу в містах. Ще за часів Великого переселення народів, наприклад, у гунів чи германців спостерігалось тяжіння до пошуку місцини, де вони могли б побудувати свою культуру.

Розвиток великих світових міст завжди привертав увагу фахівців у різних галузях знання. Змінювалися історичні епохи, народи та формації, територіальна організація та пріоритети розвитку держав, однак великі міста завжди залишалися на чолі прогресу, й інтерес до них ніколи не згасав.

Найдавнішими з міст такого значення були Вавилон і Фіви. В античні часи – Олександрія, Рим, Карфаген, а потім Візантія. В епоху Великих географічних відкриттів найбільш значущими містами стали Лісабон і, звісно, Мадрид – столиця Габсбурзької імперії, у межах якої ніколи не заходило сонце. Із XVII століття найбільшим містом був папський Рим, доки наприкінці XVIII століття його не позбавили першості Лондон і Париж. Піднесення Нью-Йорка наприкінці XIX – на початку XX століття, а потім Токіо й Сінгапура стало однією з найважливіших історичних подій минулого століття.

Зрештою серед багатьох державних міст визначилися світові столиці (за термінологією О. Шпенглера) – світові, або глобальні, міста, у яких концентрується хід сучасної історії. Зараз саме вони перебирають на себе керівництво економічним життям (а також деякими іншими важливими суспільними явищами) не лише країни чи регіону, але й усього світу, усталюючи як первинні людські цінності поняття грошей, відокремлених від товару, і глобальної інформації, відокремленої від держави.

У спеціальній літературі поняття світового міста спочатку використовували для позначення міст особливого культурно-

релігійного значення, подібних до Рима чи Єрусалима, а також столиць колишніх імперій, як-от Лондон, Париж, Відень, Мадрид. Але показові й більш ранні приклади, бо вік такого явища, як світове місто, становить декілька тисяч років. Наприклад, світовим містом можна вважати славнозвісний Персеполіс – одну з чотирьох сезонних столиць Ахеменідів, чия імперія в VI–IV століттях до н. е. простягалася від Греції до Індії. У цій столиці святкували Новий рік (Науруз), а крізь Ворота націй проходили посланці всіх сатрапій Дарія, яких налічувалося близько 20. Межі сатрапій здебільшого відповідали кордонам країн, що належали до держави Ахеменідів.

Сучасність часто називають епохою великих міст. Як свідчать дані Організації Об'єднаних Націй, за неухильного зростання абсолютної кількості міст усе більшу частину населення у світі акумулюють мегаполіси. У середині минулого століття містами-мільйонерами мала змогу похвалитися кожна сьома країна, нині – уже кожна третя. До 2008 року на всіх континентах Землі сформувалися 459 агломерацій, у яких мешкає приблизно 40 % городян і 20 % усього населення планети, тобто більше мільярда осіб.

СУЧАСНІ ГЛОБАЛЬНІ МІСТА

З плином часу розуміння і трактування феномена світових міст зазнає кардинальних змін. Сучасна теорія бере до уваги насамперед їхню особливу участь у структурі глобального світового господарства та вплив на суспільно-політичні процеси. Такі центри визначаються не за показниками кількості населення чи статусу столиць найбільших країн, а за діапазоном дій і ступенем політичного впливу й економічної потужності. На їхній території розташовуються ключові установи й організації, вони є своєрідними командними й контрольними пунктами глобальної економічної системи.

Виходячи із цього, глобальне місто можна визначити як постіндустріальний центр, максимально інтегрований у світову економічну систему, наділений колосальними фінансовими, управлінськими, інформаційними та політичними функціями.

Світове місто, яке є аналогом глобального міста, має багатовікову, іноді тисячолітню історію, що зазвичай підсилює його значимість у всесвітній системі глобальних міст-центрів.

Економічний потенціал глобальних міст колосальний. Тільки їх перша десятка дає понад 1/10 всього ВВП світу. Безпрецедентними

є показники Великого Токіо та Великого Нью-Йорка, що посідають дві перші позиції в рейтингу головних продукуючих міст світу. Параметри інших також значні, але істотно менші (у 2–2,5 рази), ніж у лідерів. Наприклад, Москва, яка посіла 25-те місце в рейтингу 2005 року, мала 181 млрд дол. ВВП, поступившись двом першим позиціям майже в десять разів.

Але ще важливіше те, що в умовах формування нової економіки глобальні міста акумулюють особливу функцію – виробляють і поширюють інформацію та виступають провідними центрами масової комунікації. Природно, що глобальні міста стають місцями розміщення штаб-квартир компаній, які спеціалізуються на телекомунікаційних послугах, інформаційних системах і технологіях, а також провідних медіаконцернів. Так, до переліку ключових медіацентрів світового значення входять Нью-Йорк, Лондон, Париж, Лос-Анджелес, Мюнхен, Берлін й Амстердам. На ці сім міст припадає понад 30 % усіх підрозділів 33 провідних транснаціональних фірм медіаіндустрії.

Усі глобальні центри мають зазвичай декілька аеропортів. За обсягом пасажирських авіаперевезень Париж уже подолав позначку у 80 млн осіб на рік, Токіо – 90 млн, Нью-Йорк – 100 млн, а Лондон – 125 млн. У 2006 році на ці чотири агломерації припадало понад 1/10 усіх світових пасажирських і вантажних перевезень повітряним транспортом. Більше того, столичні аеропорти Великобританії та Франції впевнено очолюють світовий рейтинг аеропортів також за обсягом міжнародних пасажирських перевезень. При цьому найбільша інтенсивність зв'язків відзначається між головним квартетом глобальних міст. Наприклад, майже половина щорічного обсягу саме міжнародних пасажирських авіаперевезень Нью-Йорка (що становить близько 30 млн осіб) припадає лише на десять міст – також глобальних центрів, у тому числі на Лондон, Париж і Токіо – більше чверті.

Важлива місія глобальних міст полягає в тому, що вони є осередком офіційних, ділових, наукових, представницьких й інших, найрізноманітніших контактів. Перша десятка в рейтингу глобальних міст акумулює понад 10 % усіх відвідувань міжнародних туристів і поглинає левову частку найбільшого сектора ділового туризму – корпоративних поїздок. Географія зв'язків кожного справжнього глобального міста надзвичайно велика й охоплює практично весь світ. Отже, ці центри є опорними вузлами циркуляції людських потоків у межах усієї світової спільноти.

Щорічний обсяг лише міжнародної міграції кожного з провідних глобальних міст становить сотні тисяч осіб, що можна порівняти з масштабом цілих держав, і швидко зростає. Глобальні міста – найбільші приймальні центри міграційних потоків з усіх регіонів світу. У цьому полягає їхня принципова відмінність від найбільших міст країн, що розвиваються: тамтешні міста слугують переважно відправними пунктами міжнародної міграції. У Великому Лондоні імміграція вдвічі перевищує еміграцію (200 тис. порівняно зі 100 тис. осіб у 2002 році). Глобальність зв'язків світових міст ілюструє приклад Нью-Йорка, який щорічно приймає 100 тис. іммігрантів зі 100 країн світу.

Спостерігається ренесанс глобальних міст як найбільших освітніх і дослідних центрів. Усі глобальні міста мають у своєму розпорядженні десятки вищих навчальних закладів і замкнуті в єдину систему університетські центри, що формують багатотисячну студентську аудиторію з представників різних країн світу. Наприклад, лише в Нью-Йорку розташовані такі форпости вищої освіти міжнародного класу, як Колумбійський, Нью-Йоркський, Рокфеллерівський університети, і низка інших. У Лондоні функціонує більше 20 лише багатодисциплінарних університетів, у тому числі славнозвісні Кембриджський та Оксфордський, а загальна кількість студентів становить близько півмільйона.

Стрімко набуває розвитку сфера фундаментальної науки, особливо науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок. Збільшується значення міст як головних гравців на глобальному ринку техніко-технологічних досягнень. У 2002–2004 роках у рейтингу дослідних центрів світу за індексом наукового цитування були два незаперечні лідери: Токіо – Йокогама (більше 80 тис. посилань) і Лондон (більше 70 тис. посилань), від яких інші мегаполіси, у тому числі Париж і Нью-Йорк, відставали в півтора й більше разів. Показово, що замикав першу десятку рейтингу «новобранець» Пекін (понад 40 тис. посилань).

Така виняткова важливість окремих міст дозволяє говорити про їхні домінуючі позиції в міській ієрархії планети. Варіанти ранжування глобальних міст низкою наукових шкіл з вивчення цього явища наведені в таблицях на сторінках 183, 185 і 187.

Ієрархія глобальних міст за Дж. Фрідманом

Розвинені країни		Країни, що розвиваються	
Первинний центр	Вторинний центр	Первинний центр	Вторинний центр
Європа		Африка	
Лондон	Брюссель		Йоханнесбург
Париж	Мілан		
Роттердам	Відень		
Франкфурт	Мадрид		
Цюрих			
Північна Америка		Латинська Америка	
Нью-Йорк	Торонто	Сан-Паулу	Буенос-Айрес
Чикаго	Майамі		Ріо-де-Жанейро
Лос-Анджелес	Хьюстон		Каракас
	Сан-Франциско		Мехіко
Азійсько-Тихоокеанський регіон			
Токіо	Сідней	Сінгапур	Гонконг
			Тайбей
			Маніла
			Бангкок
			Сеул

Джерело: Friedmann J. The World City Hypothesis // Development and Change. – 1986. – # 4. – Р. 12–50.

ЯК ВИНИКАЮТЬ ГЛОБАЛЬНІ МІСТА

Ні розмір міста, ні столичний статус (навіть у могутній державі) самі по собі не гарантують його глобальної ролі. Утім у центрів, населення яких становить менше 0,5 млн осіб разом із мешканцями передмість, шансів небагато. Найменше світове місто – Женева, населення якої майже сягає 0,4 млн осіб. Серед 55 глобальних центрів налічується лише 27 національних столиць. Міст, найбільших за чисельністю населення та/або найважливіших у своїх країнах з економічного погляду (неформальних столиць), більше – майже 35, або 63 %. Проте 800-тисячний Цюрих (з передмістями) має більше значення, ніж мільйонний Стамбул. Не менш яскравий приклад пропонує Німеччина, де возз'єднаний Берлін (столиця) поступається впливом Франкфурту-на-Майні – одній із вершин «столичного трикутника» Європейського союзу, головному фінансовому центру, столиці євро.

Водночас кількість міст, які можна віднести до категорії глобальних, певною мірою відображає статус і «якість» країни. Наприклад, у дореволюційній Росії таких міст було три чи чотири: Москва, Петербург і симетричне йому південне морське вікно у світ – Одеса (четверте за населеністю місто імперії). Глобальним містом того часу, мабуть, можна вважати й Варшаву (тоді третє місто за кількістю мешканців і теж вікно на захід, але суходолом).

Останню чверть XX століття ознаменувало виникнення нової категорії світових міст, що складають єдину глобальну мережу. Її формування зумовлене широким колом чинників, основні з яких такі:

- утворення транснаціональних корпорацій у сфері матеріального виробництва та фінансів;
- розвиток системи централізованих і взаємопов'язаних структур у сфері інформаційного сервісу та промислового виробництва;
- формування взаємодіючих суспільно-політичних організацій у сфері охорони світового порядку, боротьби з тероризмом, а також контролю й охорони навколишнього середовища;
- інтенсифікація міждержавного культурного обміну та спортивної діяльності;

Ієрархія глобальних фінансових центрів за Г. Рідом

Категорія		Фінансові центри	Кількість міст
Глобальні центри	першого порядку	Лондон, Нью-Йорк	2
	другого порядку	Амстердам, Франкфурт-на-Майні, Париж, Токіо, Цюрих	5
Міжнародні фінансові центри	першого порядку	Базель, Бомбей, Брюссель, Відень, Гамбург, Гонконг, Дюссельдорф, Мадрид, Мельбурн, Мехіко, Рим, Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Сан-Франциско, Сідней, Сінгапур, Торонто, Чикаго	18
	другого порядку	Бахрейн, Буенос-Айрес, Кобе, Лос-Анджелес, Люксембург, Мілан, Монреаль, Осака, Панама, Сеул, Тайбей	11

Джерело: Reed H. Financial centre hegemony, interest rates and the global political economy // International Banking and Financial Centres. London. – 1989. – P. 247–268.

Ранжування глобальних центрів за Г. Тріфтом

Глобальні центри	Зональні центри	Регіональні центри
Нью-Йорк, Лондон, Токіо	Париж, Сінгапур, Гонконг, Лос-Анджелес	Сідней, Чикаго, Даллас, Майамі, Гонолулу, Сан-Франциско

Джерело: Thrift N. The Geography of International Economic Disorder // A World in Crisis Geographical Perspectives. Oxford. – 1989. – P. 16–78.

- формування блокових політичних, економічних та культурних міждержавних, регіональних і міжрегіональних структур.

Штаб-квартири всіх цих організацій і функціональних центрів розташовані в глобальних містах різного рангу, зв'язок між якими забезпечує практично абсолютна проникність глобального простору для засобів інформаційних технологій і швидкісного транспорту.

Переважає більшість міст найвищого рангу закономірно розташована в економічно найбільш розвинених країнах. Одна з вражаючих властивостей цих центрів – їхня стійкість, здатність до тривалої експлуатації та відтворення в найважчих історичних умовах. Адже існування глобальних міст далеко не безхмарне. До старих, історично накопичених суперечностей додаються нові. У першу чергу це стосується швидкості поширення як інновацій, так і кризових явищ, яка зростає в багато разів. Саме глобальне місто першим приймає удари цих стихій. Крім того, кожне місто має свою історію, свій образ і національний колорит. Але, здобувши статус світової столиці, воно більшою чи меншою мірою втрачає їх, що неминуче позначається на суспільному існуванні нації (навіть за межами глобальних міст), змушуючи її адаптуватися до інших, неавтентичних середовищ і способів життя. Однак завдяки саме таким інноваціям міста убезпечують себе від національного занепаду й різких спадів, зберігають канали зв'язку зі світом й акумулюють потенціал розвитку для всієї країни. Периферію не витягнути з кризи та застою, якщо їх не подолають центри. І це виправдовує існування елітарних, холодних, нелюдських глобальних міст.

МЕГАЛОПОЛІСИ

На даний час можна говорити про формування системи глобальних центрів нової світової архітектури зі встановленням нових цивілізаційних стандартів взаємодії національних культур, політичних конструкцій та економічних форм незалежних держав. У контексті цього явища нового характеру набувають загальносвітові й регіональні процеси урбанізації. Їхньою особливістю стає посилення внутрішньої диференціації мережі міст на тлі зростання ролі мегаполісів і формування мегаполісів (від грец. *megas* – великий, *polis* – місто).

Ранжування світових міст за окремими показниками

Місто	Ранг ¹						
	Штаб-квартири 100 найбільших банків	Фондові біржи	Штаб-квартири найбільших пром. корпорацій	Найбільші аеропорти	Найбільші міста за чисельністю населення	Олімпійські ігри ²	Кількість проведених концертів
Токіо	1	2	1	6	1	1	1
Лондон	5	3	3	1			2
Нью-Йорк	4	1	2	5	5		
Париж	2	4	7	2		2	3
Франкфурт	3	5	13	3			
Амстердам	12	9		7		2	
Сеул	12	5		13	4	1	
Брюссель	7		17			2	3
Мюнхен	9		9	20		1	
Цюрих	14	7		9			
Торонто	11	6		16		2	1
Осака	6		6		6		
Лос-Анджелес			15	11	13	1	
Мехіко						2	
Сінгапур		14	8				
Пекін	8					1	
Гонконг		8		4			
Мадрид			12	18		2	
Мілан	10	11					
Рим	13		10	12			
Монреаль	15					1	
Буенос-Айрес					10		2
Москва					11	1	
Сідней		10				1	

¹ Міста, що увійшли до переліку перших 15 центрів за двома й більше ознаками.

² Міста, які приймали (1) чи подавали заяву (2) на проведення Олімпійських ігор починаючи з 1964 р.

Джерело: Short J., Kim Y., Kuus M., Wells H. The Dirty Little Secret of World Cities Research: Data Problems in Comparative Analysis // International Journal of Urban and Regional Research. – 1996. – # 20. – P. 697–717.

Мегалополіси – це гігантські скупчення міст й агломерацій, які злилися один з одним.

Найвідоміший з мегалополісів – **Босваш**. Він являє собою **смугоподібне** скупчення 40 агломерацій, які розташовані на півночі Атлантичного узбережжя США вздовж транспортних шляхів. До складу Босваша належить Бостон, Вашингтон (звідси його назва Босваш), Нью-Йорк, Філадельфія, Балтимор й інші міста. Загальна площа цієї «головної вулиці» країни – 170 тис. кв. км, а її населення налічує близько 50 млн осіб.

Інший відомий мегалополіс – **Чунітмс** (Чикаго – Піттсбург) – сформувався в США, на південному узбережжі Великих озер. Його населення становить приблизно 35 млн осіб, площа – 160 тис. кв. км.

Наймолодший з мегалополісів США – **Сан-Сан**, розташований на заході країни. Він простягнувся від Сан-Франциско через ланцюжок центрів Великої Каліфорнійської долини до

Мегалополіс Босваш

Лос-Анджелеса й далі до Сан-Дієго. Сан-Сан налічує 20 млн мешканців.

Найбільший на землі мегалополіс – Токайдо (Токіо – Осака, близько 70 млн осіб) – утворився на Тихоокеанському узбережжі Японії. У ньому зосереджено майже 60 % населення країни та дві третини її промислового виробництва.

У Західній Європі відзначається розмірами Англійський мегалополіс (Лондон, Бірмінгем, Манчестер, Ліверпуль тощо) і Рейнський (кільцева агломерація Рандстад у Нідерландах, Рейн – Рур і Рейн – Майн у Німеччині тощо). Кожен з них має загальну площу близько 50 тис. кв. км і 30–35 млн населення.

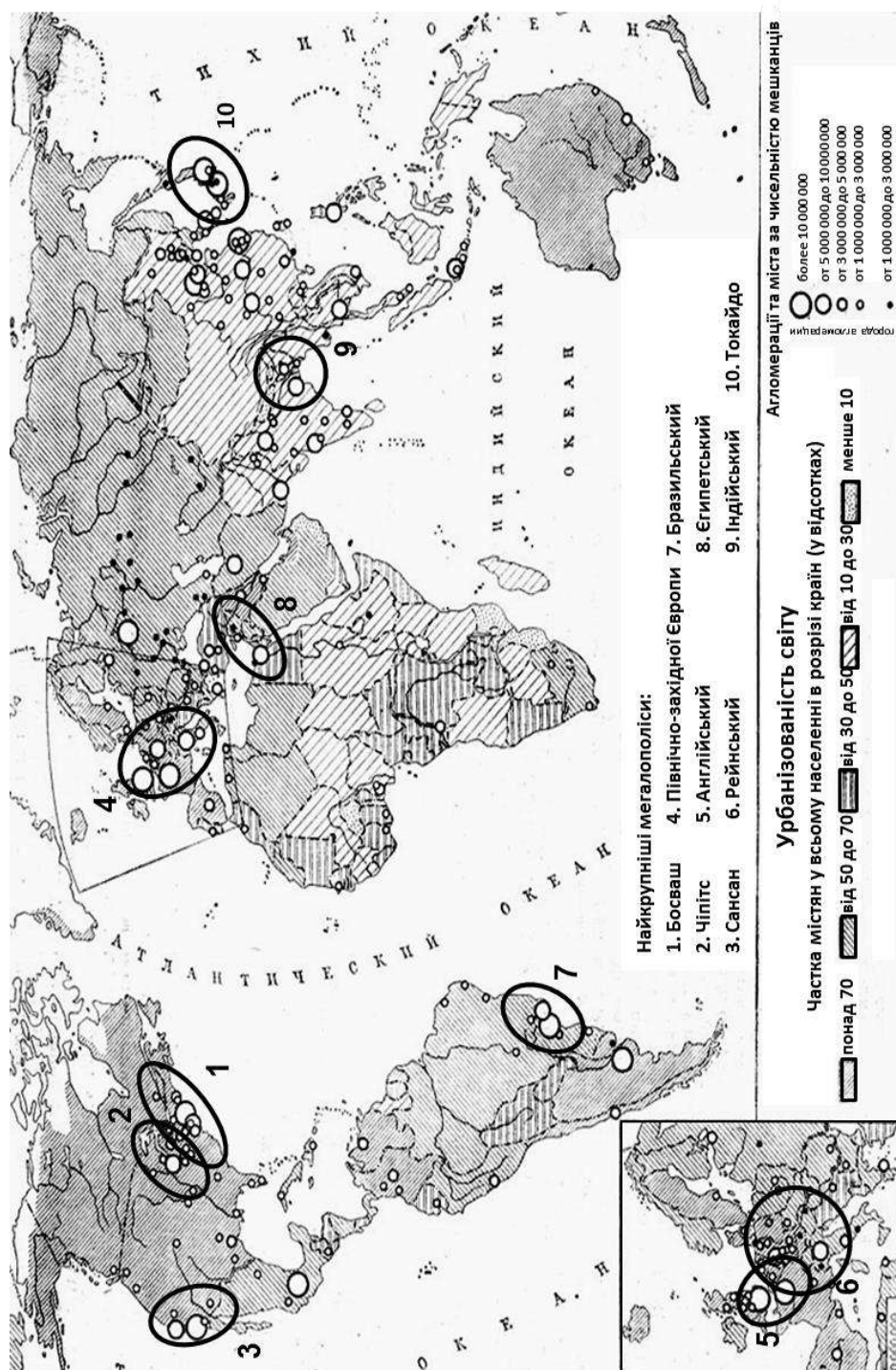
Усе чіткіше вирізняється міждержавний мегалополіс у Північно-Західній Європі. Його територія охоплює суміжні урбанізовані райони п'яти країн: Південно-Східну Англію, Рандстад, Рейн – Рур, Бельгійсько-французький район Антверпен – Брюссель – Лілль і Паризький район.

Мегалополіси на базі швидкозростаючих агломерацій утворюються і в країнах, що розвиваються. Це Сан-Паулу – Ріо-де-Жанейро – Белу-Орізонті в Бразилії, Каїр – Олександрія в Єгипті, Калькутта – Асансол – долина р. Дамодар в Індії.

Накладення на карту світу мережі глобальних міст різного рангу та взаємозв'язків між ними й іншими містами дає певну всесвітню павутину, що свідчить про новий етап урбанізації – глобальну урбанізацію з усіма наслідками для способу життя людства (рис. на стор. 190).

У Росії формується мегалополіс Москва–Санкт-Петербург

Розміщення мегалополісів та глобальних центрів світу

Рейтинг світових міст за П. Тейлором

Категорія світових міст	Ранг	Міста
Провідні	12	Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо
	10	Лос-Анджелес, Мілан, Сінгапур, Сянган, Чикаго, Франкфурт-на-Майні
Головні	9	Сан-Франциско, Сідней, Торонто, Цюрих
	8	Брюссель, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу
	7	Москва, Сеул
Другорядні	6	Амстердам, Бостон, Вашингтон, Даллас, Джакарта, Дюссельдорф, Женева, Йоханнесбург, Каракас, Мельбурн, Осака, Прага, Сантьяго, Тайбей, Хьюстон
	5	Бангкок, Варшава, Монреаль, Пекін, Рим, Стокгольм
	4	Атланта, Барселона, Берлін, Будапешт, Буенос-Айрес, Гамбург, Копенгаген, Куала-Лумпур, Маніла, Майамі, Мінеаполіс, Мюнхен, Стамбул, Шанхай
Ті, що формуються	3	Афіни, Відень, Дублін, Люксембург, Ліон, Мумбаї (Бомбей), Нью-Делі, Ріо-де-Жанейро, Тель-Авів, Філадельфія, Гельсінкі
	2	Абу-Дабі, Алма-Ата, Бірмінгем, Санта-Фе-де-Богота, Братислава, Брисбен, Бухарест, Ванкувер, Гаага, Детройт, Дубай, Каїр, Кельн, Київ , Клівленд, Ліма, Лісабон, Манчестер, Монтевідео, Осло, Роттердам, Сіетл, Хошимін, Штутгарт
	1	Аделаїда, Антверпен, Балтимор, Бангалор, Бразилія, Генуя, Глазго, Гуанчжоу, Дрезден, Калгарі, Канзас-Сіті, Кейптаун, Колумбус, Лідс, Лілль, Марсель, Ричмонд, Санкт-Петербург, Ташкент, Тегеран, Турин, Утрехт, Ханой, Единбург

ЄРУСАЛИМ: ПРИСТРАСТІ ЗА СВІТОВИМ МІСТОМ

Показовим прикладом складної долі світового міста є історія Єрусалима. Сьогодні він не помічений у переліках глобальних міст, не є мегаполісом, не визнаний на міжнародному рівні столицею держави. Проте Єрусалим відомий усім на планеті. У ньому мріють побувати мільярди людей, за право його контролювати сперечаються держави й народи. Це одне з найдавніших міст світу, за 50 століть перипетії історії не стерли його з лиця землі. Тому є вагомі підстави вважати Єрусалим світовим містом і навіть, відповідно до найамбітніших тверджень, центром світу.

У методиках визначення рейтингів міст замість терміна «світове місто» частіше використовують термін «глобальне місто», маючи на увазі його економічний і політичний масштаб. Єрусалим має недостатньо ознак такої «глобальності», хоча він аж ніяк не глухий закуток, а неофіційна столиця успішної та впливової держави. Але слава Єрусалима не залежить від рейтингу – вона ґрунтована на сакральній, духовній сутності цього міста. Ця нематеріальна субстанція більш-менш властива знаменним містам, а може, і всім іншим, але в Єрусалимі вона оголена, незаперечна і домінуюча.

ЗАКЛАДЕННЯ ФУНДАМЕНТУ

Яким чином Єрусалим набув ореолу святості та став містом трьох світових релігій, добре відомо з давніх текстів і легенд, частково підтверджених археологією. На початку II тисячоліття до н. е. з невідомих нам міркувань саме на горі Морія, яка нині височіє в центрі Єрусалима і зветься Храмовою горою, родоначальникові єврейського народу Аврааму Бог наказав принести в жертву свого сина Ісаака. Тоді на схилі цієї гори (пагорбі Офель) тулилося лише невеличке селище євусеїв – давніх мешканців цих земель. Авраам три дні йшов до гори Морія з міста Хеврона, що існує і нині. На верхівці Бог зупинив людське жертвопринесення, і за свою відданість Авраам і його нащадки отримали благословення й заповіт іудеям, мешканцям цих земель.

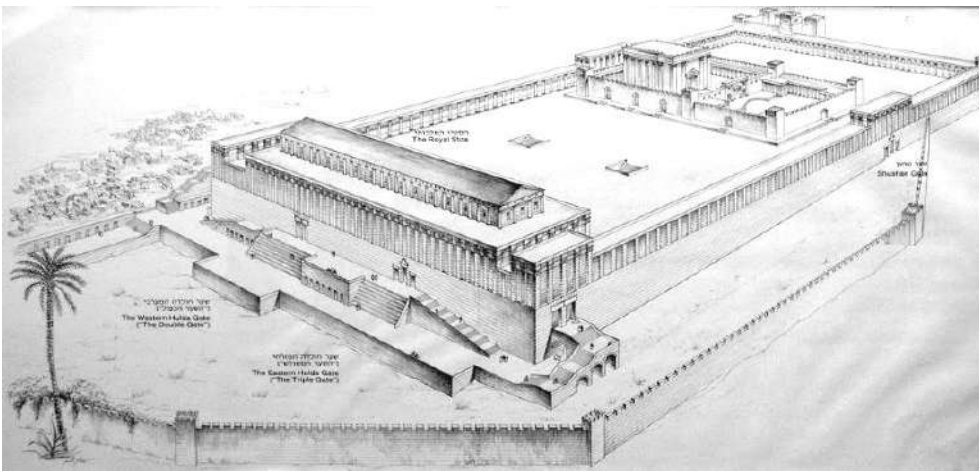
Наступні визначні для Єрусалима події відбулися через 1 тис. років. Після об'єднання давньоєврейських племен у державу Ізраїль цар Давид відвоював місто, уже добре захищене мурами, в євусеїв і переніс сюди столицю (з того ж Хеврона). Його син

Соломон побудував на Храмовій горі Храм (житло Бога) і розташував у ньому найбільшу святиню народу – Ковчег Заповіту, скриньку із заповідями, викарбуваними Богом на камені. Єрусалим став священним містом єврейського народу, національним центром.

Ще через 1 тис. років саме сюди, до славетного й процвітаючого Єрусалима, прийшов проповідувати Ісус, і на пагорбах міста розгорнулися фундаментальні події, відомі з Євангелія. Жертва, принесена на Голгофі, пагорбі на околиці стародавнього Єрусалима, зробила місто святим для всіх християн.

А ще через 700 років заяву щодо прав на Єрусалим зробила нова світова релігія. Мусульмани також визнають Авраама (Ібрагіма) пророком, Храмову гору вважають святим місцем, де відбулося спілкування людини з Богом, а Єрусалим – третім за значенням культовим містом.

Статус міста-святині для трьох світових релігій аж ніяк не сприяв спокійному існуванню Єрусалима, навіть навпаки. Він був (і залишається досі) привабливим для adeptів пов'язаних з ним релігій, а за часів процвітання – для своїх сусідів. За нього постійно боролися: приналежність Єрусалима до держав змінювалася 17 разів, більше 40 разів його завойовували та знову відвойовували. Неодноразово він піддавався глобальному руйнуванню, зазнавав занепаду, знову відбудовувався і процвітає дотепер. Слава Єрусалима не дозволила йому піти в забуття, як це сталося з багатьма стародавніми містами, що зараз лежать у руїнах. Його історія підтверджує те, що у світових містах концентруються кризові явища епохи, а також те, що інша їх особливість – стійкість у часі.

Реконструкція Другого Храму, малюнок. з музею Гехта в Хайфі

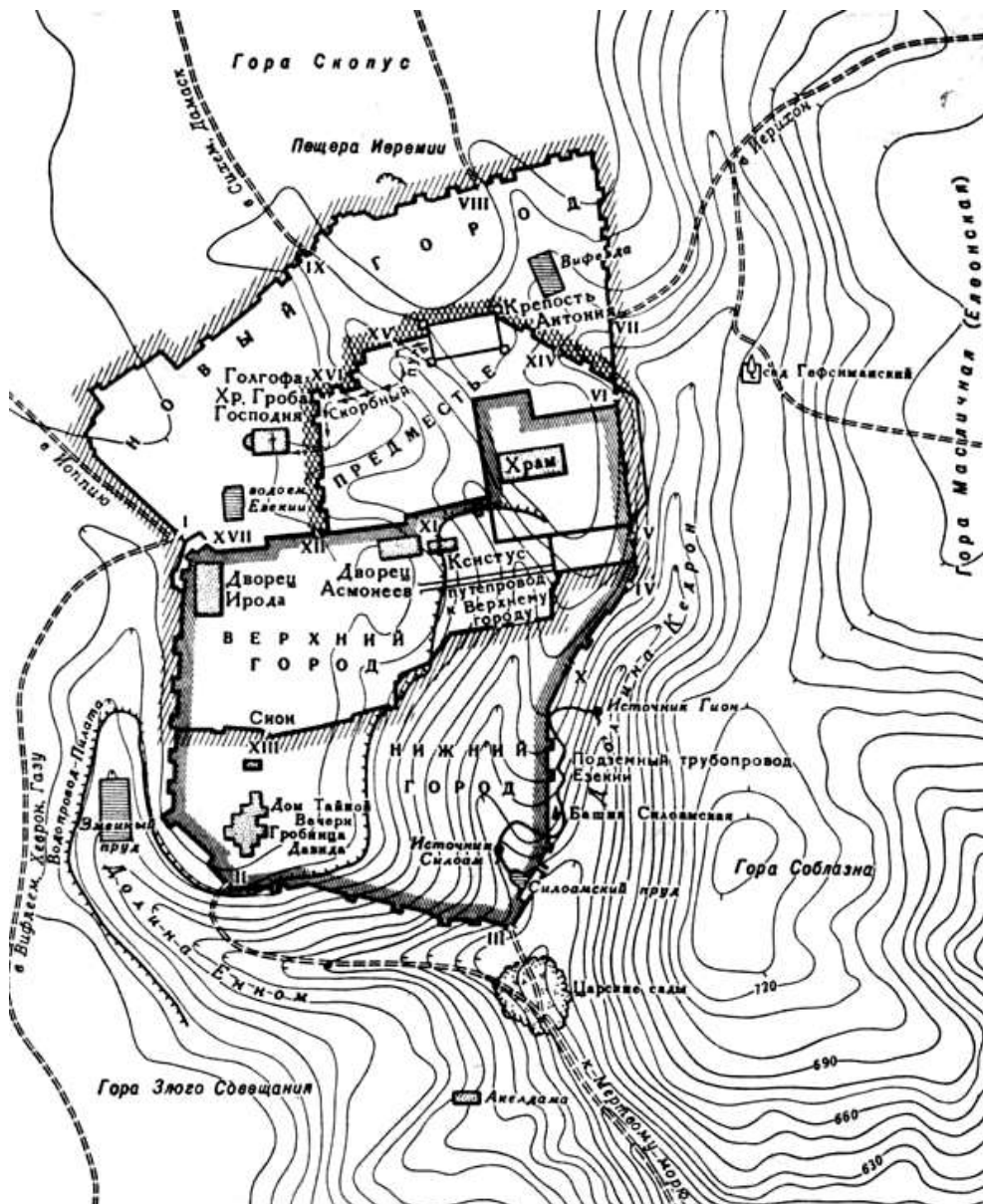
СТАРОДАВНІ ЧАСИ

І все ж чим це місце привернуло увагу людей давнини, чому, наприклад, Єрусалим виграв у Хеврона? Деякі джерела стверджують, що місце, на якому виник Єрусалим, не зовсім звичайне. Він стояв осторонь від основних торгових шляхів, але на дорозі, яка пролягала через хребти Юдейських гір з півдня на північ – з Єгипту до Сирії (Нагірний шлях). Сам Єрусалим розташований на пагорбах, як Рим або Київ, але в оточенні більш високих пагорбів, хоча з погляду на безпеку міст їх зазвичай будували на найвищих місцях. Є припущення, що розташування Єрусалима визначило потужне підземне джерело Гіхон на схилі гори Офель, захищеність глибокими долинами річок Кедрон і Тіропеон, а також родючість ґрунтів у цих долинах. Природні умови робили Єрусалим неприступним. Завоювання міста Давидом вважається військовим досягненням, битви за нього завжди були тривалими й запеклими.

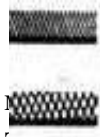
За свою історію Єрусалим сягав найвищого процвітання і занепадав до рівня занедбаного селища. З часів царя Давида й наступні 400 років (період Першого Храму) місто зазнало економічного й політичного розквіту. Територія Єрусалима збільшилась і повністю зайняла гори Морія й Офель, а також гору Сіон на заході, за долиною Терапіон. Храм, царський палац, міські стіни до 7 м завтовшки, вежі діаметром до 20 м, нові житлові райони в західній частині, басейни-резервуари, підземний водовід довжиною 500 м від джерела Гіхон – лише деякі з об'єктів, підтверджені археологічними даними. За сучасними стандартами Єрусалим був глобальним містом Близького Сходу. Він брав активну участь у війнах, прихищав біженців і після знищення Ізраїльського царства деякий час залишався єдиним форпостом іудеїв.

На початку V століття до н. е. після дворічної облоги Вавилон захопив і повністю спалив Єрусалим, знищив або вигнав його мешканців. Однак вони прагнули повернутися у своє місто і вже за 100 років спромоглися відновити міські стіни, Храм і політичний вплив. Минуло ще 300 років, і Єрусалим знову став столицею, цього разу Хасмонейського царства. Але наприкінці I століття до н. е. зазнав поразки від Рима та втратив незалежність. У місті запанував Ірод Великий, чужинець, який, однак, примножив славу Єрусалима як «глобального» міста.

Під час правління Ірода та в наступні 60 років Єрусалим пережив небачене доти процвітання й будівельний бум. За допомогою

План Єрусалима, XVII ст.

Стародавні (Перші) стіни
Давида і Соломона
Другі стіни Єзекії

Треті стіни, збудовані Іродом
та імператором Адріаном

Брами Єрусалима: I – Яффська; II –
Гнойова; III – Джерельна; IV –
Їінська; V – Темнична; VI – Золота;
VII – Стефана; VIII – Ірода; IX –
Іамаська; X – Шаллекет; XI –
Іередня; XII – Єфраїмова; XIII –
Іонська; XIV – Овеча; XV – Рибна;
XVI – Стародавня; XVII – Генаф

захищала Друга міська стіна, розташовувалося декілька ринків, з північного боку виникло передмістя (Бет-Зейт), оточене Третьою міською стіною.

У цей час Пліній Старший визначав Єрусалим як найславетніше місто Сходу. Припускають, що його населення становило близько 200 тис. осіб, а під час свят місто відвідував 1 млн прочан. Саме тоді, під час святкового паломництва, у Єрусалим – центральне місто великої території – прийшов проповідувати Ісус.

Але до кінця I століття Єрусалим втратив міць. Невдоволення іудеїв римським свавіллям призвело до повстань і воєн. Остання битва між двома світовими містами (адже Рим – теж світове місто) відбулася в 70-му році. Єрусалим був ущент зруйнований, Другий храм – спалений, мешканці міста загинули. Єврейський народ розсіявся по світу. На Храмовій горі спорудили святилище Юпітера, а пізніше, у Візантійський період, на ній влаштували міське звалище. До IV століття місто перебувало в занепаді.

(У дужках можна зазначити, що історія стародавнього Єрусалима цілком відповідає закономірностям життєвого циклу визначних міст, який передбачає потужний період початкового росту, становлення як столиці держави, а за тисячоліття – вражаючий розквіт і будівельний бум, що закінчується крахом.)

ЗА НОВОЇ ЕРИ

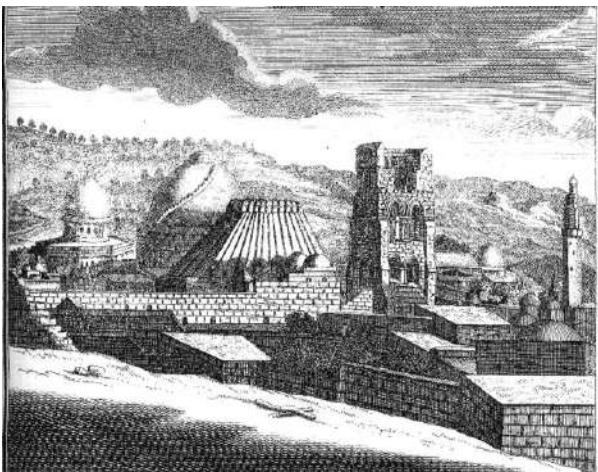
У 325 році розпочався новий етап – формування Єрусалима як християнської, а потім і мусульманської святини. Він був особливо відзначений у VII Каноні Першого Нікейського собору. За велінням візантійських імператорів у Єрусалимі побудували храми (зокрема, славетний храм Гробу Господнього) і супутню інфраструктуру, проводили богослужіння, до міста прийшли християни. Політичного й військового значення Єрусалим уже не мав, але численні завойовники неодноразово руйнували місто. У середині VI століття воно опинилося у володінні арабів, які спочатку поставилися до нього з повагою. Почалося активне будівництво. Крім численних християнських храмів і кількох синагог міський краєвид прикрасили мечеті й мінарети, знову повстали потужні міські стіни, палаци та житлові квартали. Настали добрі часи мирного співіснування трьох релігій. Однак незабаром розпочалися криваві чвари.

Тим часом слава Єрусалима сягнула Європи, наслідком чого стали чергові потрясіння. У XII столітті до міста завітала навала хрестоносців, які знищили євреїв і мусульман.

Єрусалим став процвітаючою столицею Єрусалимського королівства. З розмахом велося будівництво християнських храмів і світських будівель. Населення міста змінилося, і складалося переважно з європейців. Мовою спілкування стала французька. Тисячі паломників тягнулися з Європи на Святу землю.

У наступному столітті за Єрусалим боролися дві світові релігії (євреїв туди не пускали), поки в ньому не затвердилися мамлюки – фанатики-мусульмани змішаного етнічного походження, правляча верства Єгипту. Значення міста як культового центру зросло, розширилася релігійна мусульманська інфраструктура, приходили прочани-мусульмани. Але інші релігії зазнавали жорсткого утиску, і це призвело до занепаду: наприкінці XV століття, коли Єрусалим відійшов до Османської імперії, у ньому мешкало лише 10 тис. населення.

Єрусалим залишався таким до середини XIX століття, хоч і не втратив значення релігійного центру. Більше того, за міжнародними домовленостями чисельним прочанам усіх релігій поступово було відкрито доступ до святинь. Сформувалися чотири громади, які мешкали в окремих кварталах: єврейська, християнська, мусульманська й вірменська.

Дамаська брама, кінець XIX ст.

Храм Гроба Господня. Гравюра за мал. К. Бруїна, кінець XVII ст.

У середині XIX століття американський письменник Герман Мелвілл, який подорожував країнами Сходу, писав: «По дорозі

до Віфлеєма здалеку бачив Єрусалим. Якби не знав, що навпроти місто, ніколи б про це не здогадався. Нагадує нагромадження самих скель». І ще: «Церква Гробу Господнього. У цю церкву заборонено входити євреям. Завалився купол. Величезна будівля, напівзруйнована. Лабіринти й тераси гротів, вкритих цвіллю, поховання і раки... Каламутне освітлення». Тоді в місті можна було зустріти лише парутрійку іноземців. Образ світового міста жив хіба що серед єврейського народу всього світу, який мріяв про повернення до Єрусалима.

НОВІТНІ ЧАСИ

До початку XX століття в Єрусалимі додалося населення, і забудова знову, як 1 тис. років тому, вийшла за межі мурів Старого міста. Таким він дістався британцям після Першої світової війни.

Останні 100 років новітньої історії Єрусалима, як і в минулі століття, позначилися чварами прихильників різних світових релігій. Утім британцям вдалося провести цивілізаційні перетворення. Населення міста збільшилося до 165 тис., з'явилися нові, побудовані за планом райони та громадські установи. У 1948 році Ліга Націй створила на частині території Палестини єврейську державу Ізраїль. Ідею передати Єрусалим під міжнародну юрисдикцію сторони не визнали, і його довелося поділити між Ізраїлем і Палестиною (на західну і східну частини). Але це не допомогло: наступні 19 років тривала боротьба за контроль над містом. Вона принесла не лише військові дії з численними жертвами: супротивники по обидва боки знищували святині ворога: храми, кладовища, святі місця, чинили перешкоди для паломництва. Після військового захоплення східної частини міста, що належала йорданцям, у 1967 році на всю територію Єрусалима була поширена юрисдикція Держави Ізраїль. Місто стало єдиним, більш безпечним і традиційно багатонаціональним. До його меж увійшли всі міські райони, прилеглі передмістя й села. Населення склало 270 тис. осіб (з них 75 % – євреї).

Об'єднання повернуло Єрусалиму процвітання та статус світового міста. Він оточений любов'ю і турботою. Реставруються й підтримуються історичні пам'ятки та святині – вони без перешкод досяжні для представників усіх віросповідань. Здійснюється ландшафтна реконструкція території, розвивається туристична інфраструктура. Адже щорічно Єрусалим відвідує до 3,5 млн туристів.

Сучасний Єрусалим, історична частина, погляд з півночі

Величезну увагу приділяють створенню сучасного Єрусалима. Немає сенсу перелічувати нові громадські будівлі в західній і східній частинах міста, багато з яких зведені видатними архітекторами. Будують не тільки коштом країни – допомога надходить звідусіль. Один із прикладів – величезний Ізраїльський музей, у якому зберігається близько 500 тис. археологічних, антропологічних й етнографічних експонатів, експозиції світового й ізраїльського мистецтва та величезна колекція юдаїки. Будівництво цього закладу, що тривало близько 20 років, фінансували уряди Ізраїлю та США, а також чимало приватних осіб. А на зведення Яд ва-Шему (Музею голокосту) 80 % коштів дали недержавні фонди й приватні особи з усього світу.

І все ж таки попри позитивні зміни, покликані принести до Єрусалима спокій, боротьба за нього не вщухає. Багато років він був фактичним політичним й адміністративним центром країни, місцем розташування уряду. А в 1980 році кнесет Ізраїлю ухвалив закон, згідно з яким Єрусалим став офіційною столицею держави. Цей факт, не визнаний на світовому рівні, обурює мусульманські країни та разом з іншими проблемами суперечливих територій провокує насильство. Зазначена колізія викликає занепокоєння долею «центру світу», що є надбанням усього людства.

КИЇВ – СВІТОВЕ МІСТО

Емпірично доведену цікаву класифікацію провідних світових міст (табл. на стор. 191) пропонує науковий колектив британського Університету Лафборо (Loughborough) – група дослідження глобалізації та світових міст (Globalization and World Cities Study Group – GAWC). Її ранжування спирається на бальну оцінку функцій міст у сфері вищих послуг чотирьох типів: бухгалтерський облік й аудит, реклама, фінанси й банки, страхування. Залежно від суми набраних балів міста розділені на чотири ранги та 12 категорій. Виокремлено 55 глобальних міст (4–12-й ранг) і 67 міст (1–3-й ранг), що мають потенціал для набуття в майбутньому статусу глобальних. Київ опинився серед останніх, випередивши такі міста, як Санкт-Петербург, Антверпен, Дрезден, Марсель, Кейптаун тощо.

Цілком зрозуміла присутність Києва в переліку світових міст як історичного духовного центру православ'я. Крім того, Київ – столиця найбільшої європейської держави. Але, щоб набути статусу глобального міста в сучасному світі, цього замало: Києву лише неупереджено надали аванс.

Тому ключовими для долі всієї країни є відповіді на питання: у якій ролі ми хочемо бачити столицю України та яким може бути масштаб її геополітичного й духовного впливу в межах європейської спільноти? Адже саме глобальні міста, інтегровані у світову економіку, забезпечують багатство нації: через них у країну заходять інвестиції, вони стають центрами розвитку новітніх технологій, креативних видів діяльності, культури, туризму. Завдяки синергетичному ефекту ці галузі, розвиваючись, стимулюють комплексні соціально-економічні перетворення.

Багата історія, унікальний ландшафт, геополітичне положення Києва на карті Європи апріорі забезпечують йому одне з перших місць серед східнослов'янських столиць. На великій території в нього немає конкурентів: найближчі значні міста на заході – Відень і Варшава, на півночі – Москва, на півдні – Стамбул і Софія, а на сході взагалі немає великих міст, якщо не брати до уваги українські, не здатні сьогодні змагатися з Києвом.

Поза сумнівом, духовна значимість Києва має бути збережена як історико-культурна база міста. Але вона не може бути нині одним-єдиним містоутворювальним чинником, якщо не сповниться нового

політичного й суспільного змісту. Образ Києва, його бренд має не лише поєднати в собі духовну спадщину й культуру минулих століть з енергією та динамізмом молодого самостійного держави, але й відобразити унікальну, тільки йому притаманну специфіку, як це вдається глобальним містам Європи. Лише міста, що усвідомили свою місію, здатні створити систему світового піару й отримувати відповідні дивіденди.

Тож яким може бути призначення Києва, а отже, модель його розвитку? Зрозуміло, що в найближчому майбутньому неможливо розглядати Київ як центр світової торгівлі, фінансів, культури та мистецтв. Треба з'ясувати, у чому полягає унікальність і самотність Києва, завдяки яким він досі не загубився у світовому урбаністичному рейтингу. Ґрунтуватися можна на історії, вигідному геополітичному становищі, унікальності ландшафтних характеристик, своєрідності людських ресурсів, розглядаючи ці характеристики не лише в контексті столиці, але й як комплекс особливостей всієї України.

Не менш важливе усвідомлення тенденцій містобудування, урбанізації та напрямів економічного, політичного й культурного розвитку глобалізованого світу, адже якості міста, що формуються сьогодні, мають бути затребувані в майбутньому. Орієнтація на успіхи, досягнуті іншими світовими та глобальними містами, навряд чи дозволить подолати провінціалізм, який вже здавна став однією з помітних особливостей Києва.

Сьогодні Київ усе ще перебуває в точці біфуркації, тобто в умовах вибору власного шляху формування. Потрібен імпульс – не лише економічний, але й ідеологічний, – що визначить напрямок руху і стимулюватиме напрацювання довгострокової ідеології соціально-економічного та містобудівного розвитку міста. Звісно, вирішити це складне завдання неможливо без участі політиків, філософів, істориків, соціологів і без фахової містобудівної й економічної підтримки.

Розділ V

МАЙБУТНЄ МІСТ

Багатовікова історія свідчить про пульсуючий розвиток міст, що залежить від комплексу чинників, серед яких воля людини має далеко не вирішальне значення. У цьому міста мають багато спільного з природним середовищем у його широкому розумінні, яке лише частково піддається впливу людини. З огляду на те, що людина й сама є частиною природи Землі (а не інопланетянином, якого переселили з космосу), можна припустити, що міста, які неминуче виникають у місцях скупчення людей, також становлять своєрідну, але цілком природну складову навколишнього середовища. Людина, керуючися своїми вподобаннями та потребами, створює навколо себе міста, і далі вони «еволюціонують» за власними законами разом із людством, щоб належним чином забезпечити захист біологічного виду *Homo Sapiens*.

При цьому людина завжди прагне підпорядкувати та впорядкувати міську стихію. Ще первісні племена влаштовували й планували свої поселення відповідно до власних уявлень про світобудову, створювали умови не лише для фізичного, але й для духовного життя. У стародавні часи, обираючи місця для поселень, люди брали до уваги як зручні природні умови, так і певні вищі міркування. Як свідчить історія, їх вибір найчастіше був безпомилковим, адже Єрусалим, Рим, Фіви, Афіни, Київ процвітають протягом тисячоліть. Та й багато міст, заснованих уже в нові часи завдяки вольовим зусиллям груп людей (наприклад, населені пункти півдня України, Сибіру, США), витримують випробування часом, змінюються та пристосовуються до нових технологій, соціального устрою та зростаючих потреб людини.

Це свідчить про виняткову гнучкість і природну життєздатність міського «організму». А також про те, що воля й розум людини теж здатні брати участь у його підтримці та розвитку. Це здається очевидним, але на тлі незадоволеності сучасним станом міст й апокаліптичних настроїв у світі як ніколи важливо бачити та сміливо

розбудовувати перспективні напрями урбанізації, а не сумувати за втраченим раєм. Сьогодні, коли зміцнів «колективний розум» людства та сформувалася його інформаційна, комунікаційна й технічна підтримка, як ніколи зросли можливості контролю за розвитком людських поселень. І ці можливості вже втілюються в життя: на початку нового століття як відповідь на виклики хаосу, що насувається, спостерігається небачений вибух непересічних урбаністичних ідей. Деякі з них поки виглядають утопічними, але є й такі, що вже здійснюються. Утім, як свідчить досвід, навіть утопії згодом отримують шанс реалізуватися.

ПОШУКИ ІДЕАЛЬНОГО МІСТА

Найбільш характерною ознакою всіх відомих міст-утопій XIV–XIX століть, починаючи з утопії Томаса Мора та закінчуючи фантазіями Герберта Уеллса, був зв'язок між формами організації міста та соціальним життям містян. Утопісти проектували не стільки міста, скільки суспільний устрій. Але суспільство розвивалося за власними законами, а здійснилися лише деякі містобудівні ідеї, як-от регулярність планів, зонування територій, включення до міської системи частин природного середовища тощо. Зазвичай утопісти ґрунтували свої ідеї на майбутньому технічному прогресі та, мабуть, мали рацію, декларуючи його істотний вплив як на соціум, так і на міста. У прозоріннях Леду з його ідеальною міською геометрією, Сент-Еліа, який винайшов принцип багатоярусної архітектури, російських конструктивістів і багатьох інших архітекторів простежуються реальні риси міст майбутнього.

Тим часом міста зростали й настійно потребували нових, уже не утопічних ідей упорядкування. На початку XX століття столиці та великі міста виявилися щільно забудованими й вичерпали земельні ресурси у своїх межах. Скориставшись із дешевизни приміської землі, промислові підприємства й житлова забудова попрямували на околиці. Епоха компактних міст закінчилася: за нетривалий час міста простягнули довгі «щупальця» вздовж залізниць й опинилися в оточенні міст-супутників. Виникли територіально роз'єднані, але економічно пов'язані між собою муніципальні утворення, які згодом отримали назви агломерацій, конурбацій тощо й були закріплені на законодавчому рівні в межах Великого Лондона, Великого Берліна, Паризького округу й т. п.

Бурхливий розвиток міст дав початок двом протилежним напрямкам містобудівних ідей, в основі яких лежав пріоритет розосередженого або компактного розселення. Відповідно до першого (початок XX століття, ідеолог-родоначальник – англійський соціолог Ебінізер Говард) пропонувалося влаштувати навколо великих міст комфортні поселення, які мали б водночас риси міста й села: садібну забудову та міську інфраструктуру. За таким задумом у 1904–1907 роках на відстані півсотні кілометрів від Лондона були побудовані міста-сади Лечуорт і Хемпстед, розраховані на 32 тис. мешканців кожен і покликані розвантажити нетрі Лондона. Утопічність ідеї виявилася в тому, що до міст-садів не вдалося залучити належну кількість підприємств і людей (тим більше з нетрів), а з часом ці інноваційні населені пункти стали звичайними передмістями.

Власний варіант міста-саду запропонував у 1935 році Ф.-Л. Райт. Його проект мав назву Бродейкр-сіті, «Місто великих горизонтів». Райт передбачав процес дезурбанізації, вважаючи, що нові засоби комунікації, у першу чергу автомобіль, а також використання машин роблять непотрібним концентрацію людей і виробництва у великих містах. Утопія Райта мала й соціальний аспект: у Бродейкр-сіті планувалося створити ідеальне суспільство, невразливе до криз.

За принципом міст-садів згодом були зведені міста – супутники мегаполісів. А створена в 1913 році Міжнародна федерація міст-садів існує дотепер (її сучасна назва – Міжнародна федерація з житла та генерального планування). В основу багатьох суперсучасних проектів невеликих, комфортних, самодостатніх міст лягла мрія про місто-сад, яка виявилася напорчуд плідною й втілилася в безлічі варіантів.

Передмістя іноді схожі на міста-сади (селище під Копенгагеном, Данія, ліворуч), а іноді й ні (містечко у Флориді, США)

*План «Вуазен»,
представлений
Ле Корбюзьє в
1925 р., став
сенсацією:
архітектор
запропонував
радикально
перебудувати
центральну
частину
Парижа*

Інший потужний напрям розвитку ідей урбанізму початку ХХ століття пов'язаний з модернізмом, діяльністю Ле Корбюзьє та Міжнародними конгресами сучасної архітектури (СІАМ). Модерністи шукали шляхи вдосконалення міст у нарощуванні рівня урбанізації та збільшенні щільності міського населення. Пропонувалося висотне будівництво, зонування міст по горизонталі й вертикалі, стандартизація, використання новітніх технічних досягнень, впорядкування (за допомогою архітектури) життя містян. До цього напрямку належить кілька утопічних містобудівних проєктів: план «Вуазен» для Парижа, плани нового облаштування Буенос-Айреса, Алжира, Антверпена, Москви тощо. Проєкти були розкритиковані, але ідея компактного розселення залишається перспективною та подекуди проваджується як єдине дійсно слухне рішення.

Втрати відбулися в іншому. У проєктах ХХ століття зв'язок між соціальним і містобудівним аспектами поступово руйнувався. Після спроб архітекторів-модерністів направляти розвиток суспільства з'ясувалося, що архітектурі це не вдається, і інтерес до соціальної теми зійшов на майже нанівець. У 50–60-х роках минулого століття в проєктах міст майбутнього чільну місце посіли формотворчі й інженерні аспекти. З'явилося багато спокусливих ідей, жодна з яких не була реалізована (утім більшість проєктів і не були розраховані на реалізацію).

У 60-х роках ХХ століття вчені й архітектори вперше звернули увагу на екологічні проблеми. Щоправда, питання економії енергії ще не входили до кола пріоритетних. Міста майбутнього проектувалися в середині ХХ століття під гаслом економії території, бо в ті часи темпи зростання населення планети стали загрозливими, обсяги будівництва – небаченими, а міста розповзалися по поверхні землі. У проектах просторових міст і міст-мостів І. Фрідмана (Франція), міських структур об'єднання «Аркігрем» (Великобританія), мобільних і висячих міст, до яких доклали руку й радянські архітектори, а також у багатьох інших ігнорувалися економічні аспекти – як зведення, так і експлуатації міських поселень. Увага приділялася пошуку найкращих форм житла, конструкцій, естетиці середовища (аж до ідеї використання віртуальних інтер'єрів і міських пейзажів). Пропозиції щодо мобільного містобудування також не набрали ваги: мобільне житло залишилося справою маргіналів. Це були справжні утопії, але вони містили безліч конструктивних ідей. І сьогодні деякі тодішні декларації є актуальними: вони про те, що люди не мусять бути рабами речей, про трансформування простору, яке забезпечить кожному вільний вибір стилю життя. Але суспільство виявилось значно консервативнішим, ніж уявляли тоді.

Серед футуристичних ідей 1960-х років можна відзначити проекти японських архітекторів, які першими конструктивно поставилися до проблем урбанізації – нестачі простору й отруєння навколишнього середовища. Їхні проекти ідеологічно зважені й наближені до реальності, навіть коли стосуються зведення міста на 5 млн осіб в Токійській затоці (архітектор – Кендзо Танге) чи будівництва груп 300-метрових житлових веж серед одноповерхової забудови поблизу Токіо. Деякі ідеї із цих проектів актуальні й досі, хоча на зміну їм прийшли інші проекти такого ж напрямку.

З настанням у 1970-х роках найбільшої енергетичної кризи в історії людства епоха відірваної від реальності містобудівної формотворчості закінчилася. Стало зрозуміло, що міста «підлаштовуються» під суспільство, а не навпаки. Це виявив, наприклад, досвід Бразилія: нове ідеальне місто швидко оточили нетрі, і в соціальному плані проект зазнав фіаско.

Інтерес до проектування міст майбутнього став відроджуватися з кінця 1980-х років. При цьому кардинально змінилася ідеологія проектів: вони були націлені на реалізацію. Такі проекти з'явилися тоді, коли ситуація стала по-справжньому загрозливою як з екологічного, так і з соціального погляду.

ПРОГНОЗИ ТА ЗАГРОЗИ УРБАНІЗАЦІЇ

У 1997 році дослідний центр World Resources Institute спільно з ООН і Всесвітнім банком опублікував прогноз щодо майбутнього урбанізації. За його даними, у 2025 році дві третини населення планети мешкатимуть у містах (у 60-ті роки XX століття містянином був лише кожен третій житель Землі).

Прогнози передбачали, що все більше людей будуть жити у мегаполісах – містах, населення яких перевищує 10 млн осіб. У 1975 році мегаполісів було п'ять, у 2000 році – 19, у 2016 році – 31, а у 2030-му їх очікується 41 (що перевершує попередні прогнози).

Приріст мегаполісів прогнозується далі за рахунок країн, що розвиваються. У 1950 році п'ятьма найбільшими містами світу були столиці індустріально розвинених держав: Нью-Йорк (12,3 млн), Лондон (8,7 млн), Токіо (6,9 млн), Париж (5,4 млн), Москва (5,4 млн). У 2000 році до п'ятірки лідерів увійшли Мехіко (18,4 млн), Бомбей (18 млн) і Сан-Паулу (17,8 млн), а у 2016 році чільне місце у світі посіли Шанхай (24,3 млн), Карачі (23,5 млн), Пекін (21,5 млн).

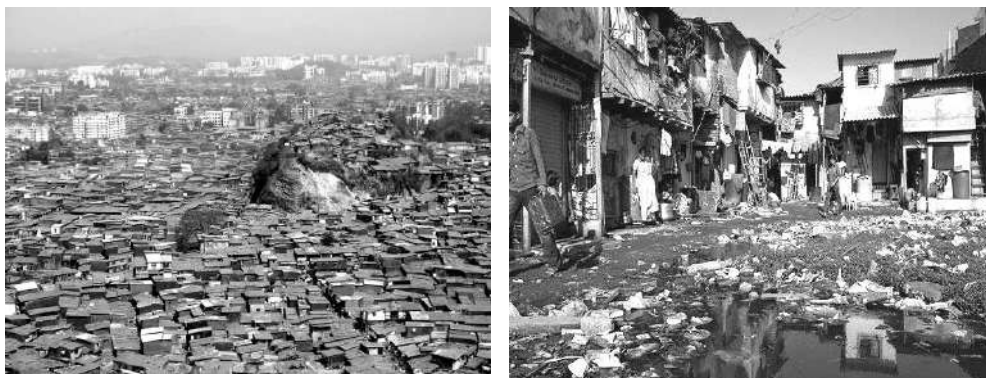
Населення 512 міст світу перевищило 1 млн. Усесвітня ділова рада щодо сталого розвитку (World Business Council for Sustainable Development) відзначає, що лише 2 % швидкозростаючих міст з чисельністю населення понад 750 тис. осіб розташовані в розвинених країнах, 40 % – у країнах із середнім рівнем доходу, а 58 % – у незаможних державах. На Азію припадає 60 % таких міст, на Африку – 25 %, на Латинську Америку – 15 % (дані 2005 року).

Ці регіони демонструють також найбільший приріст населення в мегаполісах. Особливо швидко зростають африканські міста, серед яких найбільшим є Лагос (Нігерія, 16,5 млн), найменшими темпами – мегаполіси Японії (0,1 % на рік, втім в агломераціях Токіо і Осаки вже проживає 40% населення країни). За кількістю мегаполісів Азія випереджає Європу в 6 разів, Північну Америку в 9 разів, а Південна Америка – Північну в 2,5 рази. В цілому міське населення планети досягло 55 % з яких 7 % (700 млн) проживає в мегаполісах (дані 2016 р.). Зростання кількості містян продовжиться, хоча його темпи уповільнюються.

Процеси урбанізації, які спостерігаються в країнах, що розвиваються, подібні до тих, які відбувалися в Європі в середині XIX століття, коли під впливом індустріальної революції почалася

масова міграція сільського населення до міст. Саме так чинить сільське населення незаможних країн, рятуючись від голоду й безробіття. Але надії на порятунок не справджуються: рівень життя в містах нижчий, ніж у сільській місцевості. Більшість людей з низьким рівнем доходу мешкатимуть саме в містах: якщо в 1990 році бідняками були 20 % містян, то у 2003 році – 23 %.

Бідність веде до чисельних соціальних заворушень. Рівень злочинності в містах у середньому у вісім разів вищий, ніж у сільській місцевості. Інші чинники ризику, пов'язаного з урбанізацією, – зростання площ, зайнятих містами, занепад природного середовища, зміни клімату, виснаження ресурсів Землі. За останні півстоліття

Нетрі Ріо-де-Жанейро, Дражаві. Так живуть сотні мільйонів людей

споживання прісної води у світі зросло в чотири рази, при цьому до 90 % рідких каналізаційних відходів, вироблених гігантськими містами країн, що розвиваються, дістаються моря або річки без очищення, а до 80 % міського сміття зберігається на відкритих звалищах.

Як стверджує Майк Девіс, автор книги «Планета нетрів», «підставою сучасної історії залишаються структурні протиріччя глобального капіталізму, що не може створити робочі місця, будинки та майбутнє для міського населення Землі, яке все більше розростається». За його даними, сьогодні кожен шостий житель Землі мешкає в нетрях, а через 20 років кількість таких осіб подвоїться. Дослідники попереджають, що традиційні міста втрачають стабільність, найближчим часом у них почнуться війни за воду й чисте довкілля. Крім того, буде потрібний життєвий простір для 700 млн людей, яких зженуть із територій, на яких вони мешкали, майбутні кліматичні зміни.

Споживання енергії в містах сягає найвищого рівня: 20 найбільших мегаполісів споживають 75 % виробленої у світі енергії. Дослідження також демонструють, що потреба міст у земельних ресурсах зростає значно швидше, ніж чисельність їхніх мешканців, тобто збільшується споживання землі на душу населення. Це позначає нове явище в історії цивілізації: зменшується щільність населення в містах (причому найнижча вона в нетрях). Такими є результати досліджень, проведених у десятках країн.

Наприклад, наприкінці минулого століття вивчали споживання землі Детройтом і його передмістями. За десятиліття населення міста збільшилося на 40 %, тоді як територія – на 100 %. Утім міста завжди створювали умови для більш щільного розселення людей. Це зумовлювало можливості тісної співпраці в економічному й людському відношенні та зрештою сприяло прискореному розвитку у всіх галузях життєдіяльності суспільства. Як позначиться на житті людей подовження просторових зв'язків між ними, важко передбачити, враховуючи нові можливості комунікаційних і транспортних технологій. Але нова ситуація має якось відбитися на формах організації урбанізованих просторів. Сучасні засоби зв'язку дійсно дають людині широкі можливості для спілкування (які, однак, не здатні замінити реальні контакти), але транспортні засоби не забезпечують належної мобільності. Середня швидкість руху автомобіля у великому місті становить 15–20 км на годину, витрати часу на пересування зростають, отже, зменшується не лише життєвий комфорт, але й продуктивність людської діяльності.

ЯКІСНИЙ ПЕРЕХІД

Грецький архітектор-містобудівник Костянтин Доксіадіс наприкінці 70-х років XX століття, ґрунтуючись на аналізі довгострокових глобальних тенденцій урбанізації, передбачив виникнення екуменополіса – «гігантського поселення, яке вкриє землю й стане універсальним поселенням». Формування такого безперервного міста, розташованого вздовж транспортних шляхів, що мережею обплутує суходол, архітектор відносить до 2100 року. Заснований ним Афінський центр екістики (екістика – наука про людські поселення), який протягом багатьох років відслідковує процеси урбанізації в різних регіонах світу, підтверджує реалістичність концепції К. Доксіадіса. Еволюція людських поселень відбувається за такою схемою: від компактного міста з чисельністю населення приблизно 300 тис. осіб до метрополісів (агломерацій) з приблизно 2 млн мешканців і скупчень кількох взаємопов'язаних метрополісів. Так формуються мегалополіси з чисельністю населення 10–500 млн осіб, а в середньому – біля 100 млн мешканців. Надалі кілька взаємопов'язаних мегалополісів утворюють «урбанізований регіон» з населенням до 600 млн осіб. У даний час активно формуються мегалополіси та їх об'єднання.

Виникнення екуменополіса зі збереженням усіх притаманних йому проблем не можна назвати надихаючою перспективою. Це явище демонструє межі реалізації стандартного сценарію урбанізації. Проблеми виникають значною мірою через те, що сучасна концепція містобудування зародилася ще за часів невеликих міст, модернізувалась і доповнювалась відповідно до нових умов, але не змінювалась по суті. Зрештою великі міста з погляду екологів є «нестійкою природно-антропогенною системою, що гостро порушує природні екосистеми». Нагальною є необхідність якісного стрибка в підходах до міського будівництва, оснащення та розміщення міст. Відповідні концепції є, і започатковані спроби їх реалізувати.

Перша концепція – екологічна. Відповідно до неї людські поселення мають становити безліч дрібних утворень із чисельністю населення 10–50 тис., розкиданих серед природного середовища. Завдяки невеликим розмірам й істотним відстаням між ними міста не завдадуть відчутної шкоди екологічній системі Землі, зв'язок між поселеннями забезпечить швидкісний транспорт, ефективніший, ніж автомобілі, що використовуються у великому місті. Енергетичне постачання таких міст мають забезпечувати відновлювані джерела.

Підтримуватиметься ідеальна екологічна рівновага з оточенням. У такому гармонійному середовищі людина насолоджуватиметься дарунками природи й високих технологій.

Друга концепція – аркологічна (від «архітектура» й «екологія»). Вона пропонує створювати вельми щільні великі міста, щоб розвантажити земну поверхню для природних екосистем. Людські містобудівні утворення із 250 й більше тис. населення можуть бути обмежені за площею шляхом зростання вгору на сотні та навіть тисячі метрів. Такі аркологічні системи мають бути замкнені й самодостатні завдяки використанню відновлюваних джерел енергії. Здійснення внутрішніх взаємозв'язків, функціонування інфраструктури та її зведення можливі лише з використанням потужного арсеналу технічних засобів. Питання «Чи може таке місто бути комфортним для людини?» необов'язково передбачає негативну відповідь. Можливо, воно буде в багатьох аспектах комфортнішим, ніж природне середовище. А з погляду збереження екологічної рівноваги концентрація впливів на природне середовище в обмеженому просторі може бути навіть більш прийнятною, ніж їх розосередження.

Надії дослідників міст багато в чому пов'язані з розвитком інформаційних і комунікаційних технологій. Це стосується не лише нових можливостей зв'язку та функціонування виробництва. Входження в постіндустріальну фазу розвитку суспільства за своїм значенням дорівнює індустріальній революції, яка за пару століть змінила світ. Не виключено, що інформаційне суспільство суттєво відрізнятиметься від індустріального виробничими й фінансовими відносинами, соціальною організацією життя. Є шанс пом'якшити проблеми урбанізації, багато в чому пов'язані з недоліками суспільних відносин, особливо якщо розглядати їх у світовому масштабі.

Економія енергії стала провідною темою в будівництві, і поступово усвідомлюються її містобудівні аспекти – складні, комплексні, але здатні дати колосальний ефект завдяки масштабам. Вартість енергії, яку можна заощадити шляхом раціонального облаштування міст, співставна з бюджетами цілих держав.

Сьогодні здійснення масштабних урбанізаційних проєктів пов'язане не стільки з технічними, скільки з економічними труднощами: потрібна концентрація й узгоджене використання величезних фінансових коштів – бюджетних і комерційних. Але вже є розуміння того, що цю проблему можна вирішити, причому навіть у межах сучасних соціально-економічних відносин.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЕКТИ

Ідея розосередження людських поселень за зменшення їхніх розмірів і загроз для стану навколишнього середовища наслідуює концепцію міст-садів і має кілька варіантів розвитку. Деякі з них враховують важливість соціальних відносин в устрої поселення та роблять спроби вибудувати ідеальне суспільство в окремо взятому місті. Інші напрями віддають перевагу зниженню споживання енергетичних ресурсів, зменшенню впливу продуктів діяльності людини на довкілля, обмеженню зростання міста, впровадженню цифрових технологій. Розробляються також концепції оптимального розміщення поселень у ландшафті з урахуванням потреб людини та природного середовища, і вже є приклади більш-менш успішного вирішення цього завдання – створення міст – супутників столиць, технополісів, нових міст при освоєнні промислових зон, влаштування національних парків.

У деяких країнах засновують селища, міста та нові квартали історичних центрів, у які від самого початку закладають екологічно чисті й енергоощадні засади функціонування міських систем. Такі поселення можуть бути різного, іноді невеликого розміру, тож вимагають, відповідно, різних за масштабом капіталовкладень. Кошти на них знаходять, тим більше що ефективність екологічних міст з погляду зниження енерговитрат і підвищення життєвого комфорту вже отримала визнання. Упровадження цих проектів зазвичай вдається досягти за співпраці держави, приватних інвесторів, комунальних і комерційних організацій, хоча важливою є також діяльність ентузіастів, які генерують і просувають нові ідеї.

Ще один розповсюджений напрям – екопоселення. Вони почали виникати в різних країнах світу в 60-ті роки XX століття, а в середині 90-х років рух набув світового масштабу. У 1996 році екопоселення усього світу об'єдналися в Глобальну мережу екопоселень (Global Ecovillage Network – GEN). Щорічно проходять асамблеї GEN, а емблема мережі прикрашена гаслом: «Ласкаво просимо в майбутнє!» В екопоселенні може бути від кількох десятків до кількох тисяч мешканців, які зазвичай є прихильниками холістичного (цілісного) підходу до життя людини, головні принципи якого – збереження природних ресурсів, екологія людського житла, використання екологічних технологій, а також участь усіх членів поселення в прийнятті рішень. Одночасно з формуванням нової системи поселень робляться спроби сформулювати нові суспільні відносини: наприклад, створюються умови, коли праця «на себе» складає 80–95 % робочого

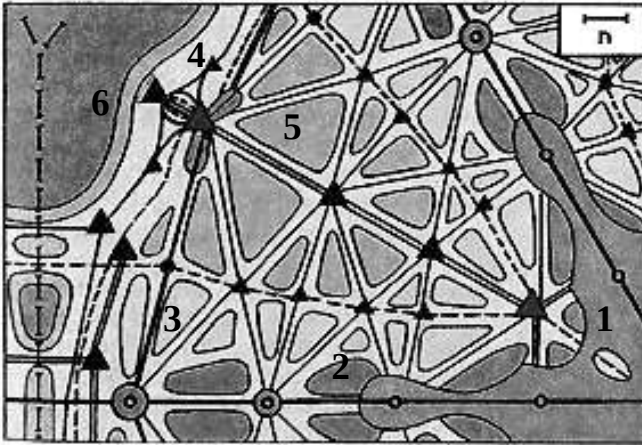
часу, запроваджуються системи обміну з мінімальним використанням грошей (іноді завдяки створенню їхніх місцевих еквівалентів), скорочується кількість керуючих й обслуговуючих структур, які громада має фінансувати, рішення приймаються шляхом консенсусу. Усвідомлюючи свій вплив на довкілля, мешканці екопоселень прагнуть звести до мінімуму рівень споживання в усіх сферах, наприклад використовують один автомобіль на кілька родин чи зовсім ним не користуються. Кілька проектів різного спрямування представлені нижче.

Модель поляризованого ландшафту

Концепція, розроблена радянським географом Б. Б. Родоманом, ґрунтована на тому, що поляризація ландшафту – це об'єктивний процес, якого не уникнути при збільшенні кількості людей на Землі. Великі міста й дика природа, які однаково необхідні людям, розташовані на уявних протилежних полюсах біосфери. Модель поляризованого ландшафту пропонує розмістити між ними перехідні зони, що відрізняються одна від одної щільністю населення й ступенем змін у якостях природного середовища. Під час переходу від одного полюса до іншого це можуть бути: заповідники, парки відпочинку, агропромислові зони, селітебні зони (житлова забудова), урбанізовані міські зони. Для збереження обох полярних станів біосфери необхідно таке розміщення цих функціональних зон, за якого агресивні ділянки (промислові райони, центри торгівлі та сервісу) відділялися б від природних заповідників перехідними (буферними) територіями – парками й сільськогосподарськими землями.

Фрайбург – екологічна столиця Німеччини

Фрайбург розташований у південній частині Німеччини, у сонячному поясі країни. На території міста побудовано один із найсучасніших житлових комплексів у Європі – Solarsiedlung am Schlierberg («Сонячний квартал Schlierberg»). Він стоїть на території колишніх військових казарм. Протягом приблизно десяти років тут було зведено 60 будинків типу Energy-Surplus-Houses® («будинки з надлишком енергії»), а також центр обслуговування району під назвою Sonnenschiff із торговими, офісними та житловими приміщеннями. Усі дахи будинків із південного боку вкриті стандартними широкими фотоелектричними (PV) модулями. В оснащенні споруд поєднано стратегії використання активної та пасивної сонячної енергії, як-от додаткова ізоляція корпусу будівлі, потрійне застелення вікон і дверних

Оптимальне районне планування на засадах мережевого поляризованого ландшафту за Б. Б. Родоманом: 1 – міста й поселення для постійного проживання; 2 – дачні поселення; 3 – сільськогосподарські землі; 4 – природні парки для туристичних походів, прогулянок, пікніків; 5 – природні заказники й території для мисливства, збору грибів та ягід; 6 – природні резервати (заповідники)

Погляд на Solarsiedlung am Schlierberg, квартал Фрайбурга, благоустрій

прорізів, застосування теплових насосів, систем рекуперації тепла, сонячних колекторів гарячої води. Упровадження розгалуженої системи енергоощадних технологій у 2000 році було схвалено німецьким національним Законом про відновлювану енергію. Згідно з ним власники мережевих енергетичних підприємств повинні виплачувати мито на електроенергію з відновлюваних джерел. Це виявилось вдалим рішенням, зокрема, для впровадження вітроенергетики та сонячної фотоенергетики (PV).

Проект у Фрайбурзі втілювався в життя завдяки особистій ініціативі Рольфа Дішана, який був його архітектором, менеджером і частково інвестором. Фінансуючи проект, він пішов на ризик, щоб довести, що будинки можуть генерувати більше енергії, ніж самі потребують. Реалізувати задум було нелегко: мало хто вірив, що проект буде прибутковим. Після нагороди на Всесвітній виставці ЕХРО 2000 й завдяки наполегливому інформуванню громадськості виник інтерес до проекту та були створені фонди його фінансування з обсягом інвестицій 4,5 млн євро. Акціонерами стали здебільшого приватні особи. Реалізація проекту підтвердила, що, незважаючи на підвищені будівельні витрати, «будинки з надлишком енергії» забезпечують більш високий прибуток завдяки низькій вартості експлуатації та прибутковості PV-устаткування.

Екологічний район VIIKKI – варіант Фінляндії

У Гельсінкі на площі 1132 га побудований житловий район VIIKKI на 13 тис. мешканців – експериментальний майданчик для енергоощадних й екологічно безпечних будинків. Під час розроблення проекту врахували вплив життєдіяльності району на навколишнє середовище, розрахували обсяг енергоспоживання на найближчі 50 років і довели значний зиск від екологічного підходу.

Забудовники принципово відмовилися від джерел енергії, що забруднюють природу, на користь відновлюваних джерел, використали системи утилізації тепла й повторного застосування води. Житлові будинки орієнтовані так, щоб їхні вікна максимально вловлювали сонце. Помешкання обладнані квартирними системами теплообмінників і природною вентиляцією. Сонячні колектори забезпечують мешканців району гарячою водою, а ефективна система теплоізоляції зовнішніх конструкцій заощаджує теплову енергію. Люди мають усі умови для безпосереднього зв'язку з природним середовищем. Невеличкі будинки розташовані серед парків, впорядковано пішохідні зони для пересування містом.

Ауровіль – інтернаціональне місто

Одне з найвідоміших екологічних поселень – Ауровіль («Місто світанку»), заснований у 1968 році в Індії, експериментальне місто для створення суспільства, що живе поза проблемами політики й національностей. Із самого початку Ауровіль має підтримку ЮНЕСКО.

Місто було розраховане приблизно на 50 тис. мешканців, але зараз його населення складає 2,5 тис. осіб – громадян 45 країн (у тому числі близько 800 осіб з Індії). Крім того, навколо поселення розташовано 13 селищ із близько 30 тис. мешканців, які не належать до міської громади. Місто живе єдиною комуну за своїм законодавством, що зазначено в Хартії Ауровіля. Управління міськими справами здійснюють Урядова колегія, Асамблея мешканців міста й Міжнародна рекомендаційна рада. Різноманітні програми розвитку та будівництво фінансуються неурядовими установами Індії й інших країн світу, а також низкою комерційних організацій.

Фінансовими справами Ауровіля опікується спеціальний фонд, який діє під контролем індійського Міністерства розвитку людського капіталу. Фонд Ауровіля – власник усіх житлових будинків, а також половини земель, які заплановано використовувати для розвитку міста.

За деякими спостереженнями, розростання міста згодом призвело до згортання соціальних програм і демократії, а в стосунках між членами комуні – до заміни від початку братніх відносин комерційними. Конфлікти між розпорядниками міських коштів і пересічними мешканцями навіть змусили уряд Індії відкрити в Ауровілі постійний поліцейський відділок.

*Район VIIKKI, Гельсінкі, – майже «дике» середовище.
План Ауровіля відтворює форму спіральної галактики*

Lilypad – місто для кліматичних біженців

Проект виник як відповідь на потенційну небезпеку затоплення прибережних територій унаслідок глобального потепління. Від танення льодовиків і затоплення постраждають насамперед Океанія, Бангладеш, Монако та ще кілька країн Європи. За підрахунками деяких експертів, потреба в терміновій реалізації цього проекту може виникнути вже через 50 років.

Форма «споруди для кліматичних біженців» знайдена серед витворів живої природи та повторює будову великої лілії. Місто на воді розраховане на 50 тис. мешканців і планується як енергетично автономне. Величезні гвинти, обертаючись під напором течій, будуть задіяні як електрогенератори, поки місто-острів стоїть на якорі. Також будуть використані сонячні батареї. Покриття конструкції «лілії» запроєктоване з особливого матеріалу, що здатен розщеплювати вуглекислий газ, тим самим очищаючи повітря подібно фільтру. У складі плавучого міста передбачені прісна лагуна в центрі, сільськогосподарські ферми й сади, парки, житлові приміщення, підприємства обслуговування, лабораторії.

Плавучі міста біля берегів Монако

АРКОЛОГІЧНІ ПРОЕКТИ

Прихильники аркологічного напрямку вважають, що причиною багатьох проблем міст і їхнього згубного впливу на навколишнє середовище є горизонтальний розвиток. При розвитку вгору можна в кілька разів збільшити щільність міського населення, зменшити площу забудови, скоротити зв'язки між людьми, виробничими й обслуговуючими структурами, зберегти незайманими природні ресурси. У великих масштабах буде заощаджено час і зусилля людей. Не виключений й економічний зиск порівняно з традиційним горизонтальним містом: зменшиться довжина мереж обслуговуючої інфраструктури, а також енергетичні витрати. Вплив компактної структури на довкілля буде локалізований і легше контрольований.

Вертикальний розвиток можливий шляхом створення мегаструктур, міст-веж. Пропонуються різні засади їх формоутворення, від традиційних лінійних хмарочосів до складних просторових структур різної форми, серед яких пірамідальна поки виглядає найбільш виправданою в конструктивному плані. Технічні проблеми створення мегаструктур за сучасного рівня розвитку науки й техніки, імовірно, можна розв'язати – це вже питання навіть не майбутнього, а сьогодення.

Більше проблем виникає у фінансовій і правовій галузях. Таке будівництво вимагає інвестицій на рівні десятків мільярдів доларів, на які спроможні лише найбільші транснаціональні корпорації, багаті держави й об'єднання найзаможніших інвесторів. Забудовник відповідно до сучасних правових поглядів і принципів стає власником будівлі, що окупається дуже довго, а якщо проект невдалий – ніколи. Мабуть, тому розроблені проекти здебільшого залишаються на папері, чекаючи сприятливих економічних умов.

X-Seed 4000

У Японії створюється проект міста-вежі (чи міста-піраміди), розрахованого на проживання та працевлаштування 0,7–1 млн осіб, – X-Seed 4000. Місто майбутнього планують розташувати в морі поблизу Токіо. Вежа має 800 поверхів, її висота становить близько 4 км, діаметр основи – 6 км, загальна площа – 69,6 млн кв. м. X-Seed 4000 буде розміщено на гігантських, 600-метрових колонах, що піднесуть її вище рівня моря, завдяки чому місту не загрожуватимуть навіть найсильніші цунамі. Проект розробляє японська будівельна корпорація Taisei. Бюджет будівництва мегаструктури, за попередніми

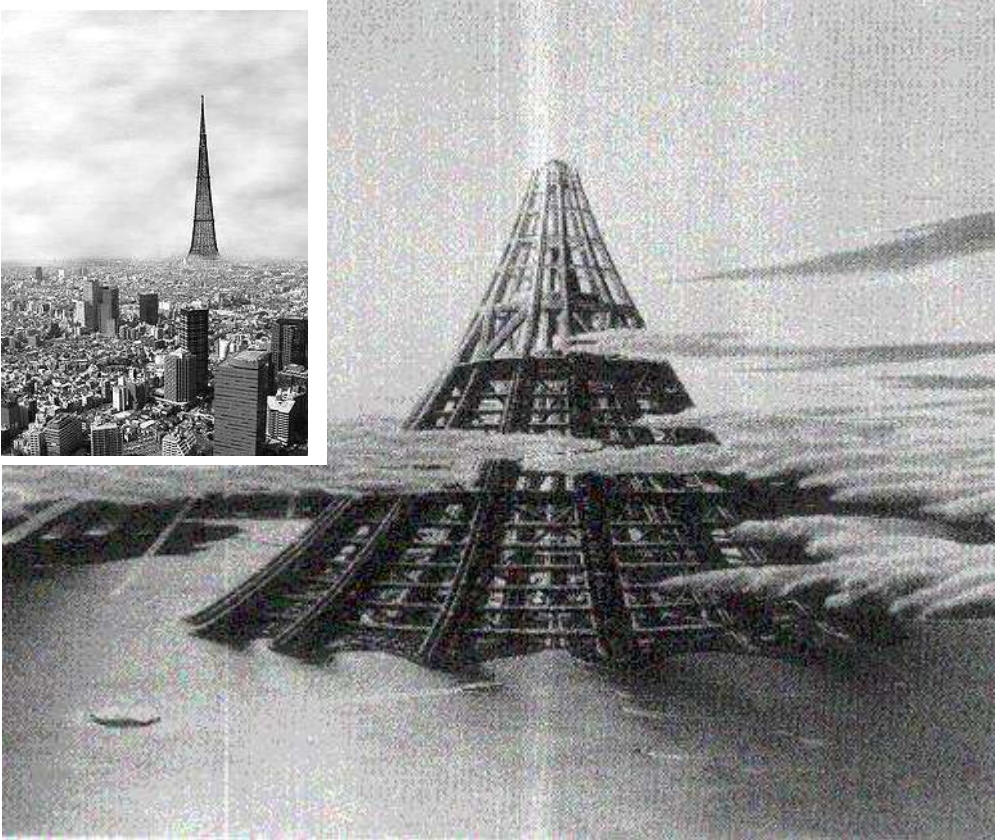
підрахунками, складе близько \$900 млрд. Реалізувати об'єкт планують за вісім років. За формою споруда нагадує священну японську гору Фудзіяма, перевершуючи її за висотою.

У місті використають найсучасніші технічні досягнення, відтворюють максимально можливе в такій споруді природне оточення та сприятливий клімат. Враховано зміни погодних умов і перепади тиску в такому високому об'єкті: мікроклімат підтримуватиме автоматична система регулювання температури й управління атмосферним тиском. Енергетичне забезпечення майже повністю покладено на сонячні батареї, і за своїми екологічними параметрами вежа стане однією з найпрогресивніших споруд у світі. Крім тисяч квартир й офісів у X-Seed 4000 планують розмістити розважальні центри, парки з деревами та ставками, швидкісні вертикальні й горизонтальні комунікації. До верхнього поверху вежі можна буде дістатися за 30 хвилин.

Цікаво, що проект схожої споруди був задуманий ще наприкінці 60-х років минулого століття під враженням від Останкінської телевежі. Її конструктор, М. В. Нікітін, отримав з Японії пропозицію запроектувати вежу висотою 4 тис. м – житловий будинок на 500 тис. мешканців. Він взявся за цю роботу зі своїм помічником В. І. Травушем. Концептуальний інженерний проект відіслали до Японії з висновком: ідея міста-вежі може бути реалізована. Радянських конструкторів офіційно запросили до Японії для участі в подальшій розробці проекту. Однак Держбуд СРСР відповів на цю пропозицію відмовою. Тож проект розробляють японці, але деякі конструкції X-Seed 4000 мають аналоги в проекті Нікітіна – Травуша.

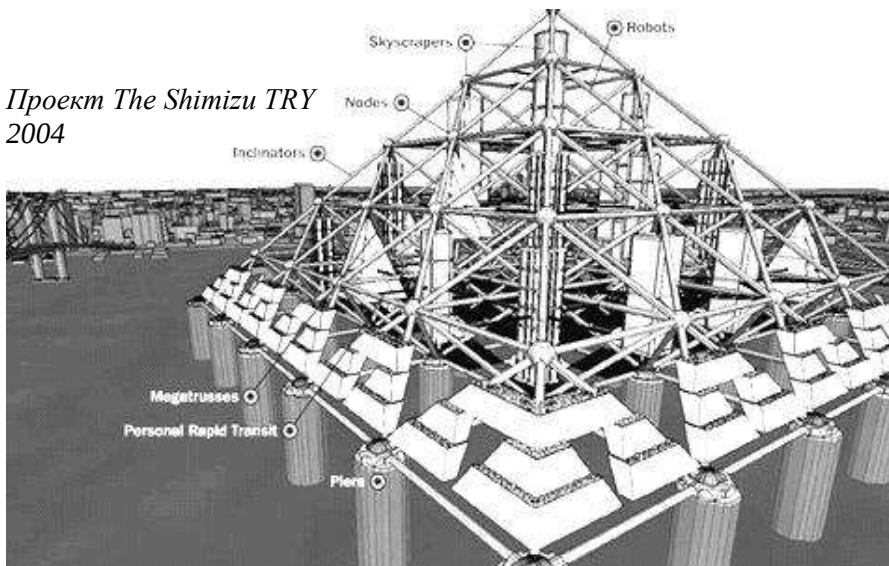
The Shimizu TRY 2004

Японська будівельна корпорація Shimizu розробляє низку сміливих архітектурних проектів, що розраховані на майбутнє й мають потенціал, щоб змінити життя на Землі в найближчі десятиліття. Для Токіо архітектори корпорації розробили проект мегабудівлі The Shimizu TRY 2004, також розміщеної над водою в Токійській затоці (використання поверхні моря дозволить вирішити проблему дефіциту землі в Токіо та Японії загалом). Піраміда мегабудівлі сягне вгору приблизно 2 км, а її загальна площа – 88 кв. км. Структура складається з 55 пірамід, розташованих у вісім ярусів. Мегабудівля розрахована на 750 тис. мешканців, що становить понад 6 % сучасного населення Токіо. Офіси та житло за проектом розміщені на перших чотирьох ярусах, вище розташовані торгові та дослідні організації.

Проект X-Seed 4000. Ліворуч – проект Нікітіна – Травуша

Проект The Shimizu TRY
2004

Ultima Tower

Проект створений для будівництва в Сан-Франциско на початку 90-х років минулого століття як реакція на загрозливу екологічну ситуацію, що розвивається в урбаністичному районі міста. 500-поверхова конусоподібна будівля піднесеться над землею на дві милі – більш ніж 3 км. Її діаметр біля основи складе 6 тис. футів (2 тис. м), загальна площа – близько 53 кв. миль, населення – 1 млн осіб, вартість будівництва – близько \$150 млрд. Форма Ultima Tower ефективна з погляду аеродинаміки, а її конструкції легкі та запроектовані напрочуд економічно, мінімізована товщина зовнішніх стін.

Мегабудівля забезпечуватиметься енергією з відновлюваних джерел. Крім сонячних батарей і вітряків тут планують застосовувати технологію, що використовує різницю між тиском повітря біля основи башти та на її вершині. Винайдена також технологія, що змушує воду самопливом рухатися від основи до вершини будівлі. Усі системи життєзабезпечення автономні та передбачають повне очищення продуктів життєдіяльності міста. Сонячне світло дістається середини структури за допомогою дзеркал і розсіювачів, що забезпечує справжнє природне освітлення. На кожному поверсі Ultima Tower будуть розташовані парки, сади, озера, струмки, пагорби, що складуть пейзаж, близький до природного, який можна спостерігати з вікон квартир й офісів. Навколо вежі на поверхні землі запроектоване озеро, яке стане складовою системи охолодження, резервуаром для прісної води та зоною розваг із пляжами. Від підніжжя до вершини можна буде піднятися за 10 хвилин. Під будівлею розташована 20-поверхова підземна автостоянка, призначена для автомобілів, що сполучають мешканців Ultima Tower з іншими містами Америки.

NOAH

Для Нового Орлеана запроектована будівля-місто у вигляді порожнистої тригранної піраміди, названа New Orleans Arcology Habitat (NOAH, архітектор – E. Kevin Schopfer, AIA, RIBA). Висота споруди становить 365 м, загальна площа – 30 млн кв. футів, кількість населення – 40 тис. осіб. При функціонуванні NOAH буде дотримано найвищих екологічних стандартів. Будівлю обладнають сонячними батареями й системою пасивного сонячного обігріву, водними й вітряними турбінами, системою опріснення води. Мешканці такого будинку-міста будуть захищені від усіх природних катаклізмів. Залишилося, однак, знайти інвестора для реалізації проекту.

Jeddah Tower (Mile-High Tower, Kingdom Tower)

Будівництво вежі планується в Саудівській Аравії, на відстані 32 км від міста Джидда (архітектор – Едріан Сміт). Висота хмарочоса має скласти близько 1 км, а з його вершини відкриється краєвид в радіусі 140 км. Навколо вежі буде розташоване місто на 80 тис. мешканців. Загальна площа приміщень комплексу заввишки 170 поверхів складе близько 5,3 млн кв. м, у тому числі 1,5 млн кв. м житла.

На початку 2011 року був затверджений проект вартістю \$30 млрд. Будівництво розпочалося у 2013 році. Його фінансує саудівський принц Аль-Валід бін Талаль, один із найбагатших інвесторів у світі (хоча вартість об'єкта все ж перевищує його особисті статки). Утім він розраховує з часом окупити інвестиції.

Закладені в проект конструкції й будівельні матеріали забезпечать безпрецедентну стійкість, безпеку та комфортність будівлі. Висота, найбільша серед сучасних веж-хмарочосів, зобов'язує Jeddah Tower бути найтехнологічнішою будівлею у світі. Першочергове завдання – влаштування автоматичної системи амортизаторів, здатних утримувати башту від коливань унаслідок вітрового навантаження та землетрусів (вежа розташована в зоні з високою сейсмічністю). Необхідна також нейтралізація перепадів температури й тиску по висоті будівлі. Будівництво триває і має завершитися у 2020 році.

Bionic Tower

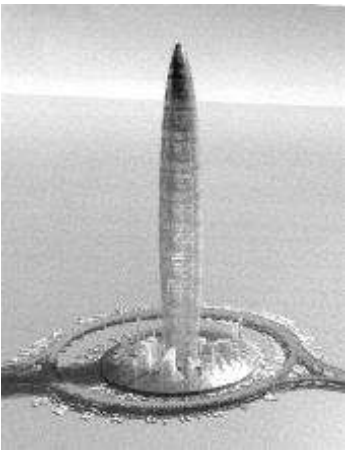
Проект вежі розроблений іспанським архітектурним бюро World prestige architecture спеціально для країн Азії. Будівля становить принципово новий тип споруди, що імітує природні структури. Її конструкції спроектовані на засадах біоніки, за подобою дерев, і загалом має форму кипариса зі змінним поперековим перерізом залежно від рівня над землею.

Висота вежі – 1228 м (300 поверхів). Розгалужений фундамент, схожий на корені дерева, заглиблений на 200 м. Розмір основи – 100 x 133 м, максимальна ширина будівлі – 196 м. Корисна площа об'єкта – 2 млн кв. м. Чисельність населення має скласти 100 тис осіб. Споруда цілком безпечна при землетрусах, ураганах і пожежах. Вартість зведення вежі становить \$15–18 млрд, тривалість будівництва – 15 років за використання зусиль 100 тис. робітників.

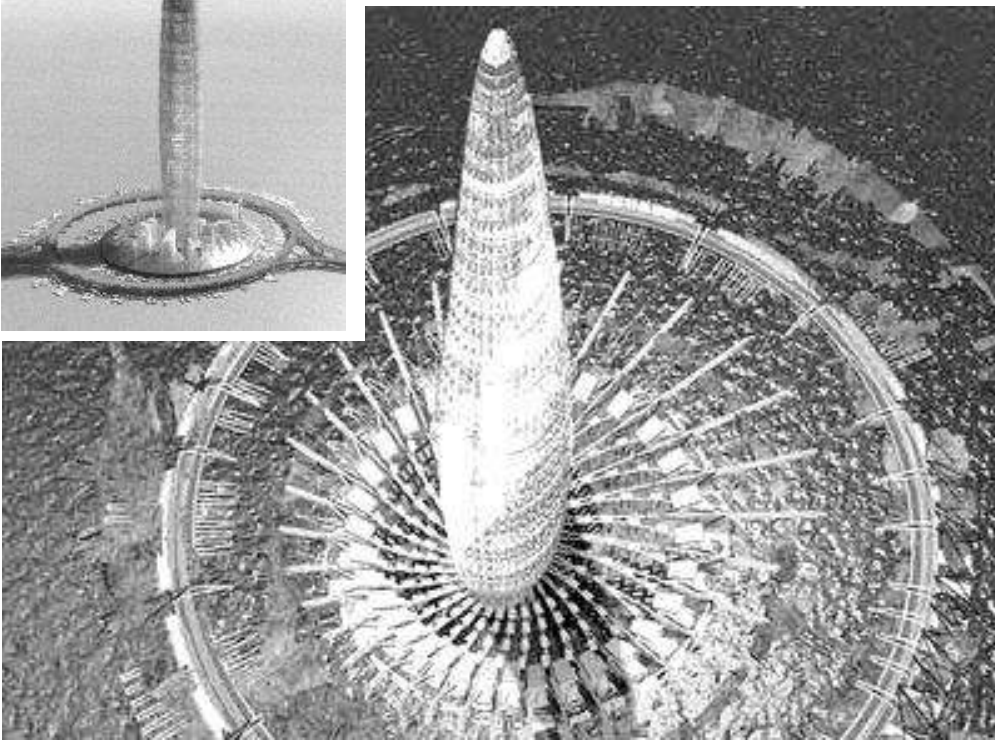
Автори вперше презентували концепцію Bionic Tower ще в 1996 році в Лондоні, на III Міжнародній конференції з висотних споруд.

Jeddah Tower буде найвищою будівлею світу. Проект і будівництво, 2018 р.

Bionic Tower. Розташування башти на воді зумовлене вимогами безпеки: це допоможе пом'якшити поштовхи під час землетрусу

Після дворічних переговорів Китай вирішив укласти контракт з розробниками проекту. Для експерименту було обрано Шанхай, чисельність населення якого через кілька десятиліть сягне 30 млн осіб. Не виключено, що в цьому мегаполісі потрібно буде побудувати декілька таких самих будівель.

Bionic Tower планують розташовувати на штучному острові посередині штучного озера. Вежа складатиметься з 12 кварталів, один над одним, кожен заввишки в середньому 80 м. Усі рівні кварталів, разом із розташованими на їхній поверхні садами й озерами, будуть підвішені до верхніх перекриттів. Будівлю обслуговуватимуть 400 вертикальних і горизонтальних швидкісних ліфтів. З першого на останній поверх можна буде дістатися в середньому за 2 хвилини.

Головне призначення вежі – житлове. Заселення Bionic Tower повинно відбуватися поступово, згідно закінчення робіт зі зведення кожного кварталу. Крім житла в башті планують розмістити офіси, готелі, установи обслуговування, центри розваг і т. п.

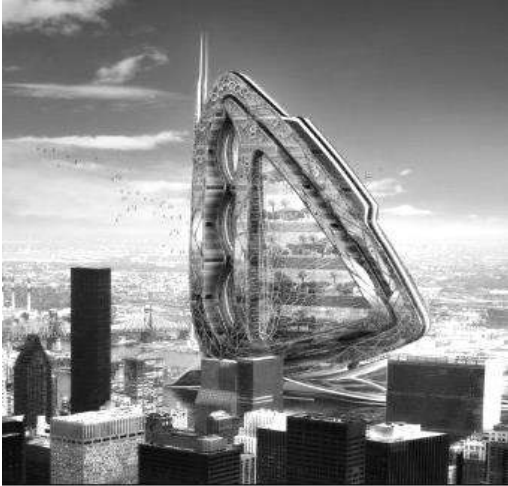
The Bride – вертикальне місто

В історичному місті Басра, стрімко зростаючому економічному центрі й порту Іраку, запроектована найвища споруда у світі – The Bride. Вона складається з чотирьох веж із горизонтальними зв'язками на багатьох рівнях. Найбільша вежа має 241 поверх і висоту 1152 м (964 м припадають на будівлю, і 188 м – на антену), найнижча – 61 поверх (244 м). Загальна площа комплексу становить 1 550 908 кв. м (155 га). Проектуванням займається іраксько-британське архітектурне агентство AMBS Architects. Інвестиції залучають з усього світу.

Міська влада, замовник проекту, вирішила розвивати місто вгору, щоб зберегти унікальний природний ансамбль Басри, який охоплює велику мережу каналів, зелені масиви й родючі землі. The Bride позиціонується як перше у світі «вертикальне місто», доступне для всіх, безпечне й екологічне, з рекреаціями, житловими й діловими кварталами, комунікаціями різного типу (навіть із залізницею). Назву, яка в перекладі з англійської означає «наречена», споруда отримала завдяки винаходу, що сполучає технологію з естетикою. Південний фасад головної башти огортає напівпрозора структура площею 600 тис. кв. м, схожа на вуаль нареченої. Вона затінює не лише вежі, але й прилеглу територію, а на витонченому каркасі тримає інтегровані фотоелектричні панелі, які генерують електричну та теплову енергію. Тож місто буде затишним і повністю енергонезалежним.

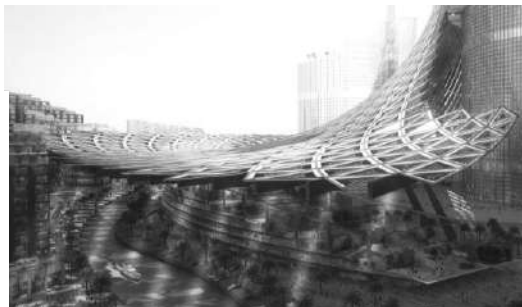
Ферма-хмарочос Dragonfly

Проект розроблений архітектором Вінсентом Каллебо на замовлення мерії Нью-Йорка для ведення сільськогосподарських робіт безпосередньо в місті, щоб зберегти в незайманому вигляді ландшафти навколо мегаполіса та не везти продукти здалеку. Планується втілення.

Ферма виконана у формі крил бабки, має 700 м заввишки та 138 поверхів, на яких розташовані сільськогосподарські підприємства. Ферма цілком енергетично самодостатня завдяки використанню сонця й вітру. Особлива будова стін дозволяє створювати належний клімат у теплицях за допомогою сонячного світла в будь-яку пору року

Простір під «фатою» (праворуч) та загальний вигляд комплексу The Bride. Чотири пов'язані вежі підвищують рівень безпеки завдяки розгалуженим шляхам евакуації

Аркологічна й екологічна концепції на перший погляд здаються антагоністичними, проте доповнюють одна одну. Розосереджене розселення в невеликих містах має перспективу лише за наявності компактних аркологічних утворень, що звільняють місце на земній поверхні. Водночас аркологічні міста як закриті, повністю ізольовані від природного середовища системи гостро потребують альтернативи (принаймні за відчуттями сучасної людини). Розосереджені поселення можуть стати місцем проживання людей, які за родом своєї діяльності чи завдяки психологічним особливостям не потребують інтенсивного спілкування або не бажають жити віддалено від природи, в оточенні техніки. Адже життя в аркологічних містах буде надзвичайно насиченим, напруженим та, імовірно, вимагатиме від людини підвищених витрат психічної енергії, хоча й забезпечить високий рівень фізичного комфорту. Крім того, життя в технологічних містах не може бути дешевим. Припустімо, що в аркополісах має зосередитись діяльність, що забезпечує високі прибутки. Навряд чи у хмарочосах розташуються підприємства з виробництва матеріальних благ – скоріше ця функція буде властива екопоселенням.

Альтернативу аркополісам (за способом життя) можуть становити також історичні міста, які, певна річ, не зникнуть. Але в них, імовірно, мешкатиме все менше людей. Можливо, вони перетворяться на міста-заповідники або, наприклад, на координаційні центри, що сполучатимуть між собою кілька аркополісів і пов'язаних із ними екоміст. До такого припущення схиляє той факт, що сьогодні проекти аркополісів територіально чітко прив'язані до існуючих міст і розглядаються здебільшого як засіб їх розвантаження.

Можливо, різні типи міст будуть розподілені за функцією – аграрною, промисловою, діловою, житловою... Диференціація відбувається й сьогодні, коли всередині міст і навколо них виникають спеціалізовані території: ділові, селітебні, промислові, рекреаційні зони. Розвиток інформаційних і комунікаційних технологій створює сприятливі умови для такої спеціалізації. Нині в деяких містах муніципалітети навіть вживають заходів для змішування функцій у міських центрах, повернення житла в ділові квартали. Однак не зовсім зрозуміло, наскільки обґрунтованим й актуальним буде цей напрям для інформаційного суспільства, за якого розширюються можливості об'єднання дому та роботи. Диференціація міських функцій відбувається сьогодні без «вжиття заходів» і виглядає більш природно.

Щоб підштовхнути процес диференціації, достатньо внести зміни в трудові відносини. Наприклад, в одному з проектів міста майбутнього французький архітектор Жан Фаетон пропонує замість нинішнього розпорядку робочих і вихідних днів 5 + 2 запровадити розпорядок 10 + 5 і стверджує, що це може кардинально змінити призначення традиційного міста та навіть призвести до його розпаду. Місто стане лише місцем для роботи, а основні помешкання будуть розташовані на великій відстані від нього. Люди зможуть вільніше розпоряджатися своїм часом, а скорочення кількості поїздок обіцяє значну економію енергії. Можливо, це допоможе відрегулювати відносини між екологічними й аркологічними поселеннями.

Однак ці шляхи розвитку урбанізації лише тенденції, що спостерігаються вже третє століття. Результат розвитку залежить від безлічі чинників, які погано піддаються управлінню. Природні закони, що регулюють демографічні, соціальні й економічні процеси, можуть внести корективи в проекти людей. Уже зараз є технічні можливості для створення величезних міст-будівель, але чи є на це кошти в тих країн, яким це необхідно? Так, концентрація капіталу сягає небачених розмірів, і деякі міжнародні корпорації й держави вже мають величезні статки. Але чи налаштовані вони використовувати наявні ресурси для вирішення проблем урбанізації та пов'язаних із ними соціальних проблем? Чи можливе об'єднання із цією метою зацікавлених суб'єктів, як це було зроблено, наприклад, при будівництві адронного колайдера – об'єкта, що належить усьому світові, хоча розташований на території Швейцарії? Яким має бути суспільство, здатне жити в компактних висотних містах і чи не стане таке будівництво черговим кроком до сегрегації, поділу людства на вищий і нижчий сорти?

Не виключено також, що мегаміста, хмарочоси й інші грандіозні проекти – усього лише передвісники цивілізаційної кризи, що насувається, і почнеться новий виток розвитку, як неодноразово бувало в історії. Економісти простежують кореляцію між активністю будівництва хмарочосів і діловими циклами: зростання будівель вгору свідчить про початок економічного спаду. Така кореляція між періодами гігантизму в будівництві та політичними чи економічними кризами спостерігалася не лише у XX столітті.

Утім інше обличчя кризи – відкриття нових можливостей. Нині вони виникають з фантастичних наукових і технічних досягнень, зростаючої взаємопов'язаності людства, а також з розуміння загроз. Чи здатні міста скористатися нагодою, щоб піднятися на новий щабель просторової, функціональної та соціальної організації?

ІННОВАЦІЙНІ МІСТА

У ХХІ столітті компанії – лідери в галузі інформаційних технологій, комерційні інвестори, уряди країн та мерії почали створювати міста на засадах нових урбаністичних поглядів і технологічних досягнень. У світі розробляється та здійснюється близько півтори сотні проектів інноваційних міст і міських районів.

Що спричиняє цю активність, яка вимагає чималих ресурсів й ентузіазму? Для одних це гонитва за лідерством, конкурентоспроможністю, престижем, безпрецедентною економічною ефективністю, для інших – вирішення питань екологічної безпеки, енергетичної незалежності, сталого розвитку та політичної стабільності. Є і прозаїчний чинник: вкладення в міську нерухомість нині вельми прибуткові, навіть незважаючи на кризи, що періодично стрясають цю галузь.

Інноваційні міста мають бути винятково заможними, зручними, цікавими, безпечними, екологічними, щоб притягувати творчих й освічених людей. Для цього враховують низку чинників.

В індустріальну епоху поселення формувалися навколо великих промислових об'єктів. Сьогодні ситуація зовсім інша. У розвинених країнах на освіту, науку, охорону здоров'я припадає 20–25 % робочих місць (і ця частка зростатиме). У торгівлі, готельній справі, культурі й дозвіллі зайнято 20–25 % населення. У консалтингу, фінансах, інформатиці, транспорті, нерухомості – 20 %. У державному секторі та сфері безпеки – 10 %. На промисловість усіх галузей і сільське господарство залишається 20–25 % робочих місць (і цей показник зменшується). Тому в інноваційних містах зазвичай немає місця промисловості. Вони надають робочі місця у сфері послуг в її широкому розумінні.

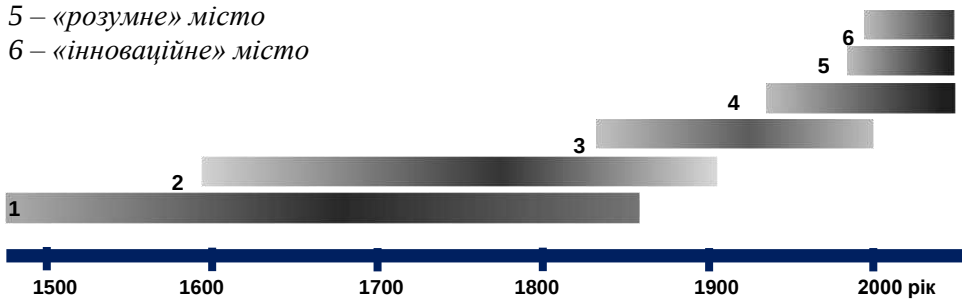
Інший чинник, що вимагає реагування, – фантастичні можливості інформаційних технологій і комунікацій. Їх тотальне впровадження в системи міської життєдіяльності є одним з головних маркерів інноваційності. Це стало можливим передусім завдяки технологіям Big Data, розробленим з десятирок років тому, які дозволяють з величезною швидкістю паралельно обробляти колосальні обсяги інформації. Не всі з наших сучасників цілком готові до життя в цифровому середовищі й користування цифровими послугами, але для мешканців інноваційного міста чи району це буде природним.

Економія ресурсів і підтримання екологічного балансу з навколишнім середовищем мають забезпечити успішну економіку та здоров'я населення. Для будь-якого інноваційного міста ці питання є пріоритетними. Його синонім – екомісто.

Відтак, спільна риса екоміст та екорайонів – негативне ставлення до приватного автомобільного транспорту: його позбуваються або заганяють під землю, а натомість пропонують користуватися велосипедом, електромобілем, автомобілем на водневому паливі та громадським електротранспортом.

Еволюція архітектурної і містобудівної ідеї створення ідеального міста – бездоганного щодо безпеки, архітектурного образу та соціального устрою. Вперше уявлення про нього з детальним описом ідеальної системи життя в місті-державі на острові Атлантида викладено в діалогах Платона «Держава» (IV ст. до н. е.)

- 1 – «безпечне» місто
- 2 – «соціальне» місто
- 3 – «функціональне» місто
- 4 – «стале» місто
- 5 – «розумне» місто
- 6 – «інноваційне» місто

Електронне сміття (e-waste) – темний бік розвитку індустрії ІТ.

Щорічно 45 млн. т електронних виробів потрапляє до звалищ Африки та Азії.

Фото: величезне звалище Агбоглоши, передмістя Аккри, столиці Гани.

Розвиток засобів комунікації та швидкісних транспортних засобів, зростаюча соціальна та просторова мобільність населення дозволяють гнучко регулювати питання трудових ресурсів. В інноваційних містах людині не обов'язково жити постійно. Вони пристосовані в першу чергу для праці, і береться до уваги те, що значна частина населення може перебувати в них тимчасово.

Чинники, що формують нові підходи до містобудування, чітко позначилися лише за останні пару десятиліть. Утілення задумів відбувається десь крок за кроком, а десь – стрибком в очікуване майбутнє.

ІННОВАЦІЇ ЗСЕРЕДИНИ

Традиційні міста теж модернізуються. Основний напрям – впровадження цифрових технологій в управління міським господарством і сервісом. Для цього використовують спеціальні системи, відомі під назвою Smart City, які мають безліч варіантів. Вони об'єднують клітини міського організму, дозволяють відстежувати процеси життєдіяльності міста (як технічні, так і соціальні) і реагувати на них у режимі реального часу. Виникає справжня міська «нервова система», що охоплює і людей, і техніку. Smart City вже настільки поширені й відпрацьовані, що виглядають не майбутнім, а сьогоденням міст. Найбільш технологічними містами світу у 2017 році визнані Копенгаген, Сінгапур і Стокгольм. За ними в рейтингу розташовані Цюрих, Бостон, Токіо, Сан-Франциско, Амстердам, Женева й Мельбурн. Виявилося, що традиційне місто добре піддається «оцифруванню», до того ж це не потребує захмарних коштів і може здійснюватися поетапно. Завдяки економії енергії, часу, удосконаленню процесів життя поліпшується, а місто отримує економічний зиск. Головна умова успіху навіть не наявність коштів, а прогресивна міська політика.

Однак у традиційному, навіть «оцифрованому» місті складно забезпечити виняткову ефективність: економію ресурсів, екологічність і задовільну керованість взагалі. Умови для повсюдного застосування цифрових мереж краще передбачати заздалегідь, під час будівництва, закладаючи до проекту відповідні можливості. Ці напрями розробляють декілька ІТ-компаній-велетнів, що плекають амбіційні плани «оцифрувати» весь світ. Їхні технології відомі під назвами Ubiquitous City (U-City – «повсюдне місто»), Internet of Everything (IoE – «всеосяжний Інтернет») тощо.

Інноваційні райони

Один із напрямів полягає в побудові міських інноваційних районів з традиційною функцією. Ініціатива може виходити як від мерії, так і від комерційних структур, але завжди потрібні їхні спільні зусилля та взаєморозуміння. Ця модель поки не є популярною, але все ж ентузіасти знаходяться.

«Цифрова миля» Сарагоси в Іспанії створюється відповідно до концепції U-City. Проект ініційований мерією міста та має значною мірою презентаційний характер. Це повноцінний міський район площею близько 100 га (місце, де відбулася виставка «Експо-2008» на тему «Вода та сталий розвиток») із житлом на 10–15 тис. мешканців, офісами, торгівлею, розвагами, спортом, а також з низкою новаторських об'єктів, що залишилися після виставки, та нових. Район позиціонується як містечко інновацій і знань. Тут присутня так звана розширена реальність з інтерактивним цифровим міським середовищем. Інформаційні системи й сенсорні датчики від початку вбудовані в усі складові району: будівлі, малі форми, дороги, транспортні засоби тощо. Вони інтегруються одне з одним у суцільну мережу і контролюють безліч процесів, від допомоги в побутових питаннях до екології та безпеки. Крім мети збільшити конкурентоспроможність Сарагоси проект має соціальну складову: тут мешканці всього міста отримують навички перебування в цифровому середовищі. Будівництво триває.

Загальний вигляд «Цифрової мілі» Сарагоси, міська вулиця, Центр мистецтв та технологій

Цифровий район у Торонто – задум компанії Google. Для нього винайдена ділянка площею 130 га – занедбана територія на березі озера Онтаріо, що належала міському порту. Проект реалізує Sidewalk Labs, дочірня компанія Google, створена нещодавно для побудови міст. Вартість проектування становить 50 млн дол., увесь бюджет – близько 1 млрд дол.

Концепцію цифрового району в компанії Google обмірковували десять років. Мета полягає в тому, щоб створити містечко – зразок урбанізму XXI століття, життя городян у якому безпечне, комфортне, цікаве, тісно пов'язане з природою та екологічно бездоганне. Проектувальники запевняють, що між урбаністами й ІТ-технологами, які «говорять різними мовами», буде знайдено взаєморозуміння. Вони збираються врахувати досвід і помилки вже відомих «розумних міст», одна з яких, до речі, нехтування органічною складовою розвитку поселень, ініціативами та потребами «знизу», від городян.

У районі буде створено повноцінне міське середовище, з житлом, офісами, парками та великими технічними підземними просторами. Води Онтаріо заведуть вглиб території та влаштують навколо зону відпочинку. Уже запроектовані економічні й екологічні дерев'яні модульні житлові будинки з квартирами, що трансформуються. Під землею й на вантажних роботах планують використовувати виключно роботів. Передбачено автоматичний громадський транспорт, контроль стану території та інженерних систем безліччю датчиків, а також екологічну переробку сміття, повторне використання води й інші заходи, що зберігають ресурси та захищають довкілля.

Виявилися й специфічні проблеми: побоювання жителів Торонто опинитися під тотальним наглядом електронних спостерігачів і можливість протизаконного використання зібраних даних. Утім Google запевняє, що інформацію про мешканців ніхто не збиратиме, а бази даних стосуватимуться технічних систем. Реалізація проекту тільки починається, і ставлення до нього в Торонто суперечливе.

Інноваційні містечка

Іншим шляхом до омріяного майбутнього є створення інноваційних містечок. Їх у світі вже близько півсотні. Цілі й моделі різні, але переважна більшість мають на меті успішний бізнес і розраховані на молодь. Такі містечка розташовані на територіях великих міст або поблизу, в активних економічних зонах. Вони вже стають звичними в якості офісів великих компаній, у яких зайняті тисячі працівників.

*Будівельний майданчик
Google в Торонто та
фрагмент забудови, що
планується на цьому
місці, малюнок
Sidewalk Labs*

Інколи до складу інноваційних містечок залучають навчальні та науково-дослідні заклади різного профілю. Історичним прообразом цих утворень є університети, які завжди були локомотивом інноваційності, залучали молодь та інтелектуалів, а також мали власні стадіони, театри, концертні й виставкові зали, гуртожитки й житло для викладачів, заклади обслуговування, отже, слугували містоутворювальним елементом для будь-якого поселення.

Принцип створення повноцінних, але спеціалізованих містечок у складі історичних міст отримує все більше прихильників. Не зважають навіть на те, що в багатьох випадках їхня вузька спеціалізація чи приватна приналежність призводять до відокремленості, коли для більшості пересічних городян обмежені доступ до території осередку та можливість користування новаціями. Далі – характерні приклади.

*Fiera Milano: генплан
містечка та вигляд
пішохідного бульвару*

Науковий кластер Fiera Milano будується в промисловому центрі Італії, на ділянці, де відбулася виставка «Експо-2015». Територія площею 100 га зручно розташована: тут перетинаються дві великі європейські автомагістралі, є станції швидкісного потягу й метрополітену, а неподалік – два аеропорти.

Концепцію інноваційного містечка – своєрідної лабораторії для життя – парку науки, технологій і знань, відкритого для всіх, – розробив Карло Раті, один зі світових лідерів технологічної архітектури, прихильник цифрових технологій. Центральний бульвар виставки довжиною 1,5 км перетвориться на парк, два перші поверхи всіх будинків стануть громадським простором (визнаний принцип Common Ground), транспортне сполучення здійснюватиметься тільки електромобілями на автопілоті. До 2025 року проект планує реалізувати австралійський девелопер Lendlease.

Містечко-кампус Cisco Smart City в Бангалорі, «Кремнієвій долині» Індії, поєднує у своєму призначенні ділову та рекламну функції. На площі 25 га створено інфраструктуру для навчання, роботи й відпочинку декількох тисяч працівників компанії Cisco – одного зі світових лідерів у галузі впровадження цифрових технологій. Крім ведення бізнесу тут демонструють численні переваги «розумного міста», від визначної ефективності інженерних систем до гнучкої новаторської організації робочих місць.

Штаб-квартира Facebook у Силіконовій долині – містечко, яке демонструє інноваційні засади організації простору й соціуму. Воно складається з двох частин. Спочатку головний офіс був розташований у групі будівель міста Пало-Альто і за традиційного планування був інноваційним за своєю організацією. У 2015 році на сусідній ділянці, у місті Менло Парк, побудували корпус № 20. Фактично це протяжна територія площею 4 га, захищена плоским дахом від сонця й дощу. На даху влаштований величезний парк

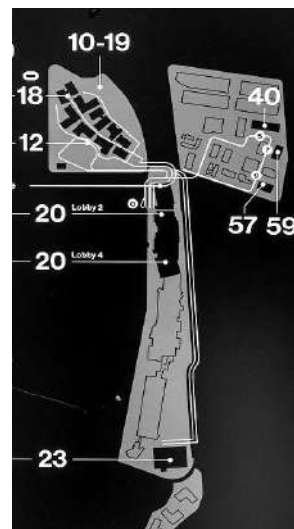
Cisco Smart City Бангалорі, де усі будівлі мають платиновий сертифікат екологічної безпеки і енергоефективності

Нова штаб-квартира Google розташована на березі океану

План двох існуючих містечок штаб-квартири Facebook та перспектива її розвитку (праворуч), куточок для праці і відпочинку на даху офісу

з рельєфом і ландшафтом, навіть висаджені високі дерева, а під дахом – єдиний одноповерховий робочий простір заввишки 10 м. Утім тут є достатньо площі й для інших функцій: їжі, відпочинку, спорту, розваг, усамітнення й переговорів. У штаб-квартирі більше 14 тис. працівників, але вони не прив'язані до робочих місць і можуть працювати де заманеться, у тому числі в парк на даху, звідки відкриваються вражаючі краєвиди. На території містечка встановлені власні закони: безкоштовні їжа, питво, спорт, розваги, медицина, вся техніка, відсутність регламенту робочого часу, можливість ночувати на роботі та запрошувати друзів. Пересуваються тут на велосипедах, розставлених на велопарковках, та офісним автобусом. Це справжнє містечко майбутнього.

Проект розробив архітектор Френк Гері, знаний новатор. Будеться продовження звивистої смуги містечка. Неподалік запроектований житловий комплекс для співробітників Facebook вартістю 120 млн дол. – квартал три-семиповерхових будівель на 400 квартир, розрахованих на молодь.

UNIT.City в Києві є прикладом багатофункціонального інноваційного містечка з розвиненою інфраструктурою. Воно будеться на колишній промисловій території площею 25 га в центральній частині столиці України. Ділянка перебуває у приватній власності, проект повністю комерційний. Це буде місто в місті, призначене для розвитку креативної економіки України: ведення інноваційного бізнесу й підтримки стартапів, навчання в галузі високих технологій, проведення конференцій і наукових досліджень, а також для відпочинку, спорту, культурних розваг і проживання. Планують створити до 15 тис. робочих місць, побудувати до 200 тис. кв. м житла з інфраструктурою, культурні й освітні об'єкти. Загальна площа комплексу має скласти близько 500 тис. кв. м, хоча можливе коригування обсягів залежно від попиту.

Проект фінансується з приватного фонду. Передбачається, що сума інвестицій до 2025 року складе 700–800 тис. дол. Партнерами виступають Києво-Могилянська бізнес-школа та низка організацій, пов'язаних з розвитком високих технологій в Україні.

Містечко відкрилося у 2017 році та перебуває на стадії розвитку. Щойно побудовані об'єкти UNIT.City миттєво здаються в оренду та залучаються до роботи. Близько 800 студентів опановують програмування та суміжні спеціальності в інноваційному навчальному закладі UNIT.Factory. Працюють бізнес-кампуси, коворинг

Chasopys.UNIT, лабораторії, конференц-зали, зони відпочинку та спортивний комплекс. Містечко відоме як зручний майданчик для проведення різноманітних заходів. У ньому розташувалися вже близько сотні компаній-резидентів, здебільшого невеликих. В амбітних планах авторів проекту – зробити UNIT.City одним з найбільших інноваційних центрів Центральної та Східної Європи.

*UNIT.City: генплан містечка;
побудовані Chasopys.UNIT і
UNIT.Factori; робочі місця;
центральный майдан
Фото: <https://unit.city>*

МІСТО ПІД КЛЮЧ

Усі нові міста мають бути інноваційними, щоб відповідати майбутнім умовам життя суспільства. Однак деякі з них, наприклад міста Африки, лише копіюють досвід розвинених країн, тоді як інші виходять за межі традиційних уявлень. Міста, які проектують і будують в Азійському регіоні – Китаї, Південній Кореї, Індії, Малайзії, ОАЕ, – демонструють новаторські тенденції урбанізму і мають низку загальних особливостей.

Нові міста розташовують поблизу великих транспортних вузлів (особливо важливий аеропорт). Адже якщо постійне населення зазвичай планують у межах 250–300 тис., то людей, які приїжджають на роботу, ще більше. Досвід уже засвідчив дорожнечу життя в інноваційних містах, навіть якщо вони є вільними економічними зонами з низьким оподаткуванням. Тому мешкати в них не всім до вподоби.

Інноваційні міста є поліфункціональними (на відміну від інноваційних районів і навіть індустріальних міст). При цьому об'єкти для роботи – офісні, навчальні, освітні – дружні до житлової забудови. Це впливає на розподіл території, планування й вигляд нових міст. Парки, зони відпочинку, водні простори можуть займати до 50 % площі, решта розподіляється між робочою та житловою зонами, тоді як для інженерних, логістичних і транспортних систем зазвичай створюють підземний простір. Планування забезпечує пішохідну доступність між житлом і закладами для роботи й відпочинку, розосередженими по всій території, санітарні зони відсутні. Екологічною віссю міста полюбують робити велику водойму.

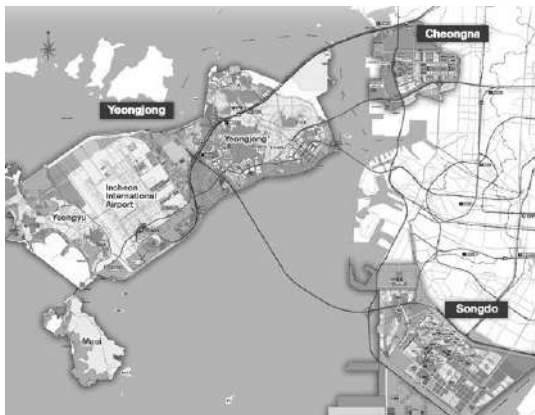
Щодо фінансування робіт, то приватний капітал переважає над державним. Особливо значною є участь корпорацій, зайнятих у сфері ІТ, комунікацій, «зелених» технологій, для яких нове місто стає випробувальним полігоном і рекламним майданчиком. Зиск інвестори зазвичай отримують з продажу чи оренди нерухомості, держава – від економічного зростання.

Тож від інноваційних міст очікують потужної економічної активності, але заплановані показники досі не досягнуті. Технологічні труднощі, економічні проблеми, у тому числі фінансова криза 2008–2010 років, призвели до того, що жодне місто не вкладається в передбачені строки будівництва й не завершене. Це вимагає перегляду містобудівних і технічних концепцій, щоб не відстати від технологій, що стрімко розвиваються. Виявився й іще один чинник

невдач: недооцінка складності соціальних і культурних феноменів міського життя. Вони дещо «замасковані» і важкі для дослідження в історичних містах, які сформувалися здебільшого стихійно. Під час будівництва нових міст вдосконалюється досвід управління урбанізацією. Адже міста недостатньо побудувати, їх треба заселити.

Цифрове місто Нью-Сонгдо

На північно-західному узбережжі Південної Кореї з 2002 року зводиться цифрове місто – центр апробації в містобудуванні новітніх інформаційних технологій. Місто Нью-Сонгдо зовні схоже на Манхеттен (тут постала найвища будівля країни, заввишки 305 м) і розташоване на штучному острові в Жовтому морі. Воно займає площу 85 кв. км (з них майже половина – парк) і розраховане на 250 тис. мешканців та до 300 тис. осіб, що приїждять на роботу. З міжнародного аеропорту в м. Ічхон до Сонгдо можна дістатися за 15 хвилин. Вартість проекту – близько \$40 млрд.

*Нью-Сонгдо. Будівництво починалося зі створення парку
Розташування міста в складі
вільної економічної зони Ічхону з
летовищем на острові та макет*

Крайовиди Нью-Сонгдо. Хмарочоси та громадські будівлі вишикувались вздовж зони відпочинку

Нью-Сонгдо – цілком комерційний проект, хоча його ініціатива належала уряду Кореї. Американська девелоперська компанія, яка погодилася створити нове місто, отримала кредит на будівництво від корейських банків і найбільшої сталеливарної компанії країни.

Інженерна й обслуговуюча інфраструктура Нью-Сонгдо повністю пов'язана в єдину мережу. До неї підключені автомобілі з водневими двигунами, системи прибирання сміття та територій, медичне й побутове обслуговування, енерго- й водопостачання, навчання, розваги... Мережа забезпечує весь обсяг послуг для мешканців міста й підприємств, які працюють на його території (до речі, безліч мережевих інновацій стосуються організації праці). Високі енергозбережні й екологічні стандарти закладені до кожної деталі міського організму, фантастичні зручності передбачені в помешканнях.

Офіційне відкриття міста, побудованого з нуля, відбулося в серпні 2009 року, а завершити будівництво планували у 2015-му. Однак цей строк довелося перенести на 2025 рік. У 2017 році в Нью-Сонгдо мешкали 40 тис. осіб, 60 тис. приїздили на роботу. Безліч будівель у місті залишаються порожніми. Люди невдоволені дорожнечою послуг, відсутністю об'єктів культури, пустельністю й «штучністю» міста та навіть надмірністю інновацій. Серед переваг – екологічна безпека.

Чому не вдається? Були ретельно прораховані можливості й терміни окупності проекту з урахуванням того, що використання цифрових послуг додасть певний відсоток до традиційної вартості життя, що виявилось істотним чинником. Але головне, мабуть, те, що автори проекту намагалися заглянути на 50–100 років уперед, як вони твердили, незважаючи на те, що передбачити майбутнє неможливо.

Масдар – екомісто в пустелі

В Об'єднаних Арабських Еміратах на території площею 600 га будують екологічне інноваційне місто Масдар. Воно розраховане на 50 тис. мешканців, і ще стільки ж людей планують залучати тимчасово. З аеропортом і столицею Еміратів Абу-Дабі Масдар пов'язаний метрополітенем і швидкісною залізницею.

Головною темою Масдара є «зелені» технології. У проект закладено найреволюційніші ідеї організації міст. Міський транспорт розташований виключно під землею, автомобілі з бензиновим двигуном заборонені. Замість них передбачений автоматичний індивідуальний електротранспорт: щоб проїхати містом, сідаючи до автомобіля, потрібно лише вказати місце призначення на електронному плані. Енергетична незалежність міста забезпечується геотермальною й сонячною енергією (сонячні батареї, дзеркальні пристрої, що концентрують сонячні промені, тощо), а також енергією від спалювання сміття (піролізне та плазмове устаткування).

*Розташування
Масдара в
урбаністичній
системі емірата
Абу-Дабі*

*Електромобіль –
транспорт Масдара*

*Сонячна
електростанція
міста, площею
210 тис.кв. м,
найбільша на
Близькому Сході*

Масдар: візуалізація генплану, штаб-квартира компанії Siemens, внутрішня площа Інституту науки і технології

Архітектура Масдара запроектована визначним архітектором Норманом Фостером і пристосована до клімату ОАЕ. Стіни будинків відбивають гарячі вітри пустелі, передбачено безліч затінених просторів, встановлено вітрові вежі для вентиляції, задіяно й багато іншого, від прадавніх прийомів до новітніх винаходів. Це надає архітектурі Масдара справді новаторського характеру.

Проект інноваційного міста викликав величезний інтерес у світі та залучив у якості партнерів чимало великих корпорацій, які розглядають Масдар як експериментальний і рекламний майданчик. Уже відкрито спеціалізоване наукове містечко, побудовано сонячну енергетичну станцію, невдовзі відкриються лабораторії відомих компаній, навчальні заклади, серед яких Університет науки і техніки, пов'язаний з Массачусетським технологічним університетом.

Проект почали розробляти у 2006 році, завершити будівництво збиралися у 2015-му, але не вдалося: на той час у Масдарі мешкали лише 3 тис. осіб. Утім після світової фінансової кризи проект скоригували: розширили коло комерційних інвесторів, збільшили увагу до окупності «зелених» технологій і тверезо поглянули на їхні можливості (наприклад, довелося відмовитися від ідеї повної відсутності викидів вуглецю). До 2020 року планують виконати 35–40 % робіт, повна реалізація проекту перенесена на 2030 рік. Продуманість і ґрунтовність – визнані переваги цього проекту, але саме вони спричиняють його повільне просування.

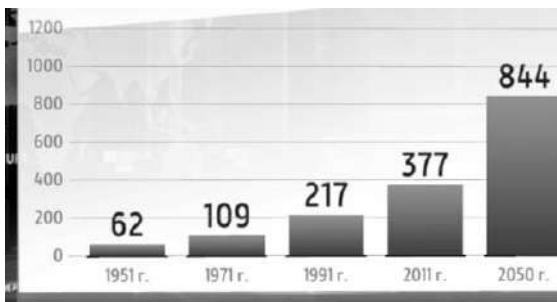
Міста Азії: майбутнє за програмою

Будівництво нових міст виглядає успішнішим, якщо переслідує не лише комерційні, але й політичні цілі, а отже, передбачає ініціативу держав. Так, у 2008 році король Саудівської Аравії звернувся до розробників Нью-Сонгдо по допомогу в будівництві чотирьох нових міст за 70 млрд дол. Ідея полягала в тому, щоб за десять років створити в Аравії власну Кремнієву долину, забезпечити близько мільйона робочих місць і збільшити частку несировинних секторів у ВВП країни. Перше місто відкрилося у 2010 році. Воно поступається розмахом корейському, але має важливу відмінність: переслідує соціальну мету – працевлаштувати безробітну арабську молодь, яка є в країні катализатором бунтарських настроїв.

Цим шляхом іде також Індія. Програма «Цифрова Індія», прийнята в країні, має на меті стрімко підняти рівень цифрової грамотності населення. Уряд планує створити «інноваційний коридор» уздовж лінії Мумбай – Делі, підключивши до нього й промислові об'єкти, а саме «оцифрувати» сотню міст і за допомогою Японії, яка має намір зробити Індію своєю виробничою базою, побудувати 24 нових міста.

Бангалор, цифрова столиця Індії: сучасність поєднана з архайкою

Зростання чисельності міського населення Індії, млн. осіб

Найбільшим інвестором будівництва нових міст стає Китай. Уряд свідомо провадить політику урбанізації країни – програма передбачає до 2050 року переселити 250 млн осіб із сільської місцевості в міста. Це будуть саме екоміста, оскільки протягом багатьох років питання екології в Китаї ігнорувались і країна потребує оздоровлення. Крім зведення нових міст модернізують наявні: згідно з програмою у двохстах з них впроваджують стандарти Smart City.

Утім вражаючі наміри мають специфічний елемент, той самий, що схвилював мешканців Торонто. Саме в Китаї втілюється в життя одна із загроз поширення ІТ – можливість тотального нагляду за населенням. У низці китайських міст впроваджується пілотний проект системи «Соціальний рейтинг». Вона відстежує дії людей в реальності та в Мережі, нараховує бали за «гарну» поведінку, знімає їх за порушення й обчислює бал благонадійності. Залежно від цього відбувається заохочення або покарання людини: надання пільг або обмеження в правах. У ЗМІ систему вже охрестили цифровою диктатурою.

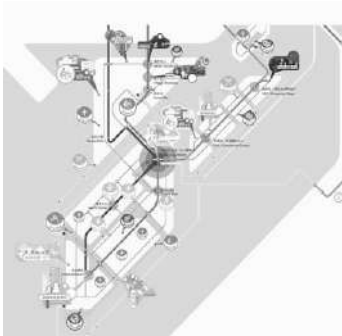
Грандіозний проект нової міської забудови реалізують у Малайзії, у провінції Іскандер, яка розташована на півдні країни, через протоку навпроти Сінгапуру. Нове малайзійське **екомісто Forest City**, розраховане на 700 тис. мешканців, зводять на чотирьох штучних островах. За площею воно буде утричі більше свого візаві. За заявами розробників, це буде соціально справедливе місто майбутнього, центр «зелених» технологій, економічно активне, «розумне», комфортне, екологічне – вражаючий приклад вирішення проблем перенаселення та злиднів у регіоні. Стратегія його створення, а також розвитку провінції Іскандер, населення якої складе 3 млн осіб, розроблена спеціальною радою з розвитку країни, до якої залучені й міжнародні експерти. Інвестиції на 40 % міжнародні, на 60 % – малайзійські, 40 % вкладень стосується житла. Прораховані економічні перспективи нового міста, мешканці якого зможуть працювати також в Сінгапурі і до 2025 року планується зростання доходів населення у три-п'ять разів.

Звичайне місто Жунчен в Китаї – лідер в провадженні системи «соціального кредиту». Для неї не треба будувати нові цифрові міста, достатньо задіяти технологію Big Data і підключити до мережі муніципальні та комерційні установи. У Жунчені їх 142

Китайські екоміста Great City (ліворуч) та Forest City, спроектовані європейськими архітекторами за прогресивними стандартами. Це лише два з численних китайських екоміст, що розробляються та очікують реалізації.

Малайзійське нове місто Forest City, план-схема (вгорі) та візуалізація

Forest City-Iskander: задуми їх впровадження

Східна Європа: міста надії

За північно-східним кордоном України теж будують інноваційні міста. На відміну від передових міст світу вони мають скромнішу технологічну складову: не женуться за підвищеною енергоефективністю, обмежено використовують «зелені» технології, не мають контролю інженерних систем у мережі чи автоматичного «транспорту майбутнього». Це міста, які створюють не заради престижу, реклами чи експерименту. За їх будівництвом стоїть гостра економічна необхідність: підвищити світову конкурентоспроможність держав, на території яких вони розташовані. Уряди всіма можливими способами підтримують ці проекти. Ось найбільш масштабні з них.

Іннополіс, розташований за 35 км від Казані (Татарстан, РФ), був закладений у 2012 році та офіційно відкрився у 2015-му. Розробкою його майстер-плану керував головний архітектор Сінгапура Ліу Тай Керр. Для міста в степу виділена територія площею 1,4 тис. га, проектна чисельність населення – 155 тис. до 2035 року. Інвестиції в будівництво (здебільшого державні) за перші п'ять років склали понад 0,5 млрд дол., і поки немає чіткого розуміння, скільки коштів знадобиться в подальшому. Однак уже планується, що до 2024 року прибуток міста становитиме близько 3 млрд дол.

Напрямок діяльності Іннополіса – інформаційні технології. Його завдання – відіграти визначну роль у виведенні інноваційної індустрії країни на світовий рівень. Створення міста розпочалося з будівництва Університету Іннополіс, що спеціалізується в галузі комп'ютерних наук, у якому поки навчаються близько 500 студентів.

За шість років також побудовані технопарк (і будують ще один), житлові споруди, ІТ-ліцей, кампус, спортивний і медичний комплекси, інженерна інфраструктура й інші складові міського комфорту. Частина території отримала статус особливої економічної зони. У місті немає комунальної власності: земля й споруди належать кільком акціонерним товариствам, житло – державне, призначене для оренди.

*Центр
міста
Іннополіс,
макет*

*Житлова забудова,
будівля Технопарку,
який розрахований на
2,2 тис. працівників,
Університет
Іннополіс з
гуртожитками
(праворуч)*

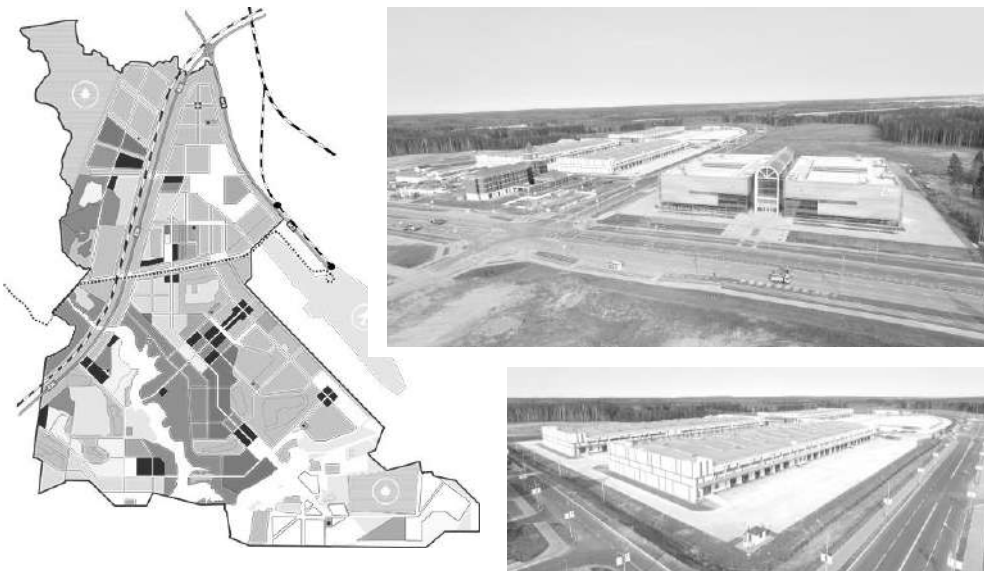
У 2018 році в Іннополісі постійно мешкало до 3 тис. осіб і було зареєстровано близько 150 компаній, як державних, так і комерційних, у тому числі 75 резидентів. Налагоджено співробітництво з провідними університетами світу та російськими державними корпораціями. Але темпи наповнення міста людьми значно нижчі, ніж заплановані. Деякі фахівці-урбаністи мають сумніви щодо ґрунтовності його концепції. У її розробці не брали участь навіть представники сектора ІТ, для якого призначене місто.

Великий Камінь (Great Stone) – Китайсько-білоруський індустріальний парк – розташований на відстані 25 км від Мінська (Білорусь), поблизу Національного аеропорту Мінськ. Парк заклали у 2014 році на площі 112 кв. км за участю уряду Білорусі й Китаю. Термін будівництва – 30 років, запланована чисельність працюючих – 120 тис. Проект є комерційно-державним. Частка Білорусі в ньому становить 40 %, Китаю – 60 %. Первинні інвестиції мають скласти до 5,5 млрд дол. і здебільшого забезпечуються Китаєм. Білорусь створює інженерні мережі міста. За вдалого поступу проекту в довгостроковій перспективі інвестиції можуть зрости до 30 млрд дол.

Генплан Great Stone передбачає виробничі й житлові зони, офісні комплекси, науково-дослідні центри, торговельно-розважальну інфраструктуру. Зелені насадження займуть близько третини території, промислова зона – 10 %. Фактично будується велике міжнародне екомісто, призначене для розвитку високотехнологічних інноваційних проектів і виробництв, конкурентних на світовому ринку: електроніки та телекомунікацій, біотехнології, фармацевтики і тонкої хімії, логістики та легкого машинобудування. Особливий правовий режим на території покликаний забезпечити комфортні умови для ведення бізнесу, а оточення – ліси, водойми, природний заказник з унікальними видами тварин – екологічний комфорт.

Будівництво тільки розпочалося. Перші резиденти, серед яких десяток китайських і білоруських корпорацій, купують або орендують землю й забудовують свої території згідно з генеральним планом. Почалося вербування фахівців зі знанням китайської та англійської мов. Передбачається також, що до міста приїде чимало китайських працівників.

Уряд Білорусі сподівається на те, що інноваційне місто допоможе країні здійснити технологічний стрибок й опанувати світові ринки. У всякому разі проект цілком відповідає сучасним тенденціям. Додає впевненості й участь у ньому Китаю.

Інноваційне місто Great Stone: генплан та перша забудова. На відміну від багатьох інших нових міст будівництво починається з промислових споруд

Немає нічого надзвичайного в будівництві міст з нуля. Але сучасні проекти відрізняються комерційним підходом, на відміну від міст минулого, будівництвом яких завжди займалися уряди чи, зрідка, компанії, що зводили невеликі поселення для своїх робітників. Це свідчить про те, що концентрація капіталу в глобальних банках і корпораціях сягає розмірів, які дозволяють здійснювати великі урбанізаційні проекти.

Дійсно, девелоперські й IT-компанії мають намір розвивати власну діяльність з будівництва інноваційних міст, розглядаючи її як затребуваний бізнес на найближчі 40 років. Їхня впевненість ґрунтована на прогнозах ООН. На сьогодні в містах зосереджена половина населення землі (3,3 млрд осіб), і передбачається, що до 2050 року кількість городян збільшиться вдвічі, переважно завдяки містам Азії й Африки. Найперспективнішим ринком вважається Південно-Східна Азія, де, за підрахунками бізнесменів, знадобиться близько 500 нових міст. Можливо, не всі вони будуть цілком «оцифровані», але це будуть міста, побудовані швидко, за єдиним планом, з дотриманням високих екологічних й енергетичних стандартів. Важливо також, що це будуть невеликі міста, які, можливо, зупинять негативний тренд зростання мегаполісів з населенням понад 10 млн у країнах, що розвиваються.

І все ж жоден з існуючих проектів поки не може відповісти на глобальні питання про майбутнє міст. Як постіндустріальна технологічна революція змінить життя Homo Sapiens в соціальному, політичному й економічному аспектах? Чи триватиме подальша концентрація населення в мегаполісах, чи збережуться міста як ключові місця прикладання праці, як було досі? Яких нових функцій вони можуть набути? Як позначиться на організації міст нівелювання фізичного простору та підміна його глобальним віртуальним простором, який забезпечує миттєвий зв'язок у масштабах планети? Чи збережуться поняття центру й периферії, державних кордонів, національної економіки? І навіть так: чи збережуть міста власну свободу або стануть форпостами цифрової диктатури?

У статті «Проблеми планування міського розвитку в контексті світових урбаністичних процесів» Г. Й. Фільваров зазначає: «Саме з поняттям комунікації тісно пов'язана одна з головних рис нових уявлень про урбанізацію і нової парадигми формування урбаністичного простору (ризикнемо запровадити цей термін). Зміна психології сприйняття фізичних якостей простору й часу також обумовлена дією чинника комунікацій... Поняття «далеко», і «довго», і «поруч», і «незабаром» втратили регулюючі властивості, але ж у класичній теорії та практиці містобудування вони були ключовими. Інакше кажучи, конкретне буття стає екстериторіальним».

Саскія Сассен в дослідженні постіндустріальної долі глобальних міст пише: «...відбувається формування нових просторових ансамблів, побудованих за іншою логікою. Але за якою?» Посилення транскордонних процесів може призвести й до зменшення

влади держав, й до виникнення нових центрів впливу. Традиційний державний апарат уже не здатний керувати сучасним суспільством, яке перетворюється на симбіоз самоврядних територіальних й екстериторіальних систем. Наприклад, шведський економіст Кьелл Нордстрем пророкує, що через 50 років великі міста займуть місце держав, і констатує: «Ми вже використовуємо назви міст замість назв країн».

Але що то будуть за міста? У цифрову епоху людина потрапляє в «простір відносин», який існує в інформаційних мережах і мало залежить від реального простору, зауважує Скотт Маккауер в книзі «Медійне місто». Що чекає на людину в місті, якщо навіть трудова діяльність здійснюється без виходу з дому? Що утримуватиме в міському просторі членів цифрового суспільства, цементуватиме міську громаду? Якими будуть функції міського середовища? Адже згідно з концепцією «глобального села», запропонованою Маршаллом Маклюеном ще в 1960-х роках минулого століття, завдяки Інтернету долучитися до культури й суспільного життя можна буде з будь-якого місця на планеті.

Більше того, через роботизацію виробництва й побуту може зникнути навіть необхідність у концентрації людей: у багатьох професіях їх замінять роботи, і функція міста як чільного місця прикладання праці втратить актуальність. Чи не виникнуть міста нового типу, населені роботами або, з урахуванням наявної біотехнічної революції, штучними організмами, що обслуговуватимуть людей? І яким буде міський простір, де природні й штучні істоти перебуватимуть у симбіозі, як це передбачає історик-мідієвіст Юваль Ной Харарі?

Імовірно, що темпи й урбаністичний вираз змін залежатимуть від змін у соціальному житті та психології людей – мабуть, найзагадковішої складової майбутнього.

ЗАКЛЮЧНІ МІРКУВАННЯ

У цій книзі ми шукали закономірності й залежності в історії містобудування, щоб краще розуміти сучасність і чіткіше уявляти майбутнє. Дійсно, ключові точки на спіралі часу дозволяють побачити повторюваність і схожість процесів, що відбуваються в житті міст. Як усе на світі, воно має початок і кінець. І знову початок – відродження в іншій якості.

Нові міста з'являються по-різному. Найчастіше їх будують держави, які перебувають на стадії економічного зростання (як це було в Стародавньому Римі, США або як є сьогодні в Китаї). Але іноді виникнення нових міст свідчить про появу на історичній арені нових дійових осіб – суспільств та особистостей, – які мають потужний потенціал енергії і розвитку.

Відмінна риса таких міст – реальна й ідеологічна незалежність від оточення та попередників. З їх заснуванням зазвичай пов'язані легендарні події, у них збиралися пасіонарні особистості, щоб виплеснути свою енергію та здійснити незалежні життєві плани.

Зміцнівши, такі міста диктували свою волю прилеглим територіям, формували та поширювали свою ідеологію, ставали центрами нових держав й опорою цивілізацій.

У цій якості вони багатіли, бюрократизувалися, лишалися ідеологічного стрижня, витрачали енергію і ставали вразливими для внутрішніх і зовнішніх загроз. Деякі міста вмирили фізично (та перетворилися на предмет археологічних досліджень), інші, зазнавши неабиякої руйнації, втративши людей і матеріальні здобутки, пережили занепад і зберегли присутність у світі, а іноді й ім'я. Але в них прийшли й оселилися нові люди зі своєю ідеологією та культурою, люди нового циклу. Такою є більшість світових міст.

Життєвий цикл міста триває в середньому до 2 тис. років. Ті, що існують довше, пережили важкі часи. Цивілізації страждають і гинуть синхронно зі своїми містами. (Щоправда, історики

сперечаються про кількість та ознаки цивілізацій, і одне з багатьох пояснень їх змінювання наведено на сторінках цієї книги).

Можна простежити життя міст на території Європи та Близького Сходу протягом останніх трьох тисячоліть. Тут за часів ранньої Античності виникли міста-поліси з власною міфологією, релігією та законами. Енергія полісів розлилася по всій Малій Азії й сягнула Європи, породивши нові міста та поширивши на них свої закони й культуру. На початку I тис. н. е. з падінням Рима зірка Античності згасла.

Але «варвари» вдихнули життя в руїни минулого й заснували нові міста, які за слабкості централізованої влади стали опорою зростаючої цивілізації. Вони були самодостатніми та, подібно до античних полісів, ухвалювали свої закони, воювали й добровільно об'єднувалися в союзи. За півтори тисячі років цивілізація, яка виникла на їх основі, досягла феноменального успіху у всіх мислимих аспектах.

Так виглядає процес при спогляданні минулого, але не обов'язково він буде таким і надалі. Однак сьогодні можна спостерігати інтригуючі явища, що натякають на можливість нового циклу, який пошириться на всю планету.

Нові технології змінюють мислення та спосіб життя людини. Світ перебуває в русі: маси людей пересуваються з міста в місто, з країни в країну, з континенту на континент у пошуках кращого місця для життя. Перемішуються національності й культури. Урбанізація крокує утричі швидше, ніж зростає населення. Через його старіння повсюдно не вистачає робочої сили, хоча в злиднях животіє чверть городян. Конкуренція між містами загострюється. Така реальність потребує змін у соціальному устрої.

У світі активізувалося будівництво нових міст. Найбільш прогресивні з них відрізняються від традиційних технологічною складовою, проте суспільний устрій у них залишається традиційним. Зазвичай їм вдається відтягувати найбільш продуктивне населення з мегаполісів. Але чи зможуть нові міста відмовитися від засад старого світу й утвердити прогресивну ідеологію?

Віднедавна, з 2009 року, набуває ваги ідея створення приватних міст. Її автор – американський економіст Поль Ромер. Для реалізації цієї ідеї визріли економічні й технологічні можливості, гальмування ж зумовлене політичними чинниками.

Це вже соціальний експеримент. Приватні міста мають бути незалежними від панівних державних ідеологій і встановлювати власні

закони. Передбачається, що в таких містах добровільно селитимуться люди, які бажають жити згідно з новими засадами суспільного устрою. Ці засади – вагомий чинник конкуренції міст.

Приватне місто не означає приватну власність на його складові, принаймні вона не обов'язкова. Просто в ньому державні послуги в усьому їх різноманітті надають приватні компанії. Ті, хто бажають жити в місті, підписують хартію – аналог суспільного договору – і завдяки законам, що діють в інтересах людини, а не соціальних інститутів, користуються більшою економічною й особистою свободою, ніж у традиційних державах.

Розроблено чимало проектів устрою приватних міст. Є приклади успішних міст-держав (Монако, Сінгапур, Гонконг). Чимало суб'єктів мають амбіції та можливості побудувати місто й налагодити його обслуговування. Надихає й поява криптовалюти.

Суттєва проблема полягає в отриманні незалежної, вільної від «обтяжень» території. У давні часи точилася запекла боротьба за життєвий простір. Сьогодні землю можна купити, орендувати. Вважається навіть, що приватне місто може й не мати повного суверенітету – достатньо широкої автономії. Але чи готові держави поділитися землею?

Навряд чи ця пропозиція зацікавить процвітаючі країни, які отримують зиск з кожної п'яді землі. Потенційні території шукають у країнах, що розвиваються, для населення яких приватні міста – це шанс врятуватися від корупції та бідності. Зацікавленість виявляє Латинська Америка: Гондурас, Сальвадор, Коста-Ріка. Там уже узаконюють створення зон, у яких дозволено відмовитися від домінуючого права, використати правову систему за власним вибором і створити власний адміністративний апарат.

Ще зарано обговорювати плідність ідеї приватних міст. Можливо, це чергова містобудівна утопія. А можливо, саме вони стануть засобом прискорення соціальних змін і порятунку найбіднішої частини сучасного світу, якій не вдається скористатися плодами прогресу повною мірою. До того ж у світлі нинішніх відносин між містами й державами та передбачень, які віддають перевагу першим, незалежні приватні міста не виглядають утопією.

Чи дадуть вони початок новому циклу суспільних зрушень? Наскільки безболісним буде цей процес, чи зустрічатиме він опір і від кого саме? Історія крокує повільно, і відповіді на ці запитання людство отримає не скоро.

ПІСЛЯМОВА

Звернення до минулого – природна потреба людини й людських спільнот – зумовлене не лише звичайною цікавістю, але й прагненням отримати уявлення про можливі шляхи, що ведуть до майбутнього. Історія як вміння пам'ятати посідає особливе місце в сучасному світі. На жаль, з меншою упевненістю можна стверджувати, що знання історії позбавляє нас помилок. І якщо в політиці та судженнях вони піддаються виправленню більш-менш успішно, то помилки в містобудуванні на століття залишаються свідками наших хибних уявлень про минуле. Тому знання історичних урбанізаційних процесів і розуміння міста як специфічного соціокультурного феномена з власними фазами розвитку, розгляд їх у доволі широкому економічному й політичному контекстах дозволяють досягати закономірності розвитку міста, передбачати та навіть керувати міськими процесами.

В умовах активних урбанізаційних тенденцій, глобальних динамічних перетворень у постіндустріальній економіці та соціальному устрої істотно змінюється і, на жаль, нівелюється унікальний історичний вигляд міст і спосіб життя людей, які є городянами. Саме тому особливо важливо зберегти індивідуальні риси планування й забудови міст, що склалися в процесі їхнього історичного розвитку, риси, властиві певному народові, певній території, історико-культурному досвіду та традиції.

Прочитавши цю книгу в рукописі та поспілкувавшись з її авторами, я зрозумів, що їхній задум полягав у компактному описі та зіставленні етапів зміни суспільно-політичних систем держав і форм економічної діяльності з періодами містобудівної активності й формування архітектурного вигляду міст; при цьому вони свідомо не надавали такому порівнянню характеру фундаментального наукового дослідження. Однак ознаки і, я б сказав, навіть методи наукового підходу виразно проступають у книзі, що дозволяє мені розглядати її як певний внесок у корпус робіт з історії містобудування

й урбаністики, внесок, безумовно, корисний як для широкої аудиторії, так і для студентів вищих навчальних закладів відповідного профілю.

Я сподіваюся, що автори цієї книги не зупиняться на досягнутому та в майбутньому розширять коло міст і регіонів, знайомство з якими буде настільки ж корисним.

Г. О. Фільваров

ЛІТЕРАТУРА

1. The global city: New York, London, Tokyo (Princeton: Princeton University Press, 2001) updated 2d ed., original 1991.
2. Адамс Дж. Геоурбанистика США. – М., 1986.
3. Акерлоф Джордж, Шиллер Роберт. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2011.
4. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. – Киев: Будівельник, 1982.
5. Бабуров А., Гутнов А., Дюментон Г., Лежава И., Садовский С., Харитонов З. Новый элемент расселения. На пути к новому городу. – М.: Издательство литературы по строительству, 1966.
6. Бархин Н.Г. Архитектура и город. М.: Наука, 1979.
7. Беломесяцев А. Б. Філософські основи архітектури. – К.: Інститут проблем сучасного мистецтва АМУ, 2005.
8. Білоконь Ю. М. Містобудівне управління розвитком територій. – К.: Укрархінформ, 2002.
9. Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов / Под ред. В. В. Покшишевского. – М., 1967.
10. Бродель Фернан. Грамматика цивилизаций. – М.: Весь Мир, 2008.
11. Буров А. К. Об архитектуре. – М.: Государственное издательство по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1960.
12. Вадимов В.М. Город и река (планировочные аспекты). – Полтава: Археология, 2000.
13. Макс Вебер. История хозяйства. Город. – М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001.
14. Велев П. Города будущего. – М.: Стройиздат, 1995.
15. Вечерский В. В. Архітурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: НІИТІАГ, 2001.
16. Владимиров В. В., Саваренская Т. Ф., Швидковский Д. О.. Градостроительство и экология. – М., 2000.
17. Владимиров В. В., Саваренская Т. Ф., Смоляр И. М.. Градостроительство как система научных знаний. – М., 1999.
18. Владимиров В. В. Расселение и экология. – М., 1982.
19. Всеобщая история архитектуры. Ред. Кол. Баранов Л. И др. В 12-ти т. – М., 1960-1975.
20. Вуек Якуб. Мифы и утопии архитектуры XX века. – М.: Стройиздат, 1990.
21. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. – М.: «Художественная литература», 1990.
22. Гидион З. Пространство, время, архитектура, М.: Стройиздат, 1984.
23. Глазычев В. Л. Социально-экологическая интерпретация городской среды. – М., 1984.
24. Глазычев В. Л.. Урбанистика. – М.: Европа, 2008.
25. Глазычев В. Л. Городская среда: технология развития. – М.: Ладья, 1995.
26. Глазычев В. Л. Зарождение зодчества. – М.: Стройиздат, 1983.
27. Гольдштейн А. Ф. Франк Ллойд Райт. – М.: Стройиздат, 1973.
28. Город и время. – М., 1973.

29. Грац Роберта. Город в Америке: жители и власти. – М.: Ладыя, 1996.
30. Груза И. Теория города / Пер. с чешск. – М., Стройиздат, 1972.
31. Гуковский М. А. Итальянское Возрождение. – Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961.
32. Гуляницкий Н. Ф. История архитектуры.: Учебник для вузов. М.: Стройиздат, 1984.
33. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало. – М.: АСТ, 2008.
34. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: Эксмо, 2008.
35. Гутнов А., Глазычев В. Мир архитектуры. – М.: Молодая гвардия, 1990.
36. Гутнов А. Э. Эволюция градостроительства. – М., 1984.
37. Гутнов А. Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. – М., 1985.
38. Гутнов А. Э., Лежава И. Г.. Будущее города. – М.: Стройиздат, 1997.
39. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.). – К., 1977.
40. Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.). – К., 1987.
41. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов / Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2011.
42. Дженкс Ч. От постмодернизма – к нелинейной архитектуре. Архитектура в контексте современной философии и науки / пер. с англ. Добрицыной И.А. – М.: Прогресс-Традиция, 2004.
43. Забудова Києва доби класичного капіталізму. За загальною редакцією М. Б. Кальницького та Н. М. Клондель-Пермінової. – К.: ВАРТО, 2012.
44. Зитте Камилло. Художественные основы градостроительства. – М.: Стройиздат, 1993.
45. История русской архитектуры. Краткий курс / Под ред. Безсонова С. В. и др. – М.: Государственное издательство по строительству. Архитектуре и строительным материалам, 1951.
46. История русской архитектуры / Под общ. ред. Ю. С. Ушакова, Т. А. Славиной – Спб.: Стройиздат, 1994.
47. Історія української архітектури (Ю.С. Асеев, В.В. Вечерский, О.М. Годованюк та ін.) за ред. В. І. Тимофеєнка. – К.: Техніка, 2003.
48. Капица. С. П. Глобальная демографическая революция и будущее человечества // Новая и новейшая история. / №4. 2004.
49. Колясников В.А. Теория градостроительства: современные направления и концепции – Екатеринбург, 2003.
50. Линч Кевин. Образ города. – М.: Стройиздат, 1982.
51. Конотопов М. В., Сметанин С. И. История экономики зарубежных стран: Учебник для вузов. – М.: Палеотип, Логос, 2001.
52. Коротаев А. В. Макродинамика урбанизации Мир-Системы: количественный анализ // История и математика: Макроисторическая динамика общества и государства / Отв. ред. С. Ю. Малков, Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев. М.: КомКнига/URSS, 2007.
53. Лаппо Г. М. Рассказы о городах. – М.: Мысль, 1976.
54. Лаппо Г. М. География городов. – М, 1997.
55. Мамфорд Л. Истоки урбанизации. Появление города. В кн.: Смит Р. Л. Наш дом планета Земля. – М., 1982.
56. Мелвилл Г. Энкантас. Дневник путешествия в Европу и Левант. – М.: Мысль, 1979.

57. Мельников К. С. Мир художника. – М.: Искусство, 1985.
58. Мерлен П. Город: Количественные методы изучения / Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1977.
59. Мертц Барбара. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007.
60. Мерфи Р. Американский город. – М., 1972.
61. Милютин Н. А. Проблемы строительства социалистических городов. – М.: Гос. издательство, 1930.
62. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах. – М.: Мир, 1979.
63. Панченко Т. Ф. Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура. – К.: Логос, 2009.
64. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика). – М.: Высшая школа, 1991.
65. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К., 2004.
66. Прибыткова И. М. Демографическая ситуация в Украине в зеркале Всеукраинской переписи населения 2001 года // Социология: теория, методы, маркетинг. № 3, 2002.
67. Рагон Мишель. Города будущего. – М.: Мир, 1969.
68. Репин Ю. Г. Архитектура жилища. – К.: КП «НИИСЭП» – ИПЦ «Тираж», 2003.
69. Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. № 4. 2006.
70. Рябушин А. В. Архитекторы рубежа тысячелетий. – М.: Искусство XXI век, 2005.
71. Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. Рабовладельческий и феодальный периоды. Учебник для вузов. – М.: Стройиздат, 1984.
72. Саваренская Т. Ф., Швидковский Д. О., Петров Ф. А. История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм. Учебник для вузов. – М.: Стройиздат, 1989.
73. Светличный Б. Е. Город в современном мире. – М., 1978.
74. Слука Н. А. Эволюция концепции «мировых городов», <http://demoscope.ru/weekly/2008/0343/analit01.php>.
75. Смейлзер Н. Социология. – М., 1998.
76. Смоляр И. М. Новые города. – М., 1972.
77. Современная архитектура США. Критические очерки / ЦНИИ теории и истории архитектуры. – М.: Стройиздат, 1981.
78. Соловьев Н. К., Турчин В. С., Фирсанов В. М. Современная архитектура Франции. – М.: Стройиздат, 1981.
79. Станькова Я., Пехар И. Тысячелетнее развитие архитектуры. – М.: Стройиздат, 1984.
80. Тимофеенко В. Нариси з всесвітньої історії архітектури. Том перший. Архітектура стародавнього світу. – К.: Издательство КНУБА, 2000.
81. Тимохін В.О. Архітектура міського розвитку. 7 книг з теорії містобудування. – К.: КНУБА, 2008.

82. Тиссен Фриц. Я заплатил Гитлеру. Исповедь немецкого магната. – М.: Центрполиграф, 2008.
83. Ткачев В. Н. История архитектуры: Учебник для архит.-строит. техникумов. – М.: Высшая школа, 1987.
84. Урбанизация и расселение: Сб. ст. / Под ред Ю. Л. Пивоварова. – М., 1975.
85. Хорев Б. С. Проблемы городов. – М., 1971.
86. Шпеер Альберт. Третий рейх изнутри. Воспоминания рейхсминистра военной промышленности. – М.: Центрполиграф, 2005.
87. Шукурова А. Н. Архитектура Запада и мир искусства XX века. – М.: Стройиздат, 1988.
88. Фильваров Г. И., Плешкановская А. М. Глобальные города – новая ступень урбанизации мира. // Досвід та перспективи розвитку міст України. Вип. 17. – К.: Ін-т «Діпромісто», 2010.
89. Фомин И.А. Город в системе населенных мест. – К.: Будівельник, 1986.
90. Фомин И. О. Основы теории мистобудування / Підручник. – К.: Наукова думка, 1997.
91. Форрестер Дж. Динамика развития города / Пер. с англ. М. Г. Орловой. – М., 1974.
92. Фридман И. Научные методы в архитектуре. – М.: Стройиздат, 1983.
93. Хорев Б. С., Безденежных В. А., Быкова Н.В. Мировой урбанизм на переломе. – М.: МГУ, 1992.
94. Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста / Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008.
95. Шпеер А. Третий рейх изнутри. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005.
96. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2-х т. – М.: Мысль, 1993.
97. Яницкий О. Н. Экологическая перспектива города. – М., 1987.
98. Яргина, Я. В. Косицкий, В. В. Владимиров и др. Основы теории градостроительства. – М., 1986.

ВИКОРИСТАНІ ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

<http://demoscope.ru>, <http://dic.academic.ru>, <http://americanhistory.si.edu>,
www.archives.gov, www.vlib.us, <http://memory.loc.gov>, <http://ru.wikipedia.org>,
www.pravoslavie.ru, <http://3darchaeology.3dn.ru>, www.ruskereale.zcu.cz, <http://antiqu-books.com>, www.kannelura.info, <http://arx.novosibdom.ru>, <http://newsinphoto.ru>,
www.skyscrapercity.com, <http://photo.i.ua>, www.kraevd.org, www.ukrmap.kiev.ua,
www.indostan.ru, <http://townevolution.ru>, <http://ecorussia.info>, www.urban-practice.com, www.ng.ru, <https://archi.ru>, www.archdaily.com, <http://worldfuture.ru>,
www.news.bbc.co.uk, <http://flashydubai.com>, www.dagerotip.ru, www.friendsofmeigs.org,
<http://fototelegraf.ru>, <http://pulman.livejournal.com>, <https://guide-israel.ru>,
<http://ejwiki.org>, <https://uafrontier.com>, <http://ukrstat.org>, <http://ukrmap.su>,
<http://costroma.k156.ru>, <http://www.ambasarchitects.com>, <https://www.curbed.com>,
<http://www.sasaki.com>, <http://www.dialogue.center>, <http://archspeech.com>, <http://green-city.su>,
<https://medialeaks.ru>, <https://rodovid.me>, <https://masdar.ae/>, <https://vc.ru>,
<https://www.cisco.com>, www.researchgate.net, <https://hub.beesmart.city>,
<http://www.curbed.com>, <https://nationalpost.com>, <https://unit.city>,

www.innopolis.com, <https://varlamov.ru>, <http://www.industrialpark.by>.

Наукове видання

**ПЛЕШКАНОВСЬКА Алла Михайлівна
САВЧЕНКО Олена Дмитрівна
С**

ЕПОХИ ТА МІСТА

Монографія

Літературне редагування і коректура Тетяна Мачинська

Комп'ютерний набір і верстка Альона Бобол

Дизайн обкладинки Олена Збаратська

Поп. до друку 10.05.2019. Формат 70×100¹/₁₆
Бумага офс. Гарнітура “Таймс”. Друк офсетний.
Ум.-друк. Арк. 21,45. Обл.-вид. арк. 22,8. Тираж 500 екз. Зам. 237.

Надруковано у видавництві «ЛОГОС» з оригіналів автора.
Свідоцтво ДК №201 від 27.09.2000 р.
01030,Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10. тел. 235-60-03.

Алла Михайлівна Плешкановська, інженер-містобудівник, доктор технічних наук, професор, член-кореспондент Української Академії Архітектури. Закінчила Київський інженерно - будівельний інститут. Директор Інститута Урбаністики, професор КНУБА. Автор численних наукових публікацій та кількох монографій з питань містобудування.

Олена Дмитрівна Савченко, архітектор, журналіст. Закінчила Київський державний художній інститут. Працювала в проектних організаціях – Діпромісто, КиївЗНДІП, НДІТІАМ, Інститут Урбаністики, в архітектурно-будівельних періодичних виданнях Києва та Москви. Автор численних статей в галузі будівництва, архітектури та містобудування.

КИЇВ 2018